

Абдулхамид Аҳмад
Абу Сулаймон

**БУҲРОНИ
АҚЛИ
МУСУЛМОН**

Бухрони ақли мусулмон

Абдулҳамид Аҳмад Абу Сулаймон

Муассисаи байналмилалии андешаи исломӣ (ИИТ)

Бишкек 2023

УДК 297
ББК 86.38
А 13

Бухрони ақли мусулмон (Tajik)
Абдулҳамид Аҳмад Абу Сулаймон

© Муассисаи байналмилалии андешаи исломӣ (ИИТ)
1444 АН / 2023 СЕ
ISBN 978-9967-493-44-5 *paperback*

Azma al-`aql al-muslim (Tajik)
`Abdul Ḥamīd ābū Suleymān

© The International Institute of Islamic Thought (IIIT)
1430 AH / 2009 CE
ISBN 978-156564-333-8 *paperback*
IIIT
P. O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

Тарҷумон: Мирзоев Насим Шарафович
Мухаррир: Мирзоев Ҷовид Шарафович
Мухаррири фаннӣ: Байчабаева Элмира Наринбековна
Саҳифабанд: Кекенова Нарбегим Бейшембековна

Ин китоб аз ҷониби Идораи дини мусулмонони Қирғизистон тасдиқ шудааст.

Китоб аз ҷониби Муассисаи байналмилалии андешаи исломӣ нашр шудааст

Бознашри ин китоб ё бахши он бе иҷозати хаттии Муассиса мамнӯъ аст. Фикру андешаҳое, ки дар ин китоб баён шудаанд, аз они муаллифанд ва метавонанд нуктаи назари ношир, тарҷумон ва муҳарриронро инъикос накунанд.

Ҳамаи ҳуқуқ махфӯз аст
ISBN 978-9967-493-44-5

УДК 297
ББК 86.38

МУНДАРИЧА

ДЕБОЧА.....	8
МУҚАДДИМАИ МУАЛЛИФ.....	13

ФАСЛИ АВВАЛ

Асолати муосири исломӣ: роҳҳали ягона.....	23
1.1. Се роҳҳал.....	23
1.1.1. Роҳҳали аҷнабиш воридишуда.....	27
1.1.2. Роҳҳали анъанавии таърихӣ.....	35
1.1.3. Роҳҳали асолати муосири исломӣ.....	40
1.2. Решаҳои таърихии ин уммат.....	45
1.2.1. Дигаргунии қоидаи сиёсӣ: бадавиҳо, ғитна ва пош хӯрдани хилофати рошидин.....	45
1.2.2. Ҷудодӣ байни пешвоёни фикрӣ ва пешвоёни сиёсӣ.....	48
1.3. Мазмуни бухрон ва роҳҳои дуруст намудани ин ҷода.....	51
1.3.1. Бухрони фикр, на бухрони ақида.....	51
1.3.2. Фарқ байни масъалаи фикру васоил ва масъалаи арзишҳои ҳадафҳо.....	71
1.3.3. Гӯшагирии фикрӣ – манаи шаҳсияташро тақлид ва қафомондагӣ.....	73

ФАСЛИ ДУВУМ

Рашии анъанавии фикри исломӣ: нақд ва арзёбӣ.....	77
2.1. Усул: таъриф ва тавзеҳ.....	78
2.2. Зинда ба гӯр кардани илмҳои иҷтимоӣ (ҷомеашиносӣ).....	87
2.3. Мероси мо: сарвати дирӯз, тӯшаи роҳ ва ибрати оянда.....	108

ФАСЛИ САВУМ

Равиши андешаронии исломӣ: бунёдҳо ва асосҳои он.....	116
3.1. Чорчӯби барномаи андешаи исломӣ ва маорифи он:	
Комил шудани ғайбу шаҳодат.....	119
3.2. Сарчашмаҳои фикр ва барномаи исломӣ: ваҳй, ақл ва ҳастӣ.....	128
3.3. Роҳҳалҳои бунёди барнома ва фикри исломӣ.....	141
3.3.1. Ваҳдоният.....	142
3.3.2. Хилофат.....	144
3.3.3. Масъулияти ахлоқӣ.....	147
3.4. Мафҳумҳои бунёди барномаи исломӣ.....	151
3.4.1. Ҳадафмандии офаринишу вучуд.....	152
3.4.2. Айнгароии ҳақиқат ва нисбатгароии ҷойгоҳи он.....	154
3.4.3. Озодии тасмиму ирода.....	158
3.4.4. Таваккал.....	169
3.4.5. Сабабият дар фаъолияти инсон.....	173
3.5. Хусусиятҳои барномавии фикри исломӣ:	
умумӣ будани соҳа ва восита.....	177

ФАСЛИ ЧОРУМ

Барномаи исломӣ ва талаботи бунёд ниҳодани донишҳои тамаддуни исломӣ.....	187
4.1. Таснифи нусуси исломӣ.....	188
4.2. Фарогир будани дидгоҳи тамаддунӣ.....	190
4.3. Муқаддимоти донишҳои иҷтимоӣ.....	193
4.3.1. Бӯҳҳои вучуди инсонӣ-исломӣ: ваҳдати кулӣ ва тааддуни комил.....	199
4.3.2. Ҳадафу мақсад аз низоми ҳастиву зиндагӣ.....	205
4.3.3. Бунёди будани ҳаққу ҳақиқат дар ниҳодҳои нафсҳо ва дар алоқаҳои иҷтимоии инсон.....	206

ФАСЛИ ПАНЧУМ

Дар баёни муқаддимоти донишҳои иҷтимоӣ.....	211
5.1. Ислом ва илми тарбия.....	213
5.2. Ислом ва илмҳои сиёсатшиносӣ.....	225
5.3. Исломӣ будан ва донишҳои техникӣ.....	241

ФАСЛИ ШАШУМ

Ислом ва оянда.....	249
6.1. Ояндагарии сохтори уммат.....	249
6.2. Исломинамоии дониш ва муассисаҳои илмӣ.....	255
6.3. Ояндаи масири инсон.....	261

ДАР ОХИР: Ислом - масъалаи бунёдии уммат.....	270
---	-----

МУАРРИФИНОМА.....	274
-------------------	-----

Ҳамагон дар ин масъала иттифоқи назар доранд, ки уммати исломӣ марҳилаи вазнинтарини худ: парешониву азҳамгу-сехтагӣ, аз даст додани ҳувият, пош хӯрдани ниҳодҳо ва ҳолати бухрониеро, ки ба он дучор омадааст, аз сар мегуза-ронад.

Ҳамчунин, баъд аз он ки уммат гирифтори ду озмуни талх: бедодиву фармонбардорӣ аз таҷрибаи бегонагон ва ду аср боз ба таври иҷборӣ кӯшиши амалӣ намудани он таҷри-баҳои бегона гардид, инчунин аз вақте, ки уммат эҳсос на-муда истодааст, ки маҳз иртиботи бевоситаи кишварҳои му-сулмоннишин, хусусан, Туркияву Миср бо тамаддуни ғарбӣ сабаби мушкилоти мавҷуда мебошад, ҳамагон ба тағйиру ди-гаргун намудани вазъият иттифоқи назар доранд.

Уммат муддати тӯлоние мешавад, ки дар сиёсату ҳукмронӣ, фарҳангу идора, адабиёту иҷтимоъ ва илму ҳу-нар ба тамаддуни Ғарб пайравӣ менамояд, аммо ин (тақлиди кӯр-кӯрона) орзуву нияти ўро (барои бурунрафт аз бухрону мушкилӣ) чомаи амал напӯшонид. Дар натиҷа ба чунин ҳуло-са омад, ки беҳтарин роҳ барои ҷилавгирӣ аз тавсеа ёфтани фосилаи байни худ бо дигар умматҳо танҳо така намудан ба худ ва ҷустани роҳҳалҳо дар ниҳоди худ мебошад.

Ҳулоса, нухбагони уммат натавонистанд мантиқи дуру-стero дар раванди дигаргунсозӣ чихати дастрасии ҳадафҳои дилхоҳ муайян намоянд. Бо андешаронии тӯлонӣ атрофи ин вазъият, таҳлили назарҳо ва мурочиат ба таҷрибаҳое, ки дар гузашта уммат барои баромадан аз вазъияти бухронӣ ба кор мегирифт, ҳамзамон бо арзёбии мӯшикофонаву амонатдо-

рона ва мавзӯии ин таҷрибаҳо бароямон маълум гардид, ки нуктаи асоси дар раванди тағйир бояд аз андеша оғоз шавад. Зеро андеша заминаи табиӣ амал буда, дуруст ё хато будани амал аз он вобастааст.

Ин ба он маъност, ки андешаи дуруст эҳёи дурустро ба майдон меоварад ва маҳз ҳамин андешаи дуруст аст, ки дасти умматро барои берун шудан аз бухрони хафақунанда мегирад.

Азбаски маҳз Ислом фикри дурусту бунёдии уммати исломиро ташкил додаву рӯҳи умматро таҷассуми замири онро ба таҳрик медарорад ва неруи пӯёи тавономандиҳои созандагиву бархӯрд ва муқовимату хидматрасониҳоро дар уммат ғаёл месозад, пас андешаи дуруст, бе тардид, ҳамон андешаи исломӣ мебошад.

Бо тақия бар ин нукта метавон гуфт, ки раванди ислоҳоти дилхоҳ, пеш аз ҳама, ғаёлсозии андеша мебошад. Аз ин рӯ, ин ғаёлсозӣ бар асоси Ислом сурат гирифта, аз роҳнамоиҳои он истифода намояд ва бо тақия бар ақидаву арзиш ва ҳақду марзҳову пояҳои ахлоқии он амали худро оғоз намояд ва аз сарчашмаҳои бунёдии он кумак гирад.

Азбаски истилоҳи андешаи исломӣ истилоҳи фарогир аст ва дар фаҳми он мардум бештар ихтилофи назар доранд, пас ба мушаххас намудани чорчӯби он ниёз дорем, то бо тақия бар он равишҳову қонуниятҳо ва истилоҳоти бунёдӣ муайян гарданд. Бо ин тариқ умед дорем, ки дар охир аз ин ҳама бурҳонҳо убури карда, ба як андешае даст пайдо мекунем, ба гунае ки тасаввурҳои ҳамаро муттаҳиду ягона месозад.

Китоби зерин низ ба ҳамин хотир нигошта шудааст, то дар гиреҳкушоии ин масъала ва ироаи воситаҳои ҳалли он саҳми арзанде гузошта бошад.

Китоб гуфтори худро аз равиши анъанавии андешаи исломӣ оғоз намуда, сипас онро мавриди нақду баррасӣ қарор медиҳад. Гуфтори баъдии китоб атрофи пояҳои бунёдии равиши фикри исломӣ аз нигоҳи чорчӯбу сарчашма ва роҳҳалҳои асосӣ мебошад. Сипас дар китоб гуфтор дар мавриди амал-

карди ин равиш аз нигоҳи фарогирии соҳаҳову воситаҳо идома ёфта, сипас ба таври умум ба баррасии равиши исломӣ ва донишҳо мепардозад.

Баъди ин муаллиф масъалаҳои донишҳои иҷтимоӣ-инсонӣ ва исломӣ ва муқаддимаҳои вижаи онро аз диди маърифати исломӣ ва ниҳодҳои матлуби исломӣ мавриди арзёбӣ қарор медиҳад.

Дар хулосаи китоб муаллиф ба баёни ду масъала мепардозад: а) ислом ва оянда ва б) ояндаи масири инсоният. Гуфтори худро муаллиф бо эълон доштани ин нукта, ки баёнгари ҳақиқати биниши ўст, ба анҷом мерасонад. Нуктаи мазкур ин аст, ки маҳз Ислом қазияву бозгашт, сарнавишту ҳадаф ва воситаи уммат барои баромадан аз бухрон ва роҳи бунёд ниҳодани ва барпо доштани эҳёи он аст.

Бе тардид, ислоҳи равишҳои андешаронӣ, решаёбии матолиб ва рафтани аз ҳошияи масоил ба батни онҳо, аз зоҳири мушкилот ба ҳақиқати он бунёд ниҳодани қоидаҳои ому қонунҳои кулӣ ва бо таъки ба роҳнамоиҳои Ислом ислоҳ намулдани роҳҳалҳо худ замонати ҳақиқие мебошад, ки раванди тағйирсозии андешаро раванди дурусту муваффақе мегардонад ва уммат тавассути он гомҳои худро дар ҳаракат бар масири дуруст хоҳад гузошт.

Оре, китоб маҳз ҳамин ҳадафи бузургро дунболагирӣ менамояду дар амалсозӣ ва кушодани роҳи он талош меварзад.

Шояд бархе хонандагон пиндоранд, ки муаллифи арҷманд масъалаи андешаро аз будаи зиёд нишон додааст. Вале дар ин нукта ҷойи баҳс нест, ки ба иттифоқи ҳама андешамандони исломӣ масъалаи андеша масъалаи бунёдиву пураҳамият мебошад. Гузашта аз ин, дар мақоми аввал қарор додани андеша ба маънои хати бутлон кашидан ба масъалаҳои дигар нест. Зеро барои расидан ба эҳёи дурусте дар пояи таълими исломӣ танҳо ҳамбастагиву роҳҳалҳои якҷояи ин масоил лозим мебошад.

Дар робита ба масъалаи бухрони фикрӣ, сохтори ақли арабиву бозсозии ақли мусулмон ва масъалаҳои адешаву

барномаи исломӣ пажӯҳишҳои зиёде нашр гаштааст, вале ин пажӯҳиш аз навъи дигар аст ва аз диди бартаре бархӯрдор аст.

Муаллиф дар арзёбии бухрони уммати исломӣ, буъди фикриву барномагарой ва решаёбии таърихии он бисёр мӯшикофонаву устодона мепардозад, ба гунае ки дар дигар пажӯҳишҳои дар ин росто ба нашр расида ин нукта дида намешавад. Аз ҷумла, нависанда байни бештари масъалаҳое, ки бархе нависандагон аз он тез мегузаранд ва ё ба бахше аз он мепардозанду бахши дигареро волегузоранд, пайванди ногустастане эҷод менамояд. Муаллиф бо диди фарогиру куллие, ки махсуси ҳуди ӯст, панду ибратҳо ва роҳи расидан ба натиҷаҳоро пайгирӣ менамояд. Муаллифи тавону неруи зеҳнии худро дар масъалаҳои ҷузъиву дувумдараҷа ва фанниву таҳассусӣ ё академӣ сарф намекунад, ҳатто намегузорад, ки хонанда вақти бештари худро ба масъалаҳои мазкур сарф намояд, балки дасти ӯро гирифта рост ба сӯи асли матлаб мебарад. Аз ин рӯ, хонандаи одӣ дар марҳилаи аввал (бори аввал хондани китоб) дар дарку фаҳми услуби муаллиф душворӣ мекашад, вале агар онро дар партави ҳадафе, ки мушаххас шудаву андешаи бунёдине, ки ироа шудааст, дубора хонад, ба зудӣ онро дарк хоҳад кард ва ба оромишу ризомандӣ хоҳад расид.

Воқеан, вақте ин китобро меҳонед, онро ҳамчун як китоби бадеӣ намеёбед ва худро дар баробари маҷмӯае аз суҳанпардозҳои бадеиву услубҳои баёнӣ намебинед, балки худро дар баробари кони пур аз андешаҳои гуногуне меёбед, ки барои расидан ба ақлу мағзи ту ба ҳамдигар пештозӣ мекунанд ва шояд ин андешаҳо тӯро қаноатманду розӣ созанд. Нависандаи ин китоб муборизи собитқадамest, ки дар наврасиву ҷавонӣ ва пиронсолӣ масъулияти муҳимми даъвати диниро бар дӯш доштааст. Баррасӣ намудани дарду ранҷҳои уммат барои ӯ ҳамчун ироаи гузорише ва ё баёни жанру санъати адабӣ набуда, балки ин ҳама бозтоби дарду ранҷҳо ва оҳу афғони дили ӯ мебошад. Агар ӯ шоир мебуд, ҳоло китобхонаҳо пур аз

суханони зебояш буданд ва агар ӯ нависандаи касбӣ мешуд, ҳоло рӯйхати китобҳояш ба чанд баробар мерасид. Аз ҳар андешаи ироашудаи ин муаллиф нависандагони касбӣ метавонанд як ё чандин китоб нигошта намоянд. Вале пажӯҳандаи ин китоб равшанфикрест, ки ба ҳадафу мақсади ҳастии уммат саҳт побанд гаштааст. Гоҳе дар гуфтораш хушунати мубориз ва салобати сиёсатмадор дида мешавад. ӯ ҳадафашро нахуст муайян намуда, сипас ба гуфтор мепардозад. Ҳаргиз дар пайи мушавваш ва мунҳариф намудани зехну назари хонанда нест, балки ўро ба саҳтӣ тақон медиҳад ва назарашро бо зўрӣ ҷониби ҳадафаш равона месозад, то роҳ барояш маълум гардаду вақти бо ин ҳам каммонда аз даст наравад.

Ҳарчанд маводу фаслбандии ин китоб кайҳо боз омада шуда бошад ҳам, ҷопи он чандин сол ба таъхир афтод, то шароити мувофиқе фарор расад, ки нухбагони фикриву иҷтимоии уммат нигоҳи содиқонаву ошқоре ба гунаи ин пажӯҳиш дошта бошанд; нигоҳе, ки аз ҳар гуна ҳассосиятҳову узрҳоҳиҳо ва манфиатҳои хосса ӯрӣ ва дур аз тирагии пайраҳҳои зудгузари сиёсӣ бошад. Вале ҷарҳи гузари таърих ва зуҳури рӯйдодҳои бузург боис гашт, ки ин китоб бо шумули масъалаҳои муҳими матраҳкардааш ба таври ҳатмӣ ба майдони омӯзишу арзёбӣ ва диалог раҳ ёбад. Умед дорем, ки ин китоб ва масъалаҳои муҳими матраҳкардаи он аз ҷониби нухбагони фикриву иҷтимоӣ ва ҷавонони ин уммат пазируфта мегардад ва ҷойгоҳи худро дар ин росто ба даст меорад.

Дар охир, дуо менамоем, ки Худованд ин китобро судманд гардонад. Худованд бар ҳама ҷиз тавоно аст. Анҷоми дуои мо ин аст: «Ситоиш барои Худо, Парвардигори ҷаҳониён аст».

Доктор, профессор Тоҳо Ҷобир ал-Улвонӣ

Ситоиш барои Худост, Парвардигори чахониён. Дуруд ва салом бар Паёмбарамон, Муҳаммад ва бар ҳама олу саҳобагони ӯ.

Хонандаи азиз, китобе, ки дар даст дорӣ, китоби пураҳамияту вижа аст. Ин китоб асари гирдоваришудаву таълифкардашуда нест, балки пажӯҳиш, чашмандоз ва таҳлилест, ки мавзӯи он зехну қалби инсонро дар тӯли таърих машғул доштааст. Мавзӯи ин китоб мавзӯи уммат не, балки худи уммат маҳсуб мешавад.

Ҳанӯз аз замоне, ки чашмони кӯдак чӣ гуна хондани калима, даҳонаш ба чӣ гуна талаффуз кардани вожа ва дилаш ба чӣ гуна дарк намудани маъно ошно мешавад, зехну қалбаш бар дардҳову ранҷҳо ва шикоятҳои шоирону нависандагони онҳо ошноӣ ёфтааст. Нигорандаи ин китоб низ дар манзилгоҳи ваҳйу қадамгоҳи Паёмбари Ислом (с) аз ҳамон замони нишастан ба мизи мактаб ба варақ задани сафҳаҳои ширину талхи таърихи исломӣ пардохтааст. Дар хобу хаёли худ бо абармардони таърих зиставу беҳтарини онҳоро баргузидааст. Гоҳе ҳасрату талхӣ саропои ўро фаро гирифтааст ва эҳсос намудани жарфои бухрон азму тасмими ўро барои тағйир додану ислоҳи ин вазъияти номатлуб бештар кардааст.

Корвони зиндагӣ таҷрибаву маърифатро ба нигорандаи ин сатрҳо эҳдо кардаву шикастҳои талхи уммат боиси пайваста андешарониву тааммули ӯ дар робита ба аҳволи уммат гаштааст, ба гунае ки пайваста дар мавриди уфту хез ва парешонии миллат аз худ пурсон мешавад ва зехну дилаш, ки дар

духурагиву бим тарбия наёфтаанд, танҳо бо посухи дурусти қонеъкунанда қонеъ мешаванд.

Ҳамчунин, муаллиф дар натиҷаи пажӯҳиш ва таҷрибаи зиндагӣ, ки шинохти анъанавӣ ва шинохти муосирро бо тааммули пайваста, жарфназарӣ, решаёбӣ ва бо ҷустани воситаҳову роҳҳалҳо гирд овардааст, ҳаргиз ба сӯғвориву навҳгарӣ ва ба эҳсосоти оташин тан нахоҳад дод. Аз нигоҳи нависанда вазъияти уммат масъалаи печидае гаштааст, ки ба фаҳму омӯзиш ва таҳлил ниёз дорад. Аз ин рӯ, ҳама неруи зехниву амалии худро ба он равона карда, ҳама таҷрибаву пажӯҳишҳои дар робита ба ин мушкилӣ анҷомдодашро ба ҳамдигар пайванд намудааст ва барои дарку пайгирии ин нукта шабу рӯзҳо ва таъриху рӯйдодҳоро мавриди баррасӣ қарор додааст, то бо ин ҳақиқатро ҷустуҷӯ намояду роҳҳалро пайдо созад. Ҳеҷ чизе наметавонад, ки нигорандаи ин сатрҳоро аз фидокорӣ дар роҳи беҳбудӣ ва бурунрафти уммат аз мушкилӣ монёе шавад.

Хонандаи азиз! Нависандаи ин китоб, вақте онро менависад, ба он аз умқи ҷони худ назар менамояд, зеро дард дарди ӯ ва ранҷ ранҷи ӯст. Рӯйдодҳои таърих, пасмондаҳои гузаштаву мушкилии кунунӣ ва орзуҳои оянда дар умқи ҷону қаъри дил ва дар раҳҳои мағзи сар ҷо шудааст. Касе аз ӯ дида ба дард ошнотар несту касе монанди ӯ ошуфтагиро эҳсос наменамояд. Зеро ӯ дардро колбудшикофӣ менамояду барои он даво ироа месозад. Ҳар мусибату фочеа ва ё бадбахтиё руҳ диҳад, хатман, ўро ҳадаф қарор хоҳад дод. Ҳар он чӣ, ки нигоранда навиштааст, ба хотири танқиду таҳқир ё ранҷондану бад гуфтани касе нест, балки ин баёнгари фаҳм ва сухани ошқору ростин аст. Шояд сухани ростин тезиву сухани ошқор талхӣи худро дошта бошанд.

Хонандаи азиз! Вақте нависандаи ин китоб бо ҷунин услубе ба шумо сухан мегӯяд, ин ба маънои он нест, ки ӯ аз умқи таъриху фазл, неру ва фарри имону бахшандагӣ ва ихлоси ин уммат хабаре надошта бошад. Корё, ки нависанда анҷом додааст, на барои фазлфурӯшӣ асту на барои узрҳои

ва на барои сабук намудани дард, балки корест саропо хайр. Кори анҷомдодаи ӯ аз он сабаб аст, ки ӯ худро дар мақоми шахсе қарор додааст, ки дар авҷи нотағавону вомондагӣ ва мушкиливу фурӯмондагӣ фарёди кумаку пуштибонӣ ва ёфтани бурунрафтеро аз он мушкилӣ сар медихад.

Агар нигорандаи ин сатрҳо бархе маврид дар қадрдониву бузургдошти дастовардҳову абармардон, донишмандону нухбагон ва ҷавонону муборизони ин миллат кӯтоҳие намуда бошад, ҳама ба ин хотир буда, ки вазъият бӯхронитару мушкилиҳо бештар гашта истодааст ва ӯ меҳодад бидуни ба дарозо кашидани суҳан дард ошкор наояду давоеро барои он ҷустуҷӯ наояд.

Суҳаноне, ки дар ин китоб гуфтаам ва пажӯҳишу ҷашмандозхое, ки дар он ироа намудаам, ба ин маъно нест, ки ба пазириши ҳатмии он исрор варзидаву ё аз ошкор шудани ҳатое дар он биме дошта бошам, балки ҳадафи ман танҳо ин аст, ки хонанда маро дар ин пажӯҳиш ва дар он ҷӣ аз дидгоҳ ва дарки сабабҳои рукудбарандаи умматамон даст ёфтаам, ҳамроҳӣ наояд.

Умед дорам, ки хонандаи азиз барои дарку дунболагирии масоиле, ки дар ин китоб дар тӯли чандин соли тааммулу пажӯҳиш ва омӯзиш гирдоварӣ шудааст, вақту шикебоии худро дареғ намедорад ва ба он ҷӣ ҳадафи нигоранда аст, даст меёбад. Вале бо сафҳагардонии шитобкорона хонанда дар ин китоб ба ҷуз суҳанони беарзишу масъалаҳои ҷузъии назарногир дигар чизеро намебинад, ба гунае ки аз калимаҳову маонӣ ҳамон шакли навишту маъноӣ маъмулиро мегирад, на тааммулу ҷашмандозеро. Дар натиҷа, дидгоҳ боз хиратар мешаваду роҳ бошад тиратар. Зеро бо назардошти густардагии мавзӯ нависанда дар аксари маврид ба ҷузъиёт, овардани далелу шавоҳид ва баррасиву арзёбии андешаҳо таваҷҷуҳ накарда, балки бештар ба баёну баррасии масоили кулӣ ва бунёдии мавзӯ иктифо варзидааст.

Умедаст, ки ин китоб дар доираҳои илмӣ-фарҳангӣ ва сиёсӣ-иҷтимоӣ уммат мавриди пазириш қарор мегираду

онҳо андешаву дидгоҳ ва таваҷҷуҳи нависандаро ба масъалаи бухрони фикрии уммат, набудани диди фарогиру равиши комил ва пешниҳоди роҳҳалҳову раҳёфтҳоро мавриди арзёбӣ ва баррасии чиддие қарор медиҳанд, ки мучиби чашмандозу ибрат мегардад. Барои ворид шудан ба жарфои бухроне, ки аклонияти мусулмонро сайди худ гардондааст, барои даст ёфтан ба услубу воситаҳои зарурӣ чихати ислоҳи он ва чихати ба қадри имкон пиёда намудани ин ҳадаф мо ҳама гуна тарсу бимро аз нафси худ дур намудем.

Мақсад аз матраҳ намудани ин масоил дар китоби мазкур нодидаву костанамои қадри ҳеҷ гурӯҳ ва ҳеҷ донишманди ин уммат нест, чун нависандаи он аз имону ихлос ва фидокориву хидмати абармардону донишмандон ва гузаштагони ин миллат ба хубӣ огаҳӣ дорад. Балки ин пажӯҳиш талоше барои дарки воқеии масири таърих ва рӯйдодҳои шабонарӯзии уммат мебошад, ки боиси заъфи далелу тирагии дидгоҳ ва аз даст рафтани ҷойгузине барои абармардону давлатҳо гардид. Инчунин, ҳадаф аз ин китоб маломату накӯҳиш ва ё гуфтори тасаллоомезу пӯзишхоҳона нест, балки чашмандозу фаҳм ва пажӯҳишу таҳлилест, ки муаллиф умед дорад тавассути он орзуи ҳар ихлосмандеро дар мавриди дур кардани мусибатҳо амалӣ созад, агарчи он мусибатҳо дар умқи ҷону мағзи зеҳнамон раҳ ёфта бошад ҳам.

Умедаст, ки равшанфикрону фарҳангиён ва нухбагону ҷавонони ин уммат масъулияти худро ба таври холисонаву содиқона ба ҷо меоранд ва дар ин росто абзори заруриро барои рӯёруӣ бо муборизаҳо ба кор мегиранд. Вале адои масъулият ба бархӯрди муваффақона бо хатарҳо бо инкори хувияту табиат, ҳарчи зиёди захираҳову қурбониҳо, фарохониҳо барои пойбандӣ ба арзишҳову усули асосӣ ва бо мавъизаҳову суҳанони ҷаззобу эҳсосзо амалӣ намешавад, балки танҳо бо ислоҳ намудани равишҳои андешаронӣ сурат мегирад. Зеро маҳз ислоҳи андеша муқаддимаву асос ва роҳе ба ислоҳ намудани равишҳои тарбия, ислоҳи муассисаҳои маданияи уммат, эҳёи тавонҳои маънавӣ ва қадаме

барои гирифтани маърифат ва доштани қудрату амалкард мебошад.

Мушаххас намудани бемориву донистани даво ва роҳҳалҳои ислоҳ мавзӯи ин китоб ва мазмунӣ ин диалогро ташкил медиҳанд. Маҳз ҳамин ҳастае барои андешамандону фарҳангии онҳосмандест, ки дар пайи ҳаққу ҳақиқатанд, ҳарчанд дидгоҳҳои гуногун дошта бошанд ҳам. Зеро маҳз бо нияти холису нақду арзёбии воқеӣ андеша пухта мегардад ва боис мешавад, ки ҳадаф мушаххас, дидгоҳ комил ва восита афзоиш ёбад.

Зери вайронаҳои девор

Чи тавре пештар зикр шуд, китоби мазкур дар асл маҷмӯаи лексияву пажӯҳишҳост, ки муаллиф қаблан ироа намудааст. Нуқтаи оғозини ин китоб ба вақте рост меояд, ки ҳанӯз дар курсии донишҷӯӣ менишаст ва умед дошт, ки дар оянда мавзӯоти ҳулосивӣ онро шарҳу тавзеҳ ва ба таври муфассал бознависӣ намояд. Вақте соли 1404 ҳ./1984 м. дар Амрико ба ҳайси мудирӣ Муассисаи байналмилалӣ андешаи исломӣ интиҳоб шудам, ба гирдоварии пажӯҳишҳову лексияҳои мазкур дар шакли сиёҳнависи ин китоб машғул шудам. Вале бинобар машғулияти зиёд доштан дар Муассиса амали мазкурро дар давоми ду сол ба анҷом расонидам. Дар ин муддат масъалаҳои дар ин китоб матраҳшударо дар чандин кишвару минбарҳои зиёде ироа намудам. Ҳама равшанфикрону фарҳангии аз матолибу мавзӯоти матраҳкардаи ин китоб хуб пазиroy намудаву арзишу аҳмиати онро барои ман мавриди таъкид қарор доданд. Ҳатто бисёре аз нависандагон барои ворид шудан ба ин мавзӯ ва решадортар намудани он бо Муассиса ҳамкорӣ намуданд. Ба хотири ҳамин наشري ин китоб ба таъхир афтод, то тавассути баромадҳову баррасиҳое, ки дар мавриди мавзӯи он мешуд, масъалаҳои матраҳшуда возеҳтар гашта, омилҳои равонии берунӣ аз он дур карда шаванд, то китобро аз масъалаҳои мавриди назараш канора набарад.

Имрӯз вақти нашри ин китоб ва матраҳ намудани масъалаҳои он ба шакли пурра барои фарҳангиёну равшанфикрони уммат фаро расидааст, то дар решаёбии буъдҳо ва татбиқи роҳҳалҳо ҳамкорӣ намоянду дар ин росто ба дастовардҳои илмӣ-амалии дилхоҳ бирасанд. Бояд дар рӯёриии рӯйдодҳои кунунӣ ва шинохти мавқеи китоби мазкур дар мавриди онҳо нукта гузошт.

Дар ин ҷо ман рӯйдодҳои халифаҳову корзору ғоҷаҳои арабӣ-исломиро дар назар надорам, чун рӯйдодҳои арабӣ-исломӣ тақрори ҳамон рӯйдодҳоест, ки дар тӯли асрҳо сурат гирифтааст ва ҳаргиз ғоҷаи нобуд шудани уммати исломӣ дар Андалус ва решҳои расида ба он дар майдони Қудсу замини Фаластин аз ғоҷаҳои имрӯз камӣ надоранд.

Рӯйдодҳое, ки дар назар дорам, ин пош хӯрдани Империяи марксистии Шӯравӣ дар Шарқи Аврупо, тақон хӯрдани режими мазкур ва бузург шудани тарқишҳо дар сохтори сиёсӣ-иқтисодӣ ва иҷтимоӣ он мебошад.

Рӯйдодҳои мазкур аз дидгоҳи матраҳшуда дар ин китоб барои уммати исломӣ ва масъалаҳои фарҳангии он аҳамияти сиёсӣ не, балки аҳамияти фикрӣ-тамаддуни дорад.

Муҳим аст донем ва ёд оварем, ки гавҳари ҳаракати марксистӣ ҳамон ҳаракати ислохталаби Ғарб дар мавриди андешаву ҷамъияти ғарбӣ мебошад. Худи Маркс бошад, яке аз файласуфон, пешвоёни андешаи навин ва сиёсатмадорони ҳаракати ислохталаби Ғарб мебошад. Аммо ин нукта табиати ҷанги иттилоотӣ, ки байни давлатҳои Ғарб ва байни давлатҳои инқилоби марксистӣ, аз қабилҳои Россия ва кишварҳои Шарқи Аврупо ва ҳизбҳои марксистӣ, ки дар Ғарби Аврупо, аз қабилҳои Италия, Фаронса, Юнон ва ғайра сурат гирифта истодааст, тағйир намедихад. Ҳатто ин ҷанги иттилоотӣ сабаб гаштааст, ки бештари мардум ҳаракати марксистиро ҳаракати бегонаву зидди андеша ва тамаддуни Аврупову Ғарб пиндоранд.

Аслан, асоси ҳаракати марксистиро азнавсозии роҳҳалҳои андешаву тамаддуни муносири Аврупои ғарбӣ ва тавассути ин ба натиҷаҳои мантиқӣ расидан ташкил медиҳад.

Тамаддуни Аврупои ғарбӣ, ки дар натиҷаи таъсирпазирӣ аз тамаддуни исломӣ ба майдон омадааст, дар оғоз масеҳиятро, чӣ тавре дар асрҳои миёна буд, ғарқа дар гумроҳиву фасод ва хурофот ёфт, ба гунае ки дар он ҳеҷ санади воқеии фикрие вучуд нашофт, ки дар ислоҳу тағйир ба қор равад. Аз ин рӯ, Аврупои ғарбӣ ақро сарчашма ва моддари ҳадаф қарор дод, масеҳиятро бошад, бо анъанаву русумаш дар паси деворҳои калисо ва дур аз таъсиргузорӣ ба ҳаёти иҷтимоӣ ҷо намуд. Бо тақия бар ақл ва таваҷҷуҳ ба зиндагии моддӣ чархаҳои тамаддуни Ғарб ба пеш ҳаракат қардан гирифт, дар ҳоле ки неруи маънавии ахлоқии он қамранг гаштан гирифт, ба гунае ки танҳо он аз толорҳои ислохотҳои калисо қаланд мегафта бас.

Вале ин вазъияти сохта (на табиӣ) ҳалои маънавӣ ва осеби назарраси иҷтимоӣ аз худ гузошт, осори он бо гузашти замон афзоиш ёфтан гирифт. Дар ин марҳила андешаи тамаддунии Аврупо роҳи бурунрафтро аз ин ҷарга ҷустуҷӯ мекард. Маҳз дар ин давра буд, ки намояндагону андешамандони Инқилоби Фаронса дар талоши мақоми ҳудуд додани ақл ва бунёд қардани ибодатгоҳҳо қарои он шуданд.

Сипас андешаи марксистӣ ба майдон омад, ки дар муқоиса ба дигар ҳаракатҳо дар раҳ ёфтан аз ин сохтакорӣ ва даст ёфтани тамаддуни Ғарб ба ҳадафҳояш пешрафтатару ошқортар буд. Ба ин тартиб ҳастӣ танҳо дар модда ҳулоса мешуд ва инсон ба ҳоли худ гузошта шуду қуфру илҳод ва инқори динҳо ба таври аланӣ қардид. Дар нақшаву андешаи ислохҳои марксистӣ қарои раҳнамоии инсону ҳадафи маънавӣ-ахлоқии ӯ дар зиндагӣ ҷоие қарои рӯҳ ё ваҳй вучуд нашофт.

Таҷрибаи болшевикии марксистӣ маҳз дар пояи ҳамин андешаҳо ба майдон омаду қандин даҳсолаҳо дар паҳнои дунё интишор ёфт. Вале ин таҷриба пас аз қанги ғайриахлоқиву табаҳқори Шӯравӣ дар Афғонистон дар пайи бухрони саҳти сиёсиву иҷтимоӣ ва ақлоқиву иқтисодӣ ба ноқомӣ анҷом ёфт.

Аз ҳурсандии ин шикаст ва гумони пирузӣ таблҳои восиҷаҳои аҳбори оммаи Ғарб қуфта шуданд ва ВАО-и мақзур та-

лош кард ва ҳанӯз талош карда истодааст, ки аз пош хӯрдану нокомии режими марксистӣ ба нафъи Ғарб ва режими капиталистии он истифода намояд. Ҳамин аст, ки қариб бештари мардум ин гуна арзёбиро мепазиранду чунин иддаоро рост мешуморанд.

Барои он ки тасвири ҳақиқии воқеияти ҷаҳону тамаддун аз назари мо дур наафтад ва барои он ки мо баъди чандин сол ё даҳсолаҳо бедор нашавем, ки аллакай дар даст чизеву дар дил умеде набошад, донишмандони ин нукта муҳим аст, ки дар марҳилае, ки режими марксистӣ зери мушкилии бухрони иқтисодӣ, маънавӣ ва иҷтимоӣ пош хӯрда истодааст, Ғарб низ дучори бухрони саҳти иқтисодиву ахлоқие гаштааст, ки бунёни ҷомеаҳояшро таҳдид менамояд, ҳатто изтиробии равониву набудани амнияти маданӣ афроди ин ҷомеаҳоро саҳт дар ташвиш гузоштааст.

Бе шак, заъфи буъди маънавӣ ва набудани ҳидояти рӯҳӣ, ки инсонии ғарбиро пурра ба ақлу идроки маҳдудаш воғуздор кардааст, асоси бемории тамаддуни муосири Ғарбу Шарқ мебошад. Гузашта аз ин, ҳар қадар тамаддуни Ғарб армуғонҳои боқимондаи рӯҳу рисолатро ба ақлу модда ғудозиш диҳад, ҳамон қадар ҳолаш бадтару бухронаш саҳттар хоҳад шуд.

Пош хӯрдани таҷрибаи ислоҳотҳои ғасодзадаи нокоми марксистӣ асосҳои тамаддуни Ғарбро дучори бухрони шадидтар, мушкилии бузургтар карда, онро ба нуктаи сифру ноумедӣ суқ хоҳад дод.

Муҳим аст, ки мо байни марксизм ҳамчун ҷунбиши идеологӣ-фикрии ислоҳотҳои ғарбӣ, ки дар анҷоми масъулияти худ номуваффақ гашт ва байни даҳолат намудани давлат дар идоранамоии иқтисод ва даст ёфтан ба натиҷаи соф фарқ ғузорем.

Воқеан, даҳолат кардани давлат дар ҳама ҳолату марҳила ва соҳаҳои ҷомеа қори хато мебошад. Инчунин, мардумро бе назорату роҳнамоӣ озод ғузоштан, ба ғунае қасе дар қорбурди неруву қудрати худ андозае нашносад, қори хато аст.

Масалан, давлатҳои Осиё ва Африқо маҳз бо ҳамин дарқи маъно чандин аср аст, ки зери ҳукмронии Ғарб боқӣ монда-

анд, балки вазъияти онҳо бадтар шуда, ба дараҷае расидааст, ки дигар вазъияти Россияву ҷумҳуриҳои Шӯравиро аз нигоҳи саноатӣ наметавон ба онҳо муқоиса намуд.

Ибрат аз ин бухрон ин аст, ки бояд тавозуни нақши шахс ва нақши ҷамъият дар ҳама ҷанбаҳои зиндагӣ, чи тавре Ислом фаро меҳонад, ба инобат гирифта шавад. Бояд дар зиндагӣ ба шахс фурсат дода шавад, ки ба мақсади ислоҳнамоӣ ва иҷрои масъулияти созандагии худ ташаббусу фидокорӣ намояд, дар ҳоле ки дар ин маврид ҷамъият бояд нотаваҷибро парасторӣ кунаду аз ҳаққи нодор пуштибонӣ намояд ва рӯҳияи бародариву ҳамбастагиро дар ҷомеа таъмин созад.

Ҷойи тардид нест, ки Россия бо даҳолат намудан дар марҳилаи қафомондагии саноатие, ки дар асри 19 аз сар мегузаронд, муваффақ гашт, ниёзҳои асосии саноату техникаро фароҳам оварад. Вале мафҳуми ҷамъиятӣ фарогир шуду аз ҳадди зарурӣ таҷовуз кард, чунончи арзишро боло бурду кишварҳоро аз раҳи ёфтани аз ҷанги ҷамъиятӣ нотаваҷиб намуд, дар натиҷа режим дар зери фишори зулму бюрократия пош хӯрд.

Ибрати воқеӣ аз ин рӯйдодҳо ин аст, ки бухрони тамаддуни муосир рӯз аз рӯз афзоишу сахттар гашта истода, ниёз ба наҷоту ислоҳнамоӣ аз ҳар вақти дигар дида ҳоло бештар гаштааст. Аз ин рӯ, бояд мо дар нишон додани тавозунҳои рисолати Ислом, аз нигоҳи яктопарастӣ, ҳадафи созандагӣ дар замин, комил намудани шинохт дар мавриди ваҳйи ақл ва фитрат, посдории тавозун дар робита ба пояҳои маънавӣ-ахлоқӣ ва моддӣ инсон ва таодул ба нақши шахсу ҷамъият дар зиндагӣ дучанд талош намоем. Маҳз бо ҳамин роҳ метавонем ҳаққи Исломо адо намуда, мусулмононро наҷот диҳем, бар инсоният нақуӣ намоем ва пояҳои тамаддуни ислоҳталаби беҳтаринро пайрезӣ кунем.

Аслу марҷаи ин гуна масъулият, пеш аз ҳама, андешаи дурусти тавоное мебошад, ки бо дидгоҳи дурусти ақидавӣ-маънавӣ ва ахлоқӣ бе ягон изтиробу зиддият ва таноқуз яққоя такомул ёбад. Зеро тамоми ислоҳот дар таърих маҳз бар пояи

ақидаву дидгоҳи тамаддунии фаъоле ба майдон меояд, ки
тақя ба ақлу андешаи пӯё ва барномаи таодулкунандаи ро-
стин дошта бошад.

«Парвардигоро, ҳақро барои мо ҳақ нишон дода, аз пай-
равии он бархӯрдорамон соз ва ботилро барои мо ботил ни-
шон дода, тавоноии канораҷӯӣ аз онро ба мо деҳ».

Дар охир, аз Худованди поку баландмартаба ҳидоят
ростӣ, тавфиқу бозгашт ва ҳадафмандиро талаб дорем. Ё шу-
наванда ва пазирандаи дуост.

Доктор, профессор Абдулҳамид Аҳмад Абу Сулаймон

Куала-Лумпур, Малайзия

1412 ҳ./1991 м.

1.1. СЕ РОҲҲАЛ ¹

Воқеан, пажӯҳанда ва таҳлилгари вазъияти мусулмонон чӣ гуна дар қафомондагии фарҳангӣ, ҳолати пасти сиёсӣ ва зиллати инсонӣ қарор доштани ин умматро ба осонӣ пай мебарад, дар ҳоле ки ин уммат аз имкониятҳои башариву моддӣ ва арзишҳову қонуниятҳои бунёдӣ бархӯрдор аст.

Оре, ҳамин нукта асоси бухронест, ки мусулмонон дар ғушаву канори гуногуни олам аз он ранҷ мебаранд. Ин вучуди қафомондаву назарногирест, ки замири исломиро, ки таҷассумгари замири уммати созандаву пешгом аст, заиф мегардонад. Аз ин рӯ, табиист, ки уммати исломӣ бояд дар ҷустуҷӯи эҳёву ислоҳ ва таҷдиду бедорӣ шавад.

Ислоҳи камбудҳо дар ниҳоди ин уммат ва амалӣ намудани шартҳои ислоҳу комёбӣ, пеш аз ҳама, ба дарки сабабҳои бурузи он камбуд ва ангезаҳои ақибмондагиву заъфе, ки нахустин бор дар дарозии таърих ба он расидаву ба ҳастии он таҳдид мекунад, ниёз дорад. Таҳдид ба ҳастии уммат аз рӯёруиву бархӯрд ба тамаддуни ғарбиест, ки дар умқи зиндагӣ, равишҳои андешаронӣ ва ташкилотҳои ин уммат таъсиргуздор гаштааст.

Барои дониستاني сабаби камбудҳо ва решаҳои ақибмондагии фарҳангие, ки уммати исломӣ дар асри кунунӣ аз он ранҷ мебарад ва ҷиҳати шинохти ангезаҳои мушкилзое, ки дар вучуди ин уммат таъсиргуздор аст, ҳатман ба як диди фарогиру таҳлили мӯшикофона ниёз дорем.

¹ Вожаи роҳҳал дар ин китоб бештар муодили калимаи “мунталак”-и арабӣ интиҳоб шудааст ва ифодагари “сароғоз” ва “сарнуқта” аст.

Бе шак, асрҳост, ки мусулмонон дар ҳоли калавидагиву пастравӣ қарор доранд, ба истисноӣ бархе минтақаҳои ангиштшумори назарногиру мушкилгузари дурафтода, ҳамагӣ зери ҳукмронии истеъмор ва давлатҳои аврупоӣ афтодаанд. Дардовартар ва талхтар боз он аст, ки уммати исломӣ то имрӯз ба ҳайси минтақаҳои нуфуз ва бозорҳои истехсоли саноати бегона, сарчашмаи арзоне барои маводҳои зарурии аввалия ва дасти коргари беҳунар баромад менамояд; саропо майдони мубориза байни неруҳои ҷаҳонӣ гаштааст, зеро аз таъмини ғизоии худ нотаваҷуб аст ба пойгоҳи илмӣ–техникӣ, саноату таҷрибаҳо, муассисаҳои пешрафтаи касбӣ, ҳулоса ба ҳама воситаҳои асосии неруи тавоноӣ эҳтиёҷ дорад.

Агар сабабҳои ин заъфу пастравӣ ва решаҳои онро дар таъриҳамон пайгирӣ намоем, (пас, ангеҷаҳои заъфу пастравӣ ва баҳампошӣ) дар аввал ба ҷашм наменамояд. Зеро дар бештари давлатҳо дар оғози даврони пастравӣ сарватҳову нишонаҳои бойӣ ҷамъ мешавад, ки он натиҷаи пешравию рушди собиқи он мебошад. Вазъияти уммати исломӣ низ пас аз садаи аввал ҳамин гуна будааст. Чунончи дар баробари нишонаҳои сарвату боигарӣ, абзори бино ва равоқҳо боз пастравӣ, косташавии густардагии исломӣ, интишор ёфтани падидаҳои фасоду инҳироф, аз ҳучум ба дифоъ гузаштани уммат, пирӯз шудани душману аз даст рафтани Бағдоду Қудс ва Қуртубаву ғайраро эҳсос менамоем.

Инчунин, барои дарки сабабҳои заъфу пастравии худ муҳим аст, ки байни сабабҳои асосии бемории заъфу пастравӣ ба байни дучандшавии онҳо фарқ гузорем. Масалан, пайдоиши фирқаву мазҳабҳо ва даъвоҳои гумроҳкунанда чизи нав нест, чи тавре қарматихову нусайриҳо ва дурузихову дигарон дар гузашта буданд, ҳамон гуна дар асри ҳозир баҳоиҳову аҳмадияҳо ва даъватҳои мардумиву даҳриёна вучуд доранд.

Ин ҳама падидаҳои беморӣ ва офатҳои асосие мебошанд, ки мисли як ҳақиқати таърихӣ ба майдон омада, дар ниҳоди ин уммат реша давондааст. Ин решадавонӣ аз вақте оғоз меёбад, ки ҳангоми рӯёрӯӣ бо империяҳои Эрону Рум

зимоми қувваву лашкар дар давлат ба дасти лашкариёне аз қабилаҳои бодиянишини арабӣ, ки нав Ислом оварда буданд, дода шуд. Маҳз ин сабаб гашт, ки ин қабилаҳо бо ақлонияти қабилавӣ сириштии худ амал карда, фитнаи бузургеро ба бор оварданд, сипас давлатдории хилофати рошидинро дар Мадинаи мунаввара, пойтахти давлати набавӣ, аз байн бурда, давлатҳои қабилагарову наҷодгароро ба майдон оварданд ва дастурҳои исломиву ҷоҳилро ба ҳам омехта намуданд. Бо он ҳама чизҳое, ки ба охири ҳукмронии хилофати рошидин нисбат медиҳанд, ин давлатҳоро ба ҳеҷ вачҳ наметавон ба давлатдории хилофати рошидин муқоиса намуд. Гузашта аз ин, бисёр чизҳое, ки ба охири ҳукмронии хилофати рошидин нисбат медиҳанд, ҳанӯз мавриди пажӯҳиши дурусти илмӣ қарор нагиритаву нашр нагардидаанд.

Агар дар охири ин роҳ жарфои ҷоҳе, ки имрӯз ин уммат бар он афтодааст, дарёбем, ҳатман хатарнокии ин вазъият, ҷиддӣ будани ранҷ ва зарфияти онро дарк хоҳем кард, то ҳуди уммат барои раҳой аз пастравӣ мушкӣ ва бадбахтиҳое, ки имрӯз дар саросари кишварҳои мусулмоннишин ва бар сари онҳо ҳукмрон аст, талош намояд.

Агар заъфу пастравӣ ва нотавониву ранҷкашӣ дар давраи кунунии уммати исломӣ як чизи воқеиву аниқ бошад ҳам, чун бар ин нукта ҳама ихлосмандону соҳибназарон иттифоқи назар доранд, бе шак, роҳҳои берун омадан аз ин ҷой ва аз ин бӯҳрони амиқу душвор ва воситаҳое, ки дар ин маврид зарурианд, ошкор ва мавриди иттифоқ нестанд.

Балки бадтару мушкилтар ин аст, ки дучандшавиҳои ин бӯҳрону беморӣ дар ҳасади ин уммат дар интишори равияҳои зиддимиллӣ, наҷодӣ, миллигаро, бединӣ, ҳарачумараталабӣ ва бебандубории муосир, ки дар ҳар ғӯшае ғӯши ин умматро қар менамояд, таҷассум мегардад. Бо ин ҳама бархе даъвогарони ислохро мебинем, ки ба ин гуна равияҳо даъват намуда, онҳоро ба ҳар роҳу восита ва фишоровариву фиребҳо тарвиҷ мекунанд ва ҳамчун падидаи танумандӣ ва роҳе барои пешрафт мешуморанд, сарфи назар аз он ки ҷӣ

таъсироти баде бар ин уммат ва амиқтар намудани реши он, устувор намудани иллатҳои ранҷу заъф ва собит намудани дарду натиҷаҳо он дорад.

Суоли матраҳ имрӯз ин аст: роҳи дурусти баромадан аз ин бухрон кадома аст? Ҷавоби дуруст ба назари ман, нахуст аз муайян ва ташхис намудани роҳҳо ва роҳҳои эҳтиётӣ, ки бо ҳаракати исломӣ бархӯрд намудааст, маншаъ мегирад. Ин роҳҳо ва роҳҳои эҳтиётии муосиру барои уммат вучуддошта асосан дар се баҳши асосӣ мунҳасир мешавад, ки ба таври зеранд:

1. Роҳи тақлиди бегонагон ё чи тавре мегӯем, «ҳалли аҷнабӣ». Роҳи мазкур маҷмӯи роҳҳалҳое мебошад, ки аслан аз таҷрибаи муосири моддигарии ғарбӣ бо ҳама шаклҳои фардӣ умумӣ ва дахриву бебандуборӣ (сармодориву марксистӣ) ворид шудааст;
2. Роҳи тақлиди таърихӣ ё худ «ҳалли анъанавии таърихии исломӣ». Ин роҳ дар худ маҷмӯи роҳҳалҳоеро фаро гирифтааст, ки аслан аз бутуни таърих, сарфи назар аз гузашти замони маконӣ ва осори он интиқол ёфтааст;
3. Роҳи асолати исломӣ ё худ «ҳалли муосири исломӣ». Ин роҳ ҳалли рӯёруӣ ба бархӯрдҳои муосирро аз мантиқи исломӣ дар бар мегирад.

Уммати исломӣ ва сарварони он агар неру ва сихатии худро баргардондан хоҳанд, бояд ба чаҳор чиз ҷанг зананд:

- Муайян намудани роҳи дурусти ҳал;
- Пурра ба он боварӣ доштан;
- Қадам ба хатҳои устувор дар рӯёруӣ ва бо ҳидояти он бардоштан;
- Таъмини воситаҳои ҷонноки илмӣ ба хотири амалӣ гардонидани он ва тарбияи уммат дар он рӯҳия.

Талаби андешаманд ё нависанда ё сарваре барои ҳал ва роҳи дурусти ин уммат бештар ба таваҷҷуҳи бевосита ба он

чизе мебошад, ки онро роҳхали дуруст мепиндорад ва барои қаноатманд шудан паҳлуҳое аз онро тавзеҳ медиҳад, дар ҳоле ки барои баёни фасод ва ё нестшавии он ба роҳхалҳо ва роҳҳои эҳтиётии дигар, агарчи хато ва ё камфаълтар ҳам бошанд, таваҷҷуҳе наменамояд. Маҳз ҳамин гуна равиш бархе гурӯҳҳои уммат ва ё ғӯшаҳое аз онро пойбанд ба роҳхалҳои дигар боқӣ гузоштаву онро тарвиҷ менамояд, ки ин анҷом додани муқоисаи дуруст байни онҳо ва байни роҳхале, ки ҳамчун роҳхали дуруст шуморида шудааст, мушкилии ҷиддӣ эҷод мекунад.

Ба назари нависанда равиши таъсиргузортару барои пайравӣ авлотар ҳамон равише мебошад, ки дар баробари роҳхалҳо ва роҳҳои дигари эҳтиётӣ ва баёни сабабҳои ҷавҳарӣ ба хотири хатоӣ ва ё ношуданӣ пиндоштани онҳо гузошта шавад, чунончи роҳхали дуруст, сабабҳои ҷанг задан ба он ва қаноатманд шудан талаботи он низ ошкор карда мешавад.

Дар ин китоб ҳамин равиши охиронро ихтиёр хоҳам кард, зеро боварӣ дорам, ки он ба вазъияти уммати исломӣ, ки дар баробари тохтутози фикриву фарҳангии марказонидашудае, ки зехнҳои онро бесаранҷом ва роҳи онро паҳну пареш менамояд, қарор дорад, мувофиқ мебошад. Гузашта аз ин уммати исломӣ ба шинохти сабабҳое, ки роҳҳои ҳалҳо ва равишҳои нодурустро бесамар гардонидааст, саҳт ниёз дорад. Ба ҳамин тартиб бо баёни услуби боло, агар Худо хоста бошад, метавонад ба хати устуворе ба ҷониби роҳхали дуруст ва роҳи ба комёбӣ расонанда равад.

1.1.1. Роҳхали аҷнабии воридшуда

Ин роҳ ҳамон роҳест, ки ҳамчун асосҳои ислоҳ ва эҳёи низоми иҷтимоӣ дар саҳни олами ислом ва таваҷҷуҳоти ҳаракати уммати исломӣ беш аз ду сад сол мешавад, ки мавриди нуфуз қарор дорад. Ин аз замонест, ки Давлати Усмонӣ пешравӣ ва бартариҳои нерӯҳои олами Аврупои ғарбиро пазируфт ва нерӯу низоми худро дар муқобили бархӯрдҳои низоми ғарбӣ ва дастовардҳои онҳо бознигарӣ намуд.

Аз ин рӯ, Давлати Усмонӣ аз асри ҳаждаҳи мелодӣ бо иб-тикори Султон Салими Савум ба таври ҷиддӣ ба тақлиди Ав-рупо рӯ овард ва ин тақлид ягона роҳ ба нерумандӣ ва аз нав бардоштани бино ба шумор мерафт.

Дар осои тақлиди бегона дар талоши интиқоли маъри-фату таҷриба ва илмҳои касбӣ ва техникии аҷнабӣ гардиши фарҷому аздастдихӣ оғоз шуд. Давлат ба бунёни аввалин мак-таби ҳандаса ва улум ва таъсиси аввалин мактаби ҳарбии за-монавӣ пардохт, ки дар он машқдихӣ ва ташкили неруҳо ба равиши аврупоӣ сурат мегирифт. Вақте рӯ ба нақшаи замо-навӣ гардонданд ва ташкили дастаҳои нави ҳарбӣ ба равиши аврупоӣ оварданд, тасмими қатъии усмонӣ дар амалисозии ин нақша ва барқарор намудани тавоноиву ҷойгоҳи худ ба дараҷае буд, ки ба нест кардан ва сӯзондани ҳама дастаҳои ҳарбии анъанавии усмонӣ дар сарбозхонаҳо пардохтанд.¹

Ҳамчун як ҳақиқати таърихӣ маълум аст, ки чунин иқ-дом дар тақлид ва ин гуна равиш дар пайравӣ дар амалисозии неруи рӯёруӣ ба мушкilot ва дар интиқоли маърифату ҷо намудани он дар ниҳоди уммат муваффақ нагашт. Чунончи пастравии неруи усмонӣ дар баробари Аврупо ва рушди не-руи аврупоӣ идома ёфтанд гирифт.

Баъдтар Давлати Усмонӣ иқдоми тақлид ба Аврупо ро аф-зоиш дод ва ба фиристодани донишҷӯён пардохт. Турки оро-ста ба фарҳанги ғарбӣ бармегашт, то роҳи навро дар тақлид илова намояд ва ин ҳама зарурати ислоҳоти сиёсӣ ва иҷти-моӣ ба шакли аврупоӣ ба шумор мерафт, то муҳити фикриву иҷтимоӣ ба ислоҳоти илмиву идорӣ ва ҳарбӣ таъмин карда шавад. Усмонӣ барои ин адаво меҳостанд, дар барқарор-намоии бинои империя комёб шаванд ва ин андеша аз шу-мораи зиёде тағйироту ислоҳоти иҷтимоӣ, сиёсии либералӣ, ки ба авҷи худ дар нисфи дууми асри нуздаҳи мелодӣ бо Сарқонуни Мадҳат-пошо расида буд, ҳулоса карда мешавад.

1 Ба хотири маълумоти бештар аз талошу кӯшишҳои туркҳо дар ғарбгароиву замонависозӣ ба китоби «Gobb. H.A.R. and Eowen, Harold, Islamic Society and the West (U.K. Oxford University Press, 1975), Vol. One, Part II, P.P.159-61 муроҷиат шавад.

Ҳамчун ҳақиқати таърихӣ маълум аст, ки он талош аз талоши пешӣ дар роҳи ислоҳот муваффақтар набудааст. Маҳз талоши номуваффақи ахир Султон Абдулҳамиди Дувумро барои ба даст гирифтани идораи пурраи ҳама қорҳои давлатӣ водор намуд, то бо муқарраб сохтани донишмандон ва фаронхонӣ ба донишгоҳи исломӣ равиши таърихии низоми усмониро наҷот диҳад.

Аммо ҷунбиши ислоҳ аз роҳи тақлиди аҷнабӣ пирӯз гашт ва рушд намуд, ба гунае ки ҳадду марзи нава ба худ касб кард. Ин ҳадду марзи нава аҳамияти таассуб, миллатгароиро дар муқобили ҷунбишҳои аврупоӣ ташкил менамуд, ки ба ҳайси муҳарриқи тавоноҳои неру ва созандагии уммат ба шумор мерафт.

Туркҳо ва пешгомони ислоҳоту тақлиди аврупоӣ дар Давлати Усмонӣ ба аҳамияти миллатгароӣ фаро хонданд ва дар ин росто барои худ «туронӣ»-ро ҳамчун мафҳуми миллӣ ва миллати туркро эҷод карданд, ки мардуми бо забони туркӣ суҳангӯро дар Осиёи Ғарбӣ ва Миёна дар бар мегирифт. Ба ин тартиб ҷунбиши «Ислоҳгарои замонасоз» нерумандтар гашта, дар охири асри нуздаҳ ва аввали асри бист дар ҳукумфармоӣ мустақил шуд ва дар шарикӣ бо Ҳизби Иттиҳод ва Тараққӣ пурра ба Давлати Усмонӣ ҳукумрон гашт, сипас Султон Абдулҳамиди Дувумро сарнагун ва аз ҳукумронӣ маҳрум кард.

Талошҳои мазкур ба шикасти нангини Давлати Усмонӣ аз охири аҷнабид, ки назираш дар таърихи усмонӣ набуд. Дар натиҷа маркази сарзамини Анатолия аз тарафи юнониҳо ғасб карда шуд.

Бо ин ҳама қўшишҳои ислоҳнамоӣ аз роҳи аҷнабӣ боз наистод, балки паҳнтару густардатар шуда, боиси аз байн рафтани Хилофати Усмонӣ ба дасти асосгузори Ҷумҳурии Туркия генерал Мустафо Камол Отатурк ва дўстони ҳарбии ӯ гардид, ки тақлиди аҷнабиро бо тамоми сурат пайравӣ карда, мувофиқ ба намунаи аврупоӣ ба дигаргунии пурраву фарогир пардохтанд. Онҳо нақши Ислому фарҳанги исломиро дар бунёди ҷомеа мункир шуда, мафҳуми дунявияти Авру-

пой масеҳиро пазируфтанд ва дини Исломо аз давлату ни-
зом ва алоқаҳои иҷтимоӣ пурра ва бо зӯриву бераҳмӣ чудо
намуданд. Ба ҳамин тартиб ҳама қонунгузориҳои исломӣ
ва тартиботи усмониро бекор намуда, ба ҷойи онҳо якбора
қонуни пешрафтатарин давлати аврупоӣ Шветсарияро ҷорӣ
намуданд. Инчунин, ба ҷойи алифбои арабӣ алифбои лоти-
ниро қабул карданд, то фарҳанги исломӣ ягон роҳи таъсир-
расонӣ ба наслҳои нав надошта бошад. Мардумро ба пӯши-
дани либосҳои аврупоӣ водошта, занонро барои партофтани
ҳичоб ва баранҳна намудани сар маҷбур менамуданд. Ҳатто
нафаронеро, ки ба адои фарзҳои бандагӣ исро меварзиданд,
маҷбур менамуданд, ки аз он ва ҳама қорҳои бандагиро ба за-
бони туркӣ ба ҷо оранд.

Ҳанӯз пеш аз анҷоми ҳукмронии Отатурк давлат бисёр
мафҳумҳоеро дар мавриди раҳнамунсозӣ ва роҳнамоии му-
ассисаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ аз ҷониби давлат асос гузо-
шта, ба ташкилотҳои муҳимми моливу иқтисодӣ, аз қабилӣ
банкҳову ширкатҳои суғурта соҳиб гардид.

Мусаллам аст, ки миллати турк баъди ин ҳама – монанди
он бештари кишварҳои исломӣ – вазъияташон хуб не, балки
ба сӯи пастию қафомондагӣ идома ёфт, ҳарчанд онҳо ҳама
марҳилаҳои тақлиди аҷнабиро дар ҷодаҳои зер аз сар гузаро-
ниданд: тарҷумаи илмҳои табиӣ ва интиқоли техникаи ҳар-
бӣву бунёи нерӯҳои мусаллаҳ; замонавӣ намудани идораи
умумӣ; пазириши мафҳумҳои либералӣ ва тарҷумаи фарҳанги
ғарбӣ, ҳамзамон ворид намудани тағйироти сиёсӣву консти-
тутсионӣ; қабул намудани мафҳумҳои милливу ватанӣ; ҷанг
зада ба мафҳуми даҳриву бединӣ; қабул намудани қонуну
тартиботи аврупоӣ; рушд бахшидани ташкилоти давлат ба
хотирӣ ҳукмронӣ ба ташкилотҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва
молӣ. Ин ҳама тақлиду пайравӣ заъфи Туркия ва рукуди онро
дучанд намуд ва сабаби пурра дар зери нуфузи ғарбиён қар-
дор гирифтани он гардид. Аз ин рӯ, генерал Исмаил Инуну,
ҷонишини Мустафо Камол Отатурк ва рафиқи роҳаш, дар
натиҷаи ноқомии ин гуна сиёсатҳо ва зери нуфузи Ғарб қар-

рор гирифтан маҷбур шуд, ки ҳукмронии якҷаҳизбӣ (Ҳизби Ҷумҳурихоҳ) ва даҳолати давлату ҳизбро дар ҳама арзишҳои Туркия бекор намуда, ба гардиши наву тақрории либерализми сиёсӣ баргардад ва интиҳоботи ҷадидро аз сар гирад, ки он ба пирӯзии ҳизби наву мубориз – Ҳизби демократӣ зери роҳбарии Аднон Мендерес оварда расонд.

Ҳарчанд тақлиди аҷнабӣ бо ҷиддият ва ба таври фароғи-ру густарда сураат гирифтаву наздик ба ду аср бештар идома ёфта бошад ҳам, он ҳама кӯшишҳо Туркияро наҷот дода ва неруву ҷойгоҳи онро баргардонда натавонист. Қафомондагиву изтироб ва нопойдорӣ идома ёфт, то ин ки Мендерес соли 1381ҳ./1961 м. дар нахустин давраи силсилаинқилобҳои ҳарбиёни турк ва ба зӯриву бедодгарӣ ва ноумедиву нокомсозӣ ҳукмронӣ намудани онҳо ба дор қашида шуд. Туркия бошад, ба ҳамон ҳоли худ чун марди беморе боқӣ монд, балки бемориаш саҳттар гашт ва дар ҳоли ноустуворӣ дур аз савории Ғарб ноумед аз шифову даво қарор гирифт.

Агар ба таҷрибаи Мисри араб аз замони Муҳаммад Алӣ аз ибтидои асри ҳаждаҳи мелодӣ (сенздаҳи ҳиҷрӣ) то имрӯз ва ба ҳама он таҷрибаҳои баъдӣ дар кишварҳои арабиву исломӣ дар Осиёву Африқо назар андозем, ягон чизи наве намеёбем, ки ба таҷрибаи Туркия ва пайомадҳои талхи он илова гардад.

Ҷаҳони ислом бо гузашти асрҳо – бо таҷрибаи тақлиди воридшудаи аҷнабӣ – ҳанӯз дар умум бемору пачақашта ва қафомонда боқӣ монда, ҷоҳи тамаддунӣ байни ин олам ва байни сарзаминҳои пешрафтаи ҷаҳон жарфотару густарда-тар мегардад, ки ин ҳаргиз ба нафъи он нест.

Дарки рози нокомии роҳи тақлиди воридшудаи аҷнабӣ ва ангезаҳои воқеии он барои нафаре, ки онро меҳодад дарк наояд, душвор нест. Зеро миллатҳо ҳамгуни вучуди инсонӣ зинда ба шумор рафта, аз нигоҳи офариниш, ангезишу таҳри-ки он ба бунёдкорӣ ва пирӯз шудани он ба беморӣ аз инсонҳо дида печидатар мебошад.

Ҳар миллате аз нигоҳи сохтор арзишҳову боварҳо, ҷаҳонбиниву ангезаҳо ва ҳислату таърихи худро дорад, ки дар ин

ҳолат ба асосҳои таркибии одамизод монанд аст. Агар ҳамкорӣ бо он бо дарки ин қисматҳо ва тавассути ин таркибҳову ангезаҳо анҷом напозирад, пас дар ҳаракат овардани он ё дар ҳаракат овардани бахшҳои неруи мубориза ва бунёдкории дар он буда бисёр мушкил хоҳад буд.

Як чизе вучуди инсонро таҳрик медиҳад, дар ҳоле ки вучуди инсон дигарро ба ҳаракат дароварда наметавонад. Миллатҳо низ ҳамин гунаанд, як чизе миллатро ба фаъолият вомедорад, дар ҳоле ки ба миллати дигар таъсиргузор нест. Ҳар миллате ангезаҳо ва авлавиятҳои худро дорад, ки маҳз бар асоси онҳо ба ҳаракат медарояд. Ба ҳамин тартиб ангезаҳову авлавиятҳои миллатро нашинохтани бе дарки огоҳонаву нодида гирифтани вижагӣҳо ва бартариатҳову фарқиатҳои миллатҳо, дар роҳи қору ислоҳ ба тақлиди кӯр-кӯрона афтодан хатои маҳз аст. Дар сурати кӯр-кӯрона будани тақлид тақдири уммати исломӣ дар оянда беҳтар аз он чӣ дар дарозии асрҳои тақлиду пайравӣ доштааст, нахоҳад буд.

Намунаҳову дostonҳои воқеӣ

Яке аз намунаҳои содае, ки ин ҷо атрофаш сухан мегӯем, ин таъсири ташкилоти банкии Ғарб мебошад, ки мусулмонон онро аз рӯи тақлиду пайравӣ қабул намудаанд. Ин ташкилоти ғарбӣ вақте дар ватани худ таъсис дода шуд, ҷавобгӯ ба ниёзҳову уҳдадорихои иқтисодиву бозаргонии кишварҳои ғарб гардид, аммо худ ҳамин ташкилот вақте бо ҳамон шакли ғарбиаш ба сарзамини исломӣ интиқол ёфт, пайомадҳои он дар муҳити нав ва ба мусулмонон – бо назардошти ихтилофи боварҳову арзишҳо – манфӣ буд. Чунончи ташкилоти мазкур ба ҷойи он ки дар бунёну рушди иқтисодӣ мусоидат намояд, пастравию бархӯрдҳо ва заъфҳоро барангехта, бадтарин асарро дар ниҳоди уммату барҳамзании неру ва ҷилавгирӣ аз ангезаҳову паҳнкунии шӯҷоати он гузошт ва вуруди ҳукмронии бегонагонро бар арзишҳояш осон намуд.

Рози нокомии ташкилоти банкии Ғарб дар хидмати ҷомеаҳои исломӣ ва муваффақияти он дар ҷомеаҳои ғарбӣ,

пеш аз ҳама, дар он ҳулоса мешавад, ки дар ҷомеаҳои исломӣ татбиқи роҳкорҳо ва арзишҳои исломӣ дар иқтисод фарқ дорад. Чунончи инсон мусулмон ва уммати исломӣ дар ҷодаи иқтисодӣ пешорӯи интиҳоби саҳту ҳатмие қарор доранд: ё соҳиб шудан ба бойгариш тавоноии иқтисодӣ дар дунё бар асоси меъёрҳои арзишҳои ғайриисломӣ ва додугирифтӣ ғайрӣ ба банкҳо ва дар натиҷа гирифтори ҳориву бадбахтӣ ва азоб дар он дунёи ҷовидона шудан; ё бо ҷанг за-дан ба арзишҳо ва шарияти исломӣ ва рад кардани ҳамкорӣ бо ташкилотҳои банкии ғайрӣ ба кашидани ранҷу нотавонӣ ва бечорагӣ дар дунё ва дар баробари ин умеди неъмату наҷот дар охират доштан.

Воқеан, ниҳоди мусулмон, аз як тараф талошу ободонӣ ва савоб дар ин дунё ва аз тарафи дигар подошу наҷот ва неъматҳои охиратро ҷӯё мебошад. Дар соҳтори ин ниҳод роҳе барои пазируфтани духӯрагӣ ва бархӯрд байни он чи хайру савоб ва ободонӣ дар ин дунё ва байни он чи хайру савоб ва ободонӣ дар охират аст, вучуд надорад.

Имрӯз ташкилотҳои банкии исломӣ як талоши ҷузые дар роҳи ҳали исломӣ ба шумор меравад, ки барои имконияти амалисозии ниёзҳои муносири исломӣ, аз ҷумла хидматҳои моливу иқтисодӣ ба гунае ки ҷавобгӯ ба рӯҳу фикр ва замири мусулмон умедоро ба бор овардааст.

Умат ва роҳҳои воридотӣ

Воқеан, роҳҳои воридотии аҷнабӣ ҳамгуни намоишномаест, ки мардумро ҳамчун тамошобини намоишнома, ки ягон нақше дар иҷроиши он надоранд, қарор медиҳад. Намоишнома як чизи танзомезу ҳунармандист, ки дар ниҳоди худ ягон чизи воқеиро таҷассум наменаояд. Вақте сюжети намоишнома ҳаяҷонеро меангезад, танҳо қор, ки тамошобини наменаояд, ин дар баробари намоишнома бо доду фарёд воқуниши салбӣ нишон додан асту бас. Аммо ин ба он маъно нест, ки миллат бар он чи дар саҳнаи намоишнома байни ҳунармандоне аз ҳисоби пешвоёни сиёсӣ иҷтимоӣ саҳме ба таври воқеӣ

дошта бошад. Аз ин рӯ, вақте намоишномае ба анҷом расад, ё пешвое сукут кунад ва ё навбате ба анҷом расад, ҳамаи миллат канора меистанду ба ҷойҳои худ мераванд, гӯё онҳо аз коре ошӯфтахотир нашудаанд. Ва боз намоишномаи наву танзи наву ва пешвоии наву ва гардиши тақлидӣ роҳхали бегонагии наву оғоз мешавад.

Фарқ байни андешаи миллатҳои пешрафта ва пешвоёни тартиботи дар он сарзаминҳову дар он марказҳо буда ва байни андешаи миллатҳои қафомонда ва пешвоёну тартиботи онҳо ин гуна аст, ки миллатҳои пешрафта фикру роҳхалиҳо ва пешвоҳои ҳақиқӣ доранд, ки бархоста аз вучуду рӯҳоният ва арзишҳову ниёзҳои миллат мебошанд ва андешаву сиёсатҳо ва таълимотеро намоёндагӣ мекунанд, ки аз пешвоёну миллат дастаҳои созандаву идомадиҳандаи масири ҳадафмандеро дар зиндагии он миллатҳо ба майдон меоранд.

Маҳз ҳамин дарки асли бароямон тафсири дурустеро барои мо арза медорад, ки онро ба таври махсус мазҳакаи сиёсатмадорону сиёсат дар олами исломӣ ё дар умум ба он чӣ ба олами қафомонда маъруф аст, меномем, ки он аз табиати сиёсат ва ҳукму идоранамоии миллатҳои тавоно (пешрафта) тафовут дорад, чун дар он (пешрафта) алоқаи ҳамкорӣ ва иҷрои намоёндагӣ аз ҷомеаву амал ва ҳаракат бархоста аз воқеият буда, дар доду гирифти ҳамдигарӣ ва дар таъсирпазириву таъсирнамоӣ ба ҳамдигар қарор доранд.

Ин ҷо аз мо танҳо фаҳми буъди фикриву фарҳангӣ дар роҳхалиҳои бегонаи воридотӣ талаб карда мешавад, то вақти бештари мо дар тақлиду пайравӣ нагузараду барои худи ин уммат сабабгори ранҷу дарди бештар нагардем.

Идомаи идоранамоиҳои фикриву сиёсии миллӣ ва марксистии даҳрии ғарбгаро ба ҳаққи умматамон дар ин роҳи баставу ҳалқаҳои баҳамрехта баъди садсоларо, ки дар кӯшишҳои номуваффақона зоеъ шуд, на аз инсоф асту на аз адл. Забони ҳоли эшон ва ҳоли фикру дастгоҳҳои онҳо баъди ҳар нокомиву ноумедӣ ва воҷгуниву бадбахтие, ки дубаробари ноумедиҳову бадбахтиҳои пешин аст, гӯёи ин қавли шоир

аст: «Маро ба он чизе мудово намуд, ки худ дард буд». Яъне ҳоли андешаи пешвоиҳои даҳриву ғарбгаро дар олами ислом бо ҳама шаклҳои милливу марксистиаш танҳо ифодагари як андешаи ҷузъие мебошад, далели фарогиру мустақиле надорад, то онро аз гили ҳалқаҳои баҳамрехта ва роҳҳои бастае, ки дар пеши чашмҳои сарчашмаҳои фикриашон андохтаанд, берун кашад.

Андешамандони мусулмон ва роҳнамоиҳои исломии пухтаву чиддиро мебояд ба роҳи ягонаву кушода ҳақиқати дар пеш дошта чанг зананд, ҳарчанд дар аввал чӣ гуна мушкил намояд ҳам. Бояд онҳо яқин дошта бошанд, ки роҳхали мақсуд ҳатман аз дину сарзамин ва таъриху ангезаҳои сарчашма мегирад, ки бо он ба бархӯрдҳои замон дар асолат рӯбарӯ мешаванд. Вагарна таҷрибаҳои номуваффақи талхе, ки ҷаҳони Ислом дар тӯли асрҳои гузашта аз он ранҷ мебурд, дар муқобили он мушкilotи тозае, ки инҳо дар интизордоранд, баробар ба пилтаи ҷароғе беш нест. Ҳар як роҳбари исломӣ ва ҳар як фарҳангии мусулмон сарфи назар аз гуногунии андешаҳоиашон, инчунин ҳама кишварҳои исломӣ ва ҳама эҳсосҳои мусулмонӣ метавонад наҷоту пешравӣ ва иззату нерумандиро орзу намояд, ба шарте воситаи равишҳо ва барномаи фикрониро тағйир дода, ҳадафҳои дақиқан мушаххас созад. Дар ғайри ин сурат набояд умед дошта бошад, ки он ҳама насибаш мегардад, балки талхтар аз он чизе,ро хоҳад дид, ки ин уммат то имрӯз чашидааст.

Андешамандони ин уммат ва роҳбарҳои иҷтимоии онро мебояд, ки аз бахшҳои роҳхалҳои асилу эҳтиётӣ ва аз ғояту сарчашмаҳои онҳо бо меъёрҳои дурусташ ҷустуҷӯ намояд ва барои ҷо намудани он дар умқи зехни фарзандони ин уммат ва кори ҳамешагӣ гардонидани он талош варзанд.

1.1.2. Роҳхали анъанавӣ таърихӣ

Воқеан, роҳхали анъанавӣ аз роҳи тақлидӣ роҳхалест, ки ин уммат ҳанӯз аз асрҳои дур ба он талош варзидааст ва он роҳхалест, ки диди кӯр-кӯронаро рад карда, фосилаҳои за-

мониву макониро барои ҳастии уммат ва масири таърихӣ он бекор менамояд. Ин роҳҳал дар давраҳои баъдии худ бозгашти бардавомеро дар муқобили бархӯрдҳои зиндагии кунунӣ ва нерӯҳои кинаварзи бераҳм бар ақлонияти мусулмонону андешаҳои эшон таҷассум менамояд. Маълум аст, ки ин роҳҳал дар наҷоти уммати исломӣ натиҷаи дилхоҳе надод, вагарна аҳволи он чунин паст намегашту душманон низ наметавонистанд ба бӯҳрони он даст ёбанд ва ё ба ин уммат пешомадҳои дардовар намерасид.

Ҳама он чи дар бораи монеаҳое, ки ба натиҷа додани як пайомади дилхоҳ нисбат ба бороварии роҳҳали тақлид дар ҳақиқати таърихӣ метавон гуфт, баҳонаи кофӣ буда наметавонад. Зеро аз ҳар роҳҳали дуруст чунин талаб карда мешавад, ки эҳтимолияти чунин монеаҳо ва ҳалли онҳоро дар худ дошта бошад, чун монеаҳо ҷузъи ногусастани мушкилии ҳалталаб ба шумор мераванд.

Роҳҳали тақлиди таърихӣ корҳоро шарҳ медиҳад, то дар оғоз дурустии роҳ ва иштибоҳи ҳама ҷонибҳову шароите, ки мувофиқ аст ё мувофиқ буда наметавонад ва ё имконияти мувофиқ будан ба маълумоти пажӯҳишхояш надорад, мушаххас карда шавад.

Барои муваффақ шудани ҳама гуна роҳҳал барои барҳам задани монеаҳо аз масиращ ҳамкориҳои душманон зарурӣ мебошад, то дар амал овардани он барояш дастрас гардад, дар ҳоле ки муваффақият наметавонад баёнгари роҳҳал бошад ва ё ҷанг ба он зада шавад, балки танҳо ҷузъе аз мушкилотро нишон медиҳад, ки бояд аз он ҳалосӣ ёфт.

Роҳҳали тақлиди таърихиеро, ки муддати дарозест бар андешаву зехни ин уммат ҳукмрон аст, наметавон нодида гирифт. Роҳҳали мазкур пофишорӣ дар эҳё ва баргардонидани шаклҳои моддии таърихӣ ҷомеаи исломӣ дар нахустин давраи тиллоияш ба шумор меравад, дар ҳоле ки ба нишонаҳои шаклҳои таърихӣ ва ё дигаргуниҳое, ки ба майдон омадааст, таваҷҷуҳе карда намешавад. Маҳз ҳамин нукта, сарфи назар аз он ки мардум мусулмонанду Ислом реша дар таърихи онҳо до-

рад, нокомии ин роҳхалро дар роҳи начоти уммат ва дар даст ёфтан ба идораи корҳо баён месозад. Инчунин, ҷавобгӯ набудани майдони фикҳи тақлидии мазҳабиро дар баробари сиёсатҳои гуногуну додугирифтҳои навапайдошудае, ки меҳодад дар ҷаҳорҷӯбаи фарзҳои ибодатӣ ва аҳволи шахсӣ дар гӯшаҳои мухталифи ҷаҳони Ислом онро ҷо намояд, баён месозад.

Шояд аз намунаҳое, ки иштибоҳоти ин роҳхалро ифода мекунад, нуктаест, ки донишманди нотақдор ва яке аз ҷеҳраҳои муосири ислоҳоти исломӣ Ҷамолитдини Афғонӣ дар фаҳми робитаҳои низоми иҷтимоиву сиёсӣ дар замони хилофати рошидин ба хато рафта, аз дарси машҳур ҳангоми таъкиди он ки уммати исломӣ ҷӣ гуна ислоҳ мешавад, чунин ҳулосагирии нодуруст намудааст, ки «уммати исломиро танҳо ҳудкомаи одил ислоҳ менамояд».

Дар сиёсату ҳукмронӣ маълум аст, ки ҳудкомагӣ зидди адл аст ва ин аз нахустин нуктаҳоест, ки дар Китоби Худованди азимушшаън нозил шудааст:

«На чунин аст (ки мепиндоред), ҳаққо, ки одамӣ нофармонӣ мекунад, ҳар гоҳ ки ҳештанро тавонгар бинад» (сураи «Алақ», оятҳои 6-7).

Ояти Худованд аст:

«...ва дар корҳо бо эшон машварат кун...» (сураи «Оли Имрон», ояти 159).

Дар Қуръони карим омадааст:

«...ва қорашон бар пояи машварат бо якдигар аст...» (сураи «Шӯро», ояти 38).

Муҳимтарин чизе, ки ҳангоми фаҳми падидаи тақлиди таърихӣ месозад ба он ишора намуд, пеш аз ҳама, донишмандони ҳақиқӣ таърихиро пайдоиши он мебошад. Аслан ин па-

дида аз он вақте оғоз мешавад, ки байни пешвоёни фикрӣ ва пешвоёни сиёсии уммат чудой ба вучуд омад. Ин ҳам дар пайи фитнае буд, ки дар натиҷаи мубориза байни давлати хилофати рошидин ва гурӯҳҳои қабилагарову наҷодпарастии қабилаҳои бодиянишини араб ва ба майдон омадани ҳаракатҳои муртаддиву исёнҳои пайиҳами сиёсӣ даврони хилофати рошидинро барҳам зад ва ба рӯёриии саҳти байни масъулони Давлати Мадина, ки ба сиёсатҳои умумии Ислом пойбанд буданд, монанди Хусайн ибни Алӣ, Абдуллоҳ ибни Зубайр, Муҳаммад Зу-н-нафс-из-закия, Зайд ибни Алӣ ва дигарон (Худованд аз ҳамаашон розӣ бод) ва байни роҳбарони сиёсӣ, ки бархоста аз оилаҳои ҳукмрон ва сарварони қабилаҳо буданд, анҷом ёфт ва ба пайдоиши гурӯҳҳои наҷодпарасту қабилагаро оварда расонид. Даврони муқобилият байни ин ду гурӯҳ ба шикасти пешвоёни фикрӣ ва канораҷӯии онҳо анҷомид, ба ин гуна ки онҳо дар ҳайати донишмандону пешвоёни дин аз сиёсату ҳукмронӣ бо узлату эътироз намояндагӣ мекарданд. Бо гузаштани вақт ин гӯшагириву чудой печидатар гашт ва чандин аср идома ёфта, асари худро дар андешаи исломӣ ва дар тарзи фикррониву таваҷҷуҳи абармардони он гузошт ва мактаби тақлиду пайравӣ ва диди ҷузъӣ доштану танҳо ба фаҳми забони ваҳй мутун машғул шуданро эҷод намуд. Шояд тарс дар шарият аз бечорагону пайравон дар ҷодаи тақлиду руқуд саҳми худро гузошт. Табиист, ки ин мактаб дар асрҳои баъдӣ ба таваққуфу беҳаракатии зехни исломӣ дар мавриди садаи аввал, бозгашт ба шаклҳои таърихӣ ва ғарбаи сунъӣ шудан дар ёдномаҳои таърих ва муҳолиғаҳои бузургдоронаи он анҷомид. Ба ҳамин тартиб решаҳои фикрии раҳбариятҳои иҷтимоиву сиёсӣ хушкид ва ин раҳбариятҳо зимомии худро ба нотаваҷҷуҳии фикрӣ ва ҷаҳли сиёсӣ супурданд.

Ин ҳама боис гардид, ки уммат, аз як тараф, ба ҷанги тақлиду шахшудагии фикрии раҳбарияти андешарон (донишмандон), ки барояшон сарчашмаҳои амалии иҷтимоӣ ва сиёсӣ, ки аз он бархӯрдор бошанд, вучуд надошт, афтад, аз тарафи дигар ба ҷанги худкомагиву зулм ва қафомонда-

гии сиёсиву иҷтимоӣ қарор гирад. Чун роҳбарияти сиёсӣ ва иҷтимоӣ низ бунёди фикрие надоштанд, ки така ба он на-муда, роҳҳалҳову рушду роҳҳоди дигареро аз он хулосагирӣ намоянд.

Ҳамин гуна тақлиду беҳаракатии фикрӣ умматро, аз як тараф ва аз тарафи дигар, зулму худкомагии сиёсӣ онро печонидааст, ки ин дар натиҷаи таваҷҷуҳ намудан ба таърихи давлатҳои баъдии ҷаҳони Ислом аён мегардад. Назаррастин сабабҳое, ки баъди ҳучуми муғулу салибиён ба он расид, ин афтодан ба ҷанголи истеъморгарону ҳукмронони муосири аҷнабӣ мебошад.

Нуктаи муҳим ин ҷо он аст, ки қафомондагии уммат, пошхӯрии ташкилот ва маҳдуд шудани андешаронии он дар партави барномаи таърихӣ тақлид хатари бузургтареро ба миён овард, ки он иборат аз таваҷҷуҳи уммат ва роҳбарияти он ба роҳҳалҳо бо така ба тақлиди тамаддуни бегона аз рӯйи шефтагиву дилбастагӣ ё аз ҷиҳати маҷбуриву шикастагӣ мебошад, дар ҳоле ки натиҷаҳои ин тақлид низ нотавониву қафомондагиро бештар намуд. Уммат ба падидае гирифтор гашт, ки пажӯҳишгарон онро «густардагии фосилаи тамаддун – иқтисодӣ ва технологӣ байни шимолу ҷануб, ё байни давлатҳои пешрафтаи саноатӣ ва давлатҳои қафомондаи ҷаҳони савум» меноманд, ки давлатҳои ҷаҳони Ислом таҷас-сумгари онанд.

Муҳимтарин дарсҳое, ки аз фикри канораҷуиву узлатнишинӣ хулоса мешавад, ин нокомии мактаби тақлидии таърихӣ мебошад. Зеро бозгашт ба зиндагӣ дар руъёҳои таърихӣ зидди табиати ашё, ҳаракати ҳаёт дар замону макон ва фикру имкониятҳо мебошад. Пофишорӣ ба ин гуна равишҳои фикриву роҳҳалҳои тақлидӣ барои ислоҳ қорест, ки онро бидуни натиҷаҳое, ки моро ба қафомондагиву нотавонӣ ва шикаст дар муқобили ҳучуми фикрии бегона оварда расонид, наметавон қабул кард.

Ин уммат ба роҳи нав ниёз дорад ва роҳбарону андешамандони он бояд кӯшиши ҷиддии нава намоянд, ки ҳама гуна роҳҳои баставу барномаҳои беҳосили нозоро ба ҳам резад.

Вале равиши навин кадом аст? Роҳҳалҳои нав кадомҳоянд? Асоси онҳо чист? Нишонаҳояш чӣ гуна аст? Чӣ гуна онро мавриди санҷиш қарор медиҳем, то донем, ки ин равиш ва ин роҳ аз гузашта дида бехтар хоҳад буд ва он чизеро амалӣ хоҳад кард, ки то имрӯз амалӣ нашудааст?

Барои амалӣ намудани ин бояд нахуст худӣ ҳамин падидаро дарк созем, ки чӣ гуна шурӯъ шудаву чӣ гуна нотавабунӣ қафомондагӣ оғоз шудааст? Кай ва чаро оғоз шудааст? Чӣ гуна печидаву рушд намудааст?

Воқеан, дарки беморӣ ва шинохти пайдоиш, пайомад ва дучандшавии он дар ҳасади ислом ва дар таърихи он ҳамагӣ барои донишмандони мушаххасоти даво ва ҷиғанагии талош барои ислоҳ дар авлабиёт ва нақшаи амалии он зарурӣ мебошад.

1.1.3. Роҳҳои асолати муосири исломӣ

Ин роҳҳал ба хотири чунин номгузорӣ шудани ҳатман роҳҳои аз нигоҳи мақсаду ақида ва арзишҳои тасаввурот бар асоси Ислам бунёдшуда мебошад. Зеро уммати ба рушди ҳаракат ва бунёд ҳавасманд ҳамин уммати исломӣ бо шумули боварҳои арзишҳо ва ниҳоди рӯҳиву зеҳнии худ ба шумор меравад. Бе дарк намудани ин ҳақиқати асосӣ, яъне фаҳми шахсиятҳои захираҳои неру ва ангеҷаҳои он, ҳарчанд бемориҳои маслуқҳои ва мушкилиҳои фарогираш шуда бошад ҳам, роҳе барои таҳрики он ва ба ҳаракат овардани ҷарҳҳои он вучуд надорад.

Мусаллам аст, ки ҷавҳари роҳҳал ва равиш наметавонад пурра исломӣ бошад, зеро Ислам омили муштараке байни роҳи тақлидии таърихии исломӣ ва байни роҳҳои асолати муосири исломӣ аст. Аз ин рӯ, мушаххас намудани паҳлуҳои «роҳҳои асолати муосири исломӣ», ки ин роҳҳалро бар дигар роҳҳо бартарӣ додаву шартҳои ғайбӣ онро таъмин ва бо абзори комёбӣ онро мусоидат менамояд.

Муайяннамоии матлуб ҳамон асолат ва замонавӣ будани роҳҳои пешниҳодшудаи исломӣ мебошад, ба ин маъно, ки ин роҳҳал аз оғозҳои боварҳои арзишҳо ва ангеҷаҳои

исломӣ ба воқеияти имрӯзии уммат ва мушкилоти вучуддошта равона мешавад. Ин ҳама, аз як тараф, дарки фосилаҳои замону маконро дар фаҳмиши меросу таҷрибаи исломӣ дар садаи аввал ва аз тарафи дигар, дарки маъноӣ тағйироти чандиву чигунагиро дар зиндагии башарӣ бо ҳатмияти фаҳми хубу фарогир ва таҷрибаву таҳлил зарур мегардонад. Ин аз роҳҳалҳои тақлидӣ ва тақлидкорӣ фарқ мекунад, то роҳҳалҳо, сиёсатҳо ва тасаввуроти муосири исломиро баён карда, ба ниёзҳои воқеии уммат мувофиқат намуда, бо така бар арзишҳои тасаввурот ва ғояҳои исломӣ ба бархӯрдҳои воқеӣ ҷавобгӯ бошад. Ба ин тартиб уммат ва тавоноияш дар ҷойҳои пешоҳангӣ қарор гирифта, бо арзишҳои ғояҳои худ инсонро ба сӯи масири бехтар раҳнамун шавад.

Мафҳуми «асолати муосир»¹ ба маъноӣ додугирифт ба воқеияти муосир аз ҷастҳои асолати исломӣ, яъне ба таври фарогир мебошад. Яъне, дарки қуллии ғайолият ва сиёсатҳои нахустини исломӣ аз нигоҳи замону макон ва шинохти ғояву мақсад ва робитаҳои дурусти он роҳе барои қоидаи ҳамкорӣ бо зиндагиву ҷомеаи муосир мебошад, то уммат имконияти ба курсии роҳбарияти тамаддун нишастан пайдо кунад.

Асолати муосир қудрату таҷрибаи ҳунарий ва дурусти барномаро хостор мебошад, ҳамчунин ба роҳи омӯзиши таҳлили асоси илм бо назардошти фитрату ҳислат ва асоси таҷрибаву машғул шудан ба он таваҷҷуҳ менамояд. Маҳз ҳамин машғулияти бардавом аз воқеият ва мушкилоту имкинотиҳо ба сӯи Ислом, мақсадҳои арзишҳо ва роҳна-

1 Аз нигоҳи назарияи таҷридӣ (абстрактӣ) истилоҳи асолат ниёз ба изофа ва ё сифате надорад, чун асолат баёнгарӣ берун шудан аз зот ва ҳамкорӣ бо воқеият ба шакли мусбат мебошад, вале бо сабаби ҳамгуниҳои фарҳангии исломӣ ва вучуди духӯрагӣ истилоҳи асолат дар назди мактаби тақлидӣ ба маъноӣ бозгашти таърихӣ ва маҳдуд шудан дар масоили рӯйдодҳои асрҳои гузашта мебошад, дар ҳоле ки истилоҳи муосир на ба маъноӣ додугирифт ба масоили ҷаҳони имрӯз, балки баёнгарӣ ғарбгарой ва канора ғузоштани арзишҳои асосҳои исломӣ мебошад. Равшанфикрону ғарбгароеён низ истилоҳи асолатро ба маъноӣ бозгашт ва истилоҳи муосирро ба маъноӣ ғарбгарой мефаҳманд. Аз ин рӯ, бехтар шуморидем, ки дар ин марҳила ҳар ду истилоҳро якҷо оварем, то маъноӣ мақсуд ба ин гуна ошкор бошад: «аз арзишҳои асливу асосҳои Ислом ба сӯи ҳамкорӣ бо масоили муосир равона шудан».

моиҳои он равона мешавад. Бо барномаи фарогири илмӣ-амалӣ имконияти аз қору фаъолияти ҷомеаҳои ҷорвопарвару зироаткор ва бозаргонии сода интиқол ёфтани ба ҷаҳони техникаву пешравии бардавом аст. Ин бошад зарурати дигаргуниро дар шаклҳои неруву имкониятҳо ва қорҳову талошҳо, инчунин дар шаклҳои бойигариву истехсол ва имконияту воситаҳои он пеш оварда, дигаргунӣ дар ниёзҳову уҳдадорҳои фардиву дастаҷамъӣ ва тартиботи сиёсиву иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар пай дорад, то ба бархӯрдҳову ҳатарҳо ва фурсатҳое, ки ҷаҳон аз он истифода бурдаву ба сабаби он ранҷ мекашад, ҷавобгӯ бошад.

Аз ин рӯ, мебояд бо пайгирӣ аз ҳаракатҳои тӯдаи мардуму зиҷӣ ва ҳамқорҳои дастаҷамъии онҳо дар мавриди роҳҳалҳои қулливу фарогир андешаронӣ намуд. Ба ин маъно, ки нахуст огоҳии қомил ва таваҷҷуҳи қурраи марказонидашуда ба мақосиди шарият, умумиятҳову арзишҳо ва асосҳои он дошта, онро роҳе ба сӯи андешаи иҷтимоии исломии муосир ва ҷигунагии ташкилоту тартибот ва асосҳое гардонид, ки ҳаракати онро раҳнамоиву ҳуққронӣ менамояд. Ба ин гуна ки ҷомеаи исломӣ ба адлу шӯро ва ҳамқориву бародарӣ ва дигар арзишҳои бузурги худ дур аз нотавониву маҳрумият ва бе фасоду исрофқориву носипосӣ бартар боқӣ бимонад.

Барои амалинамоии ин ҳадаф дар асолати муосири исломӣ бояд шакли барномаи пажӯҳиш ва омӯзиши исломӣ бознигарӣ шавад, то аз асоси машғулияти идрок ва таҷриба ба сӯи Ислому ҳадафҳо ва арзишҳову асосҳои иҷтимоиву тамаддуни он равона гардад. Ба ин маъно, ки воситаи таълим бо ду бахши худ: рӯҳиву арзишмандӣ ва санъативу амалӣ ба таври умум бознигарӣ шуда, ба роҳҳалҳову фалсафаи исломӣ, жарфову таҳассуси илмии он дар ҳар соҳаи маърифат, ба вижа ба бахши илмҳои иҷтимоиву инсонии он таваҷҷуҳ қарда шавад.

Инчунин, асолати муосири исломӣ дар ниҳояти қор ба бознигарии тартиби авлавиятҳо ва ҷигунагии барномаву андеша вомедорад, ба гунае ки васоили тарбияи дурусти исло-

миро таъмин месозад ва сохтмони ташкилоту ниҳодҳо ва иқ-
доми сиёсату иҷтимоӣ аз нав баррасӣ шуда, ба ин тартиб
комилшавию пайдарҳамии саҳеҳ дар ҳаракати ҷомеа барои
бознигарии сохтмон бар асоси арзишҳои исломиву ҳадафҳои
воло амалӣ мегардад.

Воқеан, роҳҳои асолати муосир дар худ ду нуктаи ди-
гарро фаро мегирад, ки агар ислоҳу имконият ва пешоҳан-
гии инсонияту тамаддуно хоҳонем, бояд он ҳар ду якҷо
гирд оварем. Бар ин нукта таҷрибаҳои таърих дар дарозии
асрҳову наслҳо дар ҳар бори анғезаву дигаргунии тамадду-
нӣ далолат мекунад. Ин ду нукта яке анғезиши руъёи созан-
даи ақидавӣ ва дигаре бартарии андешаи ғаъол мебошад.
Ин нукта дар оғози Исломи бо истифода аз ақидаи ноби ис-
ломӣ аз сарчашмаҳои нахустини он ва бартарии фикрие, ки
сафҳаҳои дастовардҳову ташаббусоти абармардони садри
аввал вучуд дошт. Хусусан, қатъи ду шоҳраги бозургонии
Қурайш ва ҷораҳои ҳарбиву дипломатие, ки дар ғазваи Хан-
дақ ва сулҳи Ҳудайбияву ғатҳи Макка ба қор бурда шуд;
тадбирҳои бузурги бесобиқаи лашкари мусулмонон дар гу-
заштан аз биёбони Шому Наҷд ҳангоми задухӯрд бо руми-
ён дар ҷанги тақдирсози Ярмук; ташкили девонҳову таъси-
си сиёсатҳо ва асос гузоштани қоидаҳову низом ва бунёни
масҷидҳо барои саҳмгузори дар тарбияву таълим ва инти-
шори илмҳову донишҳо аз ҷумлаи ташаббусоти он абар-
мардон аст, ки шоҳиде ба бартарии зеҳнии ин уммат ва бу-
зургии абармардони он дар садаи аввал бар ҳама ҷомеаҳои
тамаддунии ғасодзадаи бӯғирифта ё қабилавии нимвахшии
ибтидоӣ мебошад.

Ҳамин вазъият дар эҳёи муосири Аврупо низ будааст, ба
ин гуна ки он анғезаи диди созандаи ақидавиро дар ҳаракати
ислоҳ (протестанти), ки диди амалии ғаъоли масеҳиро дар
зиндагӣ ва нақши инсонро дар он ба ҳайси ислоҳи диди ди-
нии масеҳии асримиёнагии дар ҳуққабозиву хурофот ғарқа-
ро заминагузори намуд, ҳамзамон барномаҳои андешаронии
қўтаҳбинонаи аврупоии дар мафҳумҳои ҳарфии матнҳои гу-

ногуни афсонаҳои хурофотӣ пойбандшудааст, ки бештари онҳо фарогири китобҳои муқаддаси яхидиву масеҳӣ мебошад, то ақл ва пажӯҳиши мунтазами илмиро дошта бошад. Аз ин рӯ, ба монанди Ислом ва дигар бунёгузорони тамаддунҳои қаблӣ дар баробари бартарии ғаёли фикрӣ боз ба дидгоҳи созандаи ақидавӣ таваҷҷуҳ намуд.

Танҳо таваҷҷуҳ ба бахши ақидавӣ, дар ҳоле ки ба равиши иҷроиши он диққате нашавад, ба ҳаракати исломӣ суде надорад. Чунончи даҳриёни ғарбгаро танҳо аз гароишашон ба масъали фикрронӣ ва ё танҳо ба дастовардҳои аср маҳдуд гаштан суде намебаранд, балки ниёз ба ҳам овардани ҳар ду тараф ва як ҷо намудани ду саф доранд, то пояҳои хилофат ¹ ва иморати тамаддуно амалӣ созанд.

Зам намудани бахши ақида ба фикр ба эҳёи пайванди байни ваҳйу ақл меанҷомад, ба ин маъно, ки ақл барои дарки ваҳй ва масоили марбут ба он истифода шуда, бо ҳадафҳои кулливу бунёдӣ ва арзишҳои ҳаётиву тамаддунии ваҳй ҳидоят меёбад. Ғаёлияти ислоҳи зерин, ки ба ҳамроҳнамоии ду бахш сурат мегирад, ҳамон ғаёлияти фикрӣ дар барномаву равиши ин бӯҳрон аст, ки уммат аз даруни худ бар он мувоҷеҳ шудааст.

Албатта, фаро хондан ба равиши дуруст, шарҳ додани паҳлуҳои он, мушаххас намудани бартариҳо ва матраҳ намудани нақшаҳои он бар дӯши андешамандону нависандагон ва пешвоёни сиёсӣ иҷтимоии огоҳест, ки бояд барои тавзеҳи ин шакл талош намуда, умматро аз он огоҳ созанд ва қоидаҳоро бунён гузоранд, то дона устувор гаштаву дарахт рушд кунад ва барои бор додан мувофиқ гардад.

Шояд роҳ ноҳамвор намояд, вале ҳар оғозе ин гуна аст. Ҳар оғозе мушкӣ аст. Вале мардум роҳро на фақат барои осонияш мегузинанд, балки барои он интиҳоб менамоянд, ки онҳоро ба ҳадафҳояшон расонад.

¹ Дар китоби мазкур калимаи хилофат бисёр истифода шудааст, вале он на ба маънои сиёсии ин калима, ҳамчун як навъи давлатдорӣ, балки ба маънои ҷойгузиниву созандагии инсон дар замин аст.

1.2. РЕШАҲОИ ТАЪРИХИИ ИН УММАТ

1.2.1. Дигаргунии қоидаи сиёсӣ: бадавиҳо, фитна ва нои хӯрдани хилофати рошидин

Чӣ тавре аз таҳлилу баррасии гузашта маълум гашт, ҳалли исломӣ кори ҳатмие барои баровардани ин уммат аз бухронӣ заифӣ, парешонӣ, ақибмондагии умронӣ ва аз даст додани тамаддун мебошад. Дар саҳифаҳои гузашта ба таври бисёр мухтасар масири талошҳои умматро барои наҷоту навабарӣ аз замоне пайгирӣ намудем, ки бо тамаддуни муосири ғарбӣ бархӯрд намудаву шикасту нобудӣ ва нестиро аз дасти он чашидааст ва барои бори аввал дар таърихи худ ба навӣ харибовари бархӯрд, ки он ҳам бархӯрди тамаддунист, рӯбарӯ шудааст. Инчунин, шохид гаштем, ки дар ҳама талошҳои ба-ромадан аз ин уммат ва рӯбарӯ шудан ба бархӯрди тамаддуни ғарбӣ чӣ гуна нокомӣ насибаш гашта буд.

Бо натиҷагирӣ аз баррасии боло ва он чӣ бо чашмони худ аз воқеияти уммати исломӣ мебинем, агар асолати исломиро воқеан роҳи ягона дар наҷот додани ин уммат аз бухрону шикастани занҷири муҳками нотаъдони қаромондагии дар гарданаши печида мебудем, пас бояд мо, пеш аз ҳама, моҳияти ин бухронро дарк намуда, сутуни осебӣ онро шиносем, то ба мо чунин имконият фароҳам ояд, ки то ба ҷавҳари бухроне бирасем, ки байни мо ва пайравӣ аз масирамон парда эҷод намудаву моро аз наҷоти ҳақиқӣ болораваӣ дар дарозии таърих канора гузоштааст.

Дар ин маврид, сарфи назар аз наҷаткунандаҳо дар усули тарбия ва камбуди ақлоният, инчунин ба майдон омадани анғезаҳои тарсу ваҳм ва порсоиҳои камранги бештар сохта аз таъсири муборизаҳои миллатгароиву гурӯҳӣ ва фикрӣ дар тӯли ҳафтӣ ва дарозии таърихи уммат, ки кам андар кам ҳақиқати ҳақиқии худро ошкор кардаву дар бештари маврид дар зери пардаҳои тарсу ваҳм ва порсой пинҳон гаштааст, то нафсҳову ақлҳоро аз андешаронику пайгирӣ ва ҷанг задан ба ресмони ҳақиқӣ ақл ва амал маҳрум созад, ниёз ба ғӯта задан дар жарғои жарғоҳо ва умқи решаҳо дорем ва набояд ба ҷизҳои рӯякӣ розӣ гардем.

Аз ин рӯ, бояд мо ба ҳастиву таърихи худ ба таври пурра дар тӯли асрҳо то имрӯз бо диди нозукбинионаву ташхиску-нандае назар намоем, ки дарку шинохти дурусту ростинро эҷод мекунад, на порсоии сохтаву на маломату на шухрати фосиду нозоро.

Нахустин падидаи пайдо шудани бухрон дар ҳастӣ ва таърихи мусулмонон ин барпо шудани фитнаи бузурге буд, ки ҳамроҳ бо он силсилаи ҷангҳои беамони шахрвандӣ дар дохили давлат ва ҷомеаи исломӣ аланга гирифта, боиси суку-ти хилофати рошидин ва ба майдон омадани ҳукмронии зо-лимонаву шохигарӣ ва таассуб гардид, ки бо давлатдории Умавиён оғоз меёбад.

Барпо шудани фитна ва сарнагун шудани хилофати рои-шидин аз рӯйдодҳои муҳимме дар таърихи Ислом ба шумор меравад, ки наметавон бе дарку шинохти сабабҳои пайдоку-нандаи он, пайгирӣ аз он ва фаҳмидани асарҳои дар он гузо-штаву аз он бархост ва таъсироте, ки то ҳанӯз ба тавони мо таъсир мегузорад, ба содагӣ гузашт.

Сабабе, ки ба фитна ва сарнагун шудани хилофати ро-шидин оварда расонд, ин дигаргунӣ буд, ки бе илтифоти кофӣ ва ё тавони ҷуброннамоии он ба майдон омад ва он дигаргун шудани пояи сиёсӣ буд, ки пешвоён ва хилофа-ти рошидини исломӣ ба он така менамуд. Маҳз саҳобаҳо, лашкар ва кадрҳои саҳобаҳо поядевори давлати Паёмбари Худо (дуруду саломӣ Худо бар ӯ бод) буданд ва давлатдо-рии хилофати рошидин бар дӯши онҳо бунён ёфта буд бо он кӣ саҳобагон аз сифату таваҷҷуҳ ва омодагиву комили ва тарбия намояндагӣ менамуданду дар бунбасти рӯйдодҳове ангезаҳо қарор мегирифтанд ва давлати исломӣ бо импе-рияҳои бузурги он замон Эрону Рум бархӯрд менамуд. Пас аз ин ҳама бо камранг шудани саҳми саҳобагон бо сабаби пиронсоливу *шаҳодат* ёфтан мебинем, ки роҳ барои пай-вастанӣ мардуми қabilaҳои аъробӣ, ки ҳанӯз дар таассубу ҷаҳл ва дар гӯшаҳои гуногуни биёбон қарор доштанд, ба лашкари пирӯзманд васеъ гашт. Ин ҳама дар охир дар дили

аъробихое, ки ба лашкар пайваста буданд, дар баробари арзишҳои умумии исломӣ боз мафҳумҳои қабилавиву таассубгароиро ҷо намуд, дар натиҷа онҳо аз он ҷӣ саҳобагон аз тарбияву андеша дар солҳои даъват ва аз ранҷҳо дар солҳои бунёни давлату ҷомеаи мусулмонӣ зерӣ роҳбарии Паёмбари Худо (дурудӯ саломӣ Худо бар ӯ бод) ва халифаҳои аввалини рошидин бархӯрдор гашта буданд, онҳо баҳравар шуда натавонистанд.

Бо ҳоким шудани мардуми қабилаҳо бар лашкари хилофату пирӯзманд, пояи сиёсӣ, ки хилофат ба он таъя менамуд, тағйир ёфт. Дар натиҷа арзишҳоро ҳадафҳо ва меъёрҳои, ки ба он лашкари нав таъя намудаву пояи нави сиёсӣ ба шумор меравад, дигар он арзишҳоро ҳадафҳо ва меъёрҳои ҳолиси исломии набавӣ набуданд.

Аз ин рӯ, аланга гирифтани ғитнаву сарнагун шудани хилофат ҳатмӣ буд, то дар ҷойи он ҳукмронии қабилавиву таассубӣ ва зулму истибдод ба майдон ояд. Ин як амри табиӣ буд, ки бо дигаргун шудани пояи сиёсӣ ҳукмронӣ ба Умавиён расад, на ба Усмонӯ Алӣ ва ё Ҳасан (Худованд аз ҳамаашон розӣ бод).

Табиист, ки ин на бештар аз як аср бо гурӯҳи каме, ки аз мардони тақводори исломӣ дар Маккаву Мадина барпо шуда буд, идома ёбад ва сафҳои Ҳусайн ибни Алӣ, Абдуллоҳ ибни Зубайр, Муҳаммад Зу-н-нафс-из-Закия, Зайд ибни Алӣ ва дигарон дар ҷангҳои беамони шаҳрвандӣ шикаст хӯрад. Дар ин ҷангҳо пирӯзӣ насиби пояҳои густардаи қабилавӣ буд, ки бо гирд омадани мардуми нав ба Ислõм воридшуда аз ҳисоби эронӣну румӣн бо гузашти замон қавитар мегашт. Дар ҳоле ки мардуми тоза ба Ислõм воридшуда ғурсати тарбияву омӯзишро надида буданд, то нафсҳои худро дар кӯраи ҳолису аз ҳама гуна нуқсонҳои ҷоҳилияту таассубӣ ва кинаварзӣ поки Ислõм гудозанд.

Оғози инҳирофу канора мондан аз ҳадафҳо ва мафҳумҳои ҳолису барномаи дурусти Ислõм ҳамон пирӯзии аъробҳои қабилаҳо буд, ки дар пайи он пояи сиёсӣ тағйир хӯрд ва му-

сулмонон зери ҳукмронӣ ва низоме (режиме) қарор гирифтанд, ки омехта ба Ислому ҷоҳилият буд.

1.2.2. Ҷудой байни пешвоёни фикрӣ ва пешвойни сиёсӣ

Агар чира шудани аъроб ба лашкари пирӯзу сарнагун қардани хилофати рошидин ва барпо қардани шоҳигарии Умавиён дар ҷойи он нахустин сабаби дигаргуниву инҳироф бошад, аз ин дигаргуншавии ошқору эҳсосшаванда дигаргунии маънавие ба майдон омад, ки хатари бештар дошту таъсиргузортар буд; аз ин дигаргунӣ парокандашавӣ дар сафҳои пешвоёни иҷтимоӣ пайдо шуд, ки дар шакли ҷудои пешвоёни фикрӣ аз пешвоёни сиёсӣ таҷассум мегардид. Ин ҳама пойдевори асосие барои ба майдон омадани омилҳои заъфу қафомондагӣ ва баҳампечиву хомӯшшавии неруи назаррасе гардид, ки Ислом дар нафсҳои мардум ва миллатҳо ангехта буд.

Ба ҳамин тартиб, баъд аз барпо шудани ҳукмронии таассубиву бартаргароиву ситамнамой дар ҷомеаи исломӣ пешвоёни фикрии исломии пойбанд дар сарзамини Ҳичозу маркази хилофати рошидин ин дигаргунии нав, андешаи дигаргунии мазкур ва ҳадафҳои онро напозирuftанд ва алайҳи он бар асоси ақидаву андеша муқовимат намуданд, на бар асоси қабилавӣ.

Вақте исёнхovu ҷангҳои беамони шаҳрвандӣ беш аз як аср соҳибфикрону пойбандони исломиро зери шиканҷа қарор доданд, онҳо дар ҷамъ намудани тӯдаҳои миллате, ки бар ақлонияту тарбияшон мафҳумҳои қабилавӣю мардумгарой ва гурӯҳӣ чира гашта буд, ноком шуданд, сафҳои эшон ба қафо баргашта, аз пешвоёни нави сиёсӣ канора гирифтанд, дар ҳоле ки пешвоёни сиёсӣ онҳоро дар муҳосираву тобеъ намудан ба ҳадафҳои худ ва тангтар намудани роҳҳои хафакунанда дар мубориза бар онҳо кӯшиш мекарданд. Ба гунае ки намоёнтарин донишмандон, аз қабили имомони ҷаҳоргона ба азияту озору шиканҷа гирифтор шуданд ва Имом Абӯханифа (ваф. 150 х./767 м.) дар зиндон вафот намуд, аммо вазифаи козигиро барои сарварони сиёсии пойбанднабуда напозир-

руфт. Имом Молик (ваф. 179 х./795 м.) тозиёна зада шуд, дар натиҷа як дасташ шал шуд ва ин ба он хотир буд, ки ӯ талоқи маҷбуриро хати бутлон кашида буд, чун фатвои мазкур барои ҳокимони сиёсии давр таъсири манфии сиёсӣ дошт. ¹ Имом Аҳмад (ваф. 241 х./855 м.) бинобар эътироз намудан ба нақшаҳои ҳукмронии сиёсӣ ба азобу азияти зиёде дучор гардид. Имом Шофай (ваф. 204 х./820 м.) бошад ба хоҳири тарси ҳукумат аз фикру фаъолиятҳои ӯ аз Яман ба Бағдод занҷирбаста оварда шуд ва ӯ баъд аз пойтахти ҳокимият Бағдод гурехта ба Миср, ба он кишвари аз маркази ҳокимият дур паноҳ бурд, то наҷот ёбаду саломат монад. Ин парокандашавӣ ва ҷудоии пешвоёни сиёсии исломӣ аз пешвоёни сиёсии иҷтимоӣ барои қафомондагии неруи мусулмон, парешонии бофти он, ақибмондагии фикру ташкилоти исломӣ ва рукуди ин ду ва барои ба тавре васеъ кушода шудани дари неруҳои қафомондаву фасодзада ва рукудрафта асос гузошт.

Неруи ангезаи Ислом оҳиста-оҳиста ба хомӯш шудану камранг шудан оғоз кард ва барои тамаддуни исломӣ дар асрҳои баъдӣ танҳо боқимондаҳои неруи нишонаҳои исломӣ ва нури ҳидояти он дар нафсҳо ва ақибмондагии миллатҳои атрофу ҳамтои тамаддуние, ки аврати онҳоро ошкору ба асли ҳастиашон таҳдид намояд, боқӣ монду бас. Бо он ки сарзаминшон аз ҳучуми барбарҳову муғулҳо ва румиёну салибиҳо ба торочу яғмо мерафт.

Ин ҷудоии пешвоёни фикрӣ аз пешвоёни сиёсӣ заминҳои асосиро барои бемории мусулмонони баъдӣ гузошт, ба гунае ки имрӯз мусулмононро дар баробари рӯёруй бо тамаддуни муосири ғарбӣ, ки аз нигоҳи моддиву маънавӣ ба нобудиву торуморнамоии он таҳдид менамояд, нафасгирифтаву бечора гардонидаст. Ба ҳамин тартиб ин ҷудоии бадбахт нахуст ба канораҷӯии пешвоёни фикрӣ аз масъулияти иҷтимоӣ ва фаъолияти амалӣ оварда расонид ва ин

1 Халифаҳои Аббосӣ хангоми савганддихӣ ва паймон гирифтани аз дарбориён онҳоро бо талоқи зан қасам медоданд. Аз ин рӯ, фатвои раво будани талоқи иҷборӣ ва таъсири он ба талоқи занон дар навбати худ ба раво будани байъат ва он чӣ фарогири он байъатҳо меобшад, ишора менамояд.

дар навбати худ ангезаи муҳимму асосӣ дар нотаҳои ақлонияти мусулмон ва суфии он гардид, ба гунае ки ақли мусулмон дар равоқҳои масҷидҳо дар байни китобҳои назариявӣ таърихӣ ғушагир шуд. Он китобҳо дар мутуни худ барои ифодаи матнҳои Қуръону Суннат фарогири услуби васфӣ ва манҳачи забонӣ буда, талоше барои эҷод намудани ҷудой (пардае) байни ҳокиму пайравони ӯ ва байни истифодаи ин матнҳо ҳамчун воситаи асос гузоштани инҳирофоташ ба шумор мерафт. Ин задухӯрд оқибат бо бастанӣ дари *ичтиҳод* ба анҷом расид, дар ҳоле ки воқеан *ичтиҳод* на даре дошт, ки баста шаваду на хонае дошт, ки хароб гардад. Ин танҳо як таъбире дар мавриди анҷоми он табоҳие буд, ки ба фикри пойбанднабудаи пешвоёни сиёсӣ расида буд ва натиҷаи талошҳои ҳокимони сиёсӣ барои зулму истибдод дар мавриди истифода намудани ҳама чизе, ки дасташон мерасид, ба манфиати ҳокимияту тарафдорон ва пайравони он буд. Дар натиҷа донишмандон бо он чӣ дастрасӣ доштанд дар саҳни масҷидҳо дур аз ҳама гуна рӯйдодӣ тозаву нав қанотманд менишастанд.

Дувум, ин ҷудои бадбахт ба ҷаҳли пешвоёни сиёсӣ ва маҳрум мондани онҳо аз пояи фикрие, ки дар дигаргуниҳо ҳамқадами онҳо будаву бо андешаву сиёсатҳову ҷизҳои дигар кумакашон намояд, оварда расонд. Аз ин рӯ, ҷойи аҷобат нест, ки пешвоёни сиёсӣ ба таври умум дар таърихи давлатҳои исломӣ ба як ҳокимияти истибдодгару ҷафопешае табдил ёфта буд, ки мардумро бо зулму ситам ба даст мегирифт ва шӯрову ҳамкориҳои уммат роҳе ва баҳрае дар гардиш овардани қорҳои мусулмонон ва эҷоди қаноатмандиву неруи бахшандаву диҳандаи онҳо надошт. Ҷойи аҷобат нест, ки ин қор барои уммат дар умум ба нестшавӣ, берангшавӣ ва қафомондагии тамаддунӣ дар ҳастии нафсу андеша ва дар қонунҳову қонунҳо анҷомид.

Барои хонанда дарки парешоншавию қафомондагии сиёсӣ, ки ба тану ҷони ин уммат аз замони сарнагун шудани давлатдорӣ хилофат расидааст, он қадар мушқил нест. Вале

муҳим ин аст, ки хонанда фарқ байни неруи ангезаи исломиро, ки бо зуҳури Ислом бархоста буд ва байни фаровонии моддие, ки аз сарватҳову таҷҳизотҳое бархоста буд, ки аз асарҳои ангезаи нахустини исломӣ ба шумор рафтаву нотагониву рукуди миллатҳои атрофро, сарфи назар аз он ки уммати исломиро аз қафомондагӣ дар ҳастиву нотагонии неруи ангеза расида, ошкор карда буд, дарк намояд. Зеро дар ин ҷо ҳолат ҳолати нисбӣ мебошад ва дар он вақт неруи ангезаи исломӣ ҳанӯз нисбияти бузургеро ташкил мекард. Аз ин рӯ, зарур аст, ки барои бинанда он чӣ сарватҳову падидаҳо сарчашмаҳои неруи умматро дар худ доштаанд ва чӣ нобудиву нестшавӣ ба сарчашмаҳои мазкур расид, пинҳон намонад. Зеро мулоҳиза намудани ин майлонҳои умумӣ ба таври ошкор кори осоне нест, магар бо гузашти вақт, ки пайомадҳо ошкор, намоҳо афтода, сарватҳо фарсуда гашта, камбудҳои фикриву иҷтимоӣ ба таври ошкоро намоён шуданд, ҷунони онро дар вазъияти кунунии уммат ба таври возеҳ мебинем.

1.3. МАЗМУНИ БУҲРОН ВА РОҲҲОИ ДУРУСТ НАМУДАНИ ИН ҶОДА

1.3.1. Бухрони фикр, на бухрони ақида

Сарфи назар аз ҳалқаҳои якранги талошҳои ноком дар роҳҳои ва бадалҳои тақлидӣ, ҳоҳ таърихӣ бошад, ҳоҳ иқтибосшудаи бегона, дидгоҳи ислом ҳанӯз равшан нест, ба ин маъно, ки ин дидгоҳ байни ақида ва фикр бисёр омехта гаштааст. Гӯё ин ду як чизанд ва як табиату покии абадӣ доранд. Ин бошад, аз он чӣ маншаъ мегирад, ки ҳарифону душманон ва ҷашми ҳасуддоштагон бо тамоми воситаҳои иттилоотӣ, фарҳангӣ ва таълимӣ тарвиҷ мекунанд ва онро талошҳои пайдарпай дар марказҳои омӯзишии шарқшиносии истилогар, ки барои омӯзиши умури исломӣ ва ҷаҳони ислом махсус гардонида шудааст, тақвият мебахшад. Инчунин, гирифториҳои нафсонӣ, ки ақли мусулмонро ҷун ҳайвоноти даранда ба худ моил кардааст, ба тирагии дидгоҳи муосири

исломӣ мусоидат намудааст. Аз ин рӯ, наметавонад ба меросу арзишҳои худ жарфбинона назар намояд ва асоси мағзи онро дарёбад ва байни он чӣ мутлақи асосист ва байни он чӣ маҳдуду замонист, фарқи гузорад, то он чӣ ба ҷавҳар ва он чӣ ба иҷрову услуб бастагӣ дорад дарк созад.

Мафҳумҳои тарсу ваҳм ва нобоварӣ ба худ, ки дар вучуди худ эҷод кардаем, тавоноии моро аз пайгирии ҳодисаҳои гузашта ва иштибоҳоти нуксонҳои он номуваффақ гардонидаст. Аз ин рӯ, ақли мусулмон то имрӯз пойбанди мафҳумҳои роҳалҳои асосиест, ки ўро пойбанди хатоҳову инҳирофоти гузашта гардонидаст, бе он ки тавоне ба дарку фарқи дуруст намудани ҷодаҳо, ғўта задан дар умқи мушкилиҳое, ки ба он рӯбарӯ мешавад ва фаро гирифтани асоси он дошта бошад, то ба сўйи оянда бо роҳи рости бозғатимод равона гардад, на ин ки нобинову занҷирбасти дар гузаштаи дур нишаста монад.

Агар барномаи андешаронӣ ва ислоҳи роҳалҳо тағйир напозирад, пас, ақли мусулмон аз диди ноқидонаву дидгоҳи мўшикофона натавон хоҳад буд ва ҳамин гуна бо гузашти асрҳои наслҳо ва давлатҳо дар роҳалҳову талошҳои тақрири номуваффақ дар як ҷо қадам хоҳад зад, дар ҳоле ки ин талошҳои нодуруст шояд беқувватшавию ақибмондагӣ ва бемадории ин умматро афзояду бас. Чизи дигаре, ки мушкилии ақли мусулмони бечораро бештар мегардонад, ин аст, ки гурӯҳҳои идоракунандаи фикрӣ ва сиёсии уммат дар умум – дидаву дониста ва ё тасодуфан – пас аз нокомӣ дар пирӯз гаштан дар бархӯрдҳо барои соҳибшавии роҳбаринамӣ ва равонасозии уммату ақлонияти он дар таслимшавӣ ба тарсонидани раҳгумзадаи моддию ҷонӣ интиқол ёфт, ҳар гурӯҳе нақшу ҷойгоҳе дар роҳбарии уммат ва дар рӯёруй бо тарафи дигар дорад. Дар натиҷа – бо ҷашмпӯшӣ аз асли ниятҳои ҳадафҳо – роҳбарияти сиёсӣ воситаҳои таҳдид намудани моддиро ҷудо кардааст, дар ҳоле ки роҳбарияти фикрӣ воситаҳои тарсонидани равониро бартарӣ додааст. Ин ба он хотир аст, то ақли мусулмон ва фарди мусулмон дар зинда-

гиву чорабиниҳои шахсиву ҳамзистӣ, ҳаракати иҷтимоиву қорӣ нотаवону фармонбар ва асири ҳукмронии ин пешвоиҳо ва ҳадафҳои онҳо бошад, сарфи назар аз асли нияту ҳадаф ва чигунагии дарки ҳар гурӯҳе аз нақш ва роҳкорҳои он. Хандовару гиравар ин аст, ки ин тарсонидан ба ҳадде расидааст, ки ҳуди пешвоиҳои сиёсиву фикрӣ аз таъсири ҳаробовари он солим бадар нарафтаанд, чунончи ба нотаवонии пояҳои сиёсиву тамаддунии онҳо боз нотавонӣ расид ва истиқлолияти онҳоро аз байн бурд ва онҳо фармонбардори беихтиёри ҳадафҳои неруҳои бегонаи душманону бадхоҳон гаштанд.

Бо чунин тирагиву даступобастагии диди ақли мусулмон чунин мешуморем, ки он ё ҳама таърих ва гузаштаи ҳудро бо тамоми мушкilotу инҳирофот ва асарҳои гузоштааш дар барномаву андеша ва ҷомеаву муассисаҳояш мепазирад ва ё ҳама мероси ниёкону таърих ва тамоми арзишҳои шахсияту ҳастии ҳудро инкор менамояд. Зеро ҳаракати он дар гузашти наслҳову асрҳо ҳалал пазируфтааст; зеро ба нишонаҳои шахсияташ бемориҳову котиҳо ва иллатҳо расидааст. Дар натиҷа ҳосили диди тираву тори ӯ байни фикру ақид, байни ҳадафҳову воситаҳо, байни дину таърих, байни асосҳову шахсиятҳо, байни арзишҳову рӯйдодҳо, байни мафҳумҳову анъанаҳо омехта гаштааст. Ақли мусулмон байни ду гурӯҳ ҳайратзада гаштааст: гурӯҳе онро барои гирифтани ва ё тарқ кардани ин ҳама фаро меҳонаду дар ин фарохонии худ байни дину таърих, байни ҳадафу васила фарқ намегузорад; гурӯҳи дигаре фарёд мезананд, ки миллатҳо ва ҳалқиятҳое, ки дар даромадҳои моддияшон осеб дидаанд, бе шакл бухрони онҳо бухрони маънавӣ дар асли ақидаву дин, арзишҳову унсурҳои шахсиятҳо ва ангеҳои ҳаракаташон будааст. Широкҳо ва фарёдҳое, ки дидгоҳ дар мавриди онҳо омехта гаштаву дид тира шудааст, ба гунае ки уммат ҳоло наметонад, ки ба кучо мераваду раҳой чӣ гунаасту ҷойи гурез кучост.

Миллат бояд ҳамаи ин нуқотро ба инобат гирад. Зеро ин ҳама ҳастӣ ва унсурҳои шахсияти он аст. Набояд миллат чизеро

аз он во гузорад ва ё аз бахше аз он дӯш холи созад. Зеро дину арзишҳои мо асос, таъриху анъанаҳо ва шахсиятҳои мо воқеианд. Ин ҳама воқеият аст, ки роҳе ба инкору вогузорнамоии он нест. Бе ин ва бе эътирофу коргирии дурусту холисона ба он асосҳои шахсият ва пояҳои равонии мо комил намешавад.

Моҳияти воқеии ин масъала дар ин нест, ки чӣ мегирему чиро тарк мекунем? Вале суол ин аст, ки: ҷойгоҳи ҳар як унсуру таърихамон дар равонҳову ақлҳоямон чӣ гуна аст? Воқеан, моро лозим аст, ки ба дину ақида, асосҳову арзишҳо ва мафҳуму равишҳоямон ҷанг занем ва набояд чизеро аз ин бо он чӣ аз таъриху анъанаҳо, рӯйдодҳову шахсиятҳо, таассубҳову ҷоҳилиятҳо, инҳирофот ва тамоми он чӣ бо монетаҳои замону макон марбут аст, омехта намуд, то барои ин уммат ва ақли мусулмон дидгоҳи бозътибору соф дар мавриди рисолати ҳидояти мардум боқӣ монад. Аммо таърих, анъана, шахсиятҳо, рӯйдодҳо ва замону макон ҳамчун дарсу ибрат ва кумакрасон дар андешаву диди наку боқӣ мемонад. Ба ин тартиб ин ҳама пешоҳангу ангезиши ҳиммат ва диди расвоиву хато ва инҳирофу камбудҳои башар мебошад, ки моро ба сӯйи замин мекашад ва аз гардану бозуҳо ва пойҳоямон бандҳову занҷирҳо ва борҳоро дур месозад.

Воқеан, мо аз имкониятҳои моддӣ чизи бисёре дорем ва аз ҷиҳати захираҳо низ андозаи зиёде аз мост. Ин ҳақиқатест, ки ҳеҷ оқиле инкораш намекунад ва ҳуди сарзамини мусулмонон бо фароҳии қитъаҳову баҳрҳо ва укёнусҳо ба ин гувоҳ аст. Аз ин рӯ, ҳатман бухрони уммат ва сарчашмаи аҷз дар ҳастии он дар қисмати равониву маънавии он аст. Аммо мушкили дар ин масъала шинохти ин аст, ки кадоме аз бахшҳои қисмати равонию маънавии онро дар назар доранд. Магар ҷоҳилиятҳову таассуботро дар назар доранд? Оё анъанаҳои вайроншударо дар назар доранд? Оё мақсуди онҳо фасодии хурофоту фандҳои мардумист? Оё сафсатаҳову беҳудагӣҳои фикрии бегонаро дар назар доранд? Оё ботиниёт (андешаҳои таъвилӣ)-и рӯҳонии ғайриарабии бегонаро дар назар доранд? Бештари онҳое, ки дар ин ҷода мераванд, ё аз ҷиҳати фикри

бегонаву надонистан аст ва ё аз ҷиҳати макру душманӣ, дар ҳоле ки бештарини онҳо танҳо ақидаҳои Ислому дини Исломо дар назар доранд бас.

Барои нафароне, ки бо нияти нек андешаи бегонаву надонистанро ба ақидаҳои уммату мероси он ҳамранг медонанд, меғӯем: байни хурофоту ҳуккабозӣҳо ва ҷоҳилият ва байни дини Ислому арзишҳо ва ақидаҳои он фарқи калон аст. Пас ба чӣ душманонамон дар дину ақидаамон таъна мезананд? Оё барои мардуми мусулмон беҳтар аз Ислому ақидаҳои исломӣ ва арзишҳои он чизе дигаре ҳаст? Оё дар равони фарзандони ин уммат беҳтар аз он чӣ дар равонашон аз Ислому ақидаҳо ва арзишҳои исломист, чизе дигаре ҳаст?

Кинатӯзон аз ин ақоид бар Ислом чӣ нуқтагирӣ менамоянд?

Оё бар Ислом барои сарчашмаи яктопарастӣ ва имон доштан ба Худованди ҳаққу одил эрод мегиранд? Оё бар Ислом барои нияти неку мақсади ислоҳ ва адлу имон ва ҳилофат доштан бар замин эрод мегиранд? Оё бар Ислом барои адл дар подош додан дар охират ба нафаре, ки некӣ мекунад ва нафаре, ки бадӣ мекунад, эрод мегиранд? Оё бар Ислом барои сарчашмаи шӯро, оғозғаҳи бародарӣ, мақсади ҳамдилӣ, арзишҳои каромату покиву ростӣ, талаби ҳидоят ва илму маърифат эрод мегиранд? Оё бар Ислом барои мубориза намудан алайҳи нерӯҳои бадиву фасод ва саркаш эрод мегиранд? Оё бар Ислом барои ҳатмӣ намудани садақаву амонатдорӣ, адлу итқон, накукориву эҳсон, тараххуму силаи раҳим эрод мегиранд? Ин ҳама хостаҳо, арзишҳо ва мағзи Ислом аст ва ба ғайри ин ҳама нодонииву барҳамзадагӣ, хурофоту ҳуккабозист, ҳарчанд хоҳишмандон баромадгоҳҳои ҷустуҷӯ намоянд, то суханро печу тоб диҳанд, бадфаҳмиро силоҳ созанду ханҷарҳои ҷузъии барномаву инҳирофоти онро ба даст оранд.

Назари гузарое ба сарчашмаҳои асосӣ, оёту гуфтори фарогири набавӣ арзишҳои Ислому ҳадафҳои онро мушаххас намуда, бо барномаи дуруст роҳро бар ҳама инҳирофу гумроҳӣ дар фаҳму ҳадаф бурида месозад.

А) Асоситарин арзишҳои исломӣ дар Китоби Худованд:

— Дар бораи ягонагии рубубияту илоҳият:

«Чуз ин нест, ки Аллоҳ худоест якто, пок аст»; Сураи «Нисо», ояти 170.

«Пас, бидон ҳеҷ маъбуде чуз Аллоҳ нест..»; Сураи «Муҳаммад», ояти 19.

«Худо ҳеҷ фарзанде надорад ва ҳеҷ худое бо ӯ нест»; Сураи «Муъминун», ояти 91.

«Пас, он Аллоҳ, Парвардигори ҳақиқи шумост»; Сураи «Юнус», ояти 32.

«Ҳеҷ чиз монанди ӯ нест ва ӯст, ки шунавову биност!»; Сураи «Шӯро», ояти 11.

«Агар ҳақ аз пайи ҳавасҳояшон мерафт, осмонҳову замин ва ҳар кӣ дар онҳост, ҳалок мешуд»; Сураи «Муъминун», ояти 71.

«Зеро Худо бар мардум рауфу раҳим аст»; Сураи «Ҳаҷ», ояти 65.

«Худои шумо Худоест якто. Худое барҳақ, чуз ӯ нест бахшоянда ва меҳрубон»; Сураи «Бақара», ояти 163.

«Ин аст Худои барҳақ, Парвардигори шумо, Офаридгори ҳама чиз. Худое барҳақ чуз ӯ нест». Сураи «Ғофир», ояти 62.

— Дар бораи ваҳдати инсон, ҳадафи ҳастӣ ва масъулияти вичдонии ӯ:

«Эй мардум, битарсед аз Парвардигоратон, он ки шуморо аз як тан биёфарид ва аз он як тан ҳамсари ӯро ва аз он ду мардону занони бисёр падид овард. Ва битарсед аз он Худое, ки бо савганд ба номи Ӯ аз якдигар чизе меҳоҳед ва зинҳор аз ҳешовандон мабуред. Ҳароина Худо назораткунандаи шумост!»; Сураи «Нисо», ояти 1.

«Эй мардум, ҳароина, Мо шуморо аз як марду як зан биёфаридем. Ва шуморо ҷамоатҳо ва қабилаҳо кардем, то якдигарро бишиносед. Албатта, гиромитарини шумо назди Худо парҳезгортарини шумост»; Сураи «Ҳуҷурот», ояти 13.

«Ва чун Парвардигорат ба фариштагон гуфт; «Ман дар замин халифае меофаринам», гуфтанд: «Оё касеро меофаринӣ, ки дар он ҷо фасод кунад ва хунҳо бирезад ва ҳол он ки мо ба ситоиши Ту тасбеҳ мегӯем ва Туро ба покӣ иқрор мекунем?» Гуфт: «Ман он чиро донам, ки шумо намедонед». Ва номҳоро ба тамомӣ ба Одам биёмӯхт»; Сураи «Бақара», оятҳои 30-31.

«Ва Парвардигорат ба фариштагон гуфт: «Меҳоҳам башаре аз гили хушк, аз лойи сиёҳи мутағайир биёфаринам. Чун офариниширо ба поён бурдам ва аз рӯҳи Худ дар он дамидам, дар баробари ӯ ба саҷда биҷафтед». Фариштагон ҳамагӣ саҷда карданд, магар Иблис, ки саркашӣ кард, ки бо саҷдакунандагон бошад»; Сураи «Ҳичр», оятҳои 28-31.

«Бигӯ: «Оё онҳое, ки медонанд бо онҳое, ки намедонанд, баробаранд?»; Сураи «Зумар», ояти 9.

«Ва мегӯянд: «Агар гӯш меандохтему ақл мекардем, пас, дар байни аҳли дӯзах намебудем»; Сураи «Мулк», ояти 10.

«Мо фарзандони Одамро каромат бахшидем ва бар баҳру хушкӣ (бар савориҳои гуногун) савор кардем»; Сураи «Исро», ояти 70.

«Ва шуморо сурат бахшид ва суратҳоятонро неқӯ сохт. Ва аз чизҳои покизаву хуш рӯзиятон дод»; Сураи «Зумар», ояти 64.

«Мо ҳар чӣ дар рӯи замин аст, зинати он қарор додем, то имтиҳонашон кунем, ки кадомашон ба амал беҳтаранд»; Сураи «Каҳф», ояти 7.

«Оне, ки марг ва зиндагиро офарид, то шуморо бисанҷад, ки кадоме аз шумо ба амал беҳтар аст»; Сураи «Мулк», ояти 2.

«Дар дин ҳеҷ маҷбуриё нест. Ҳидоят аз гумроҳӣ мушаххас шудааст»; Сураи «Бақара», ояти 256.

«Чаро дар роҳи Худо ва ба хотири мардону занон ва қўдакони нотаवоне, ки мегўянд: «Эй Парвардигори мо, моро аз ин деҳаи ситамкорон берун биевар ва аз ҷониби худ ёру мададгоре қарор деҳ», намеҷангед?»; Сураи «Нисо», ояти 75.

«Худо шуморо аз некӣ кардан ва адолат варзидан ба онон, ки бо шумо дар дин наҷангидаанд ва аз сарзаминатон берун нарондаанд, боз намедорад. Ҳароина, Худо касонеро, ки ба адолат рафтор мекунанд, дўст медорад. Фақат Худо аз дўстӣ варзидан бо касоне, ки бо шумо дар дин ҷангидаанд ва аз сарзаминатон (Макка) берунашон рондаанд ё дар берун ронданатон (аз душманонатон) пуштибонӣ кардаанд, шуморо манъ мекунад. Ва ҳар кӣ бо онҳо дўстӣ варзад, аз ситамкорон хоҳад буд». Сураи «Мумтаҳана», оятҳои 8-9.

— Дар бораи адлу ислоҳ:

«Баҳраи хешро аз дунё фаромӯш макун. Ва ҳамчунон ки Худо ба ту некӣ карда, некӣ кун ва дар замин аз пайи фасод марав»; Сураи «Қасас», ояти 77.

«Аз он рӯз, ки сӯи Худо бозмегардед ва ба ҳар кас подоши амалаш ба тамоми дода мешавад ва ситаме намебинад, бимнок бошед»; Сураи «Бақара», ояти 281.

«Он рӯз ҳар касро монанди аъмолаш ҷазо дода мешавад ва ба касе ситаме намеравад. Ва ҳароина, Худо зуд ба ҳисобҳо мерасад»; Сураи «Ғофир», ояти 17.

«Худованд ба мардум ҳеҷ ситам намекунад, вале мардум худ ба нафси худ ситам мекунанд»; Сураи «Юнус», ояти 44.

«Худо бар адлу эҳсон ва баҳиши ба ҳешовандон, фармон медиҳад. Ва аз фаҳиову зишторӣ ва ситам, наҳӣ мекунад. Шуморо панд медиҳад, бошад, ки пазирои панд шавед»; Сураи «Наҳл», ояти 90.

«Эй касоне, ки имон овардед, барподорандаи адл бошед ва барои Худо шаҳодат диҳед, ҳарчанд ба зиёни худ ё падару модар ё ҳешовандони шумо, чӣ тавонгар ва чӣ тангдаст, бошанд»; Сураи «Нисо», ояти 135.

«Ва чун дар миёни мардум ба доварӣ нишинед, ба адл доварӣ кунед»; Сураи «Нисо», ояти 58.

«Ва ба адл гувоҳӣ диҳед. Душманӣ бо гурӯҳи дигар водоратон накунад, ки беадолатӣ кунед. Адолат варзед»; Сураи «Моида», ояти 8.

«Бо касоне, ки бо шумо ҷанг мекунанд, дар роҳи Худо бичангед ва аз ҳад нагузаред. Зеро Худо аз ҳад гузарандагонро дӯст надорад»; Сураи «Бақара», ояти 190.

«Бояд, ки аз миёни шумо гурӯҳе бошанд, ки ба хайр даъват кунанд ва амр ба маъруф ва наҳӣ аз мункар кунанд. Инҳо растагоронанд»; Сураи «Оли Имрон», ояти 104.

«Ва дар некӯкорӣ ва парҳез ҳамкорӣ намоед, на дар гуноҳу таҷовуз. Ва аз Худо битарсед, ки ӯ ба сахтӣ уқубат мекунад»; Сураи «Моида», ояти 2.

«Ҷазои ҳар бадӣ бадие аст монанди он. Пас, касе, ки афв кунад ва ошӣ кунад, муздаш бо Худост, албатта, ӯ ситамкоронро дӯст надорад». Сураи «Шӯро», ояти 40.

— **Дар бораи фасоду зулм ва исроф накардан:**

«Оё агар ба ҳукумат расидед, мехоҳед дар замин фасод кунед ва пайванди ҳешовандиятонро бибуред, (мисле, ки пешиниёнатон карданд)?»; Сураи «Муҳаммад», ояти 22.

«Ва аз он пас, ки замин ба салоҳ омадааст, дар он фасод макунед, ки агар имон овардаед, ин бароятон беҳтар аст»; Сураи «Аъроф», ояти 85.

«Неъматҳои Худоро ёд кунед ва дар замин табаҳкориву фасод макунед»; Сураи «Аъроф», ояти 74.

«Мо ин осмону замин ва он чиро, ки миёни онҳост, ба ботил наофаридаем. Ин гумони касонест, ки кофир шуданд. Пас, вой бар кофирон аз (азоби) отаиш. Оё касонеро, ки имон овардаанд ва корҳои шоиста кардаанд, монанди фасодкунандагон дар замин қарор хоҳем дод? Ё парҳезгоронро чун гуноҳкорон?»; Сураи «Сод», оятҳои 27-28.

«Гуфт: «Эй қавми ман, Худои якторо бипарастед, шуморо ҳеҷ маъбудӣ барҳаҷе ҷуз ӯ нест! Ва дар паймонаву тарозу нуқсон макунед! Инак, шуморо дар неъмат мебинам. Ва аз рӯзе, ки азобаи шуморо фуру гирад, бимнокам. Ва эй қавми ман, паймонаву тарозуро аз рӯи адл комил адо кунед ва ба мардум чизҳояшонро кам мадиҳед ва чун табаҳкорон дар замин фасод макунед. Агар имон овардаед, он чӣ Худо боқӣ мегузорад (фоидаҳое, ки ба сабаби вафо карданатон бар паймона ва тарозу мегиред), бароятон беҳтар аст. Ва ман ниғаҳбону мувоҷиби шумо нестам»; Сураи «Худ», оятҳои 84-86.

«Ва онон, ки паймони Худоро пас аз устувор карданиш мешикананд ва он чиро, ки Худо ба пайвастанӣ он (силаи раҳм) фармон дода, қатъ мекунанд ва дар замин фасод мекунанд, лаънат (дурӣ аз раҳмати Худо) бар онҳост ва бадӣҳои он ҷаҳон (дӯзахи сузон) насибашон»; Сураи «Раъд», ояти 25.

«Ҳамроҳ бо онон, ки тавба карданд ва бо ту рӯ ба Худо оварданд, ҳамчунон ки амр шудай, собитқадам бош. Ва аз ҳад нагузаред»; Сураи «Ҳуд», ояти 112.

«Чунин аст. Ва ҳароина, саркашонро бадтарин бозгаиштхост»; Сураи «Сод», ояти 55.

«Ва фармони ин исрофкоронро мапазиред»; Сураи «Шуаро», ояти 151.

«Ва ҳамоно Фиръавн дар замин бартарӣ мечуст ва ӯ аз таҷовузкорон буд»; Сураи «Юнус», ояти 83.

«Ва ҳол он ки албатта, бозгаишти мо ба сӯи Худои барҳақ аст ва ҳатман, таҷовузкорон дар ҷаҳаннам бошанд»; Сураи «Ғофир», ояти 43.

«Оё он азобе, ки ба онҳо ваъда додем, ба ту нишон бидиҳем, ки ҳароина, Мо бар онҳо тавоно ҳастем»; Сураи «Зухруф», ояти 42.

«Маломат дархӯри касонест, ки ба мардум ситам мекунанд ва ба ноҳақ дар рӯи замин саркашӣ мекунанд. Барои онҳост азобе дардовар»; Сураи «Шӯро», ояти 42.

«Он гоҳ парҳезгоронро наҷот медиҳем ва ситамкоронро ҳамчунон ба зону нишаста дар он ҷо волегузорем»; Сураи «Марям», ояти 72.

«Ба ситамкорон гуфта мешавад: «Ба кайфари (ҷазои) корҳое, ки мекардаед, азобро бичашед» Сураи «Зумар», ояти 24.

«Ва чеҳраҳо дар баробари Худои зиндаи поянда мутеъ мешавад ва ҳар кӣ бори куфр бар дӯш мекашад, навмед мегардад». Сураи «То-Ҳо», ояти 111.

— **Дар бораи ростӣ, амонат ва накукорӣ:**

«Худо барои мардони мусалмон ва занони мусалмон ва мардони муъмину занони муъмин ва мардони аҳли тоату занони аҳли тоат ва мардони ростгӯву занони ростгӯй ва мардони босабру занони босабр ва мардони худотарсу занони худотарс ва мардони садақадиҳандаву ва занони садақадиҳанда ва мардони рӯзадору занони рӯзадор ва мардоне, ки шармгоҳи худ ҳифз мекунанд ва заноне, ки шармгоҳи худ ҳифз мекунанд ва мардоне, ки Худоро фаровон ёд мекунанд ва заноне, ки Худоро фаровон ёд мекунанд, омурзиш ва музде бузург омода кардааст»; Сураи «Аҳзоб», ояти 35.

«Худо гуфт: «Ин рӯзест, ки ростгӯёнро ростии гуфторашон суд диҳад»; Сураи «Моида», ояти 119.

«То Худо ростгӯёнро ба сабаби ростии гуфторашон подош диҳад»; Сураи «Аҳзоб», ояти 24.

«Он касон, ки дар осоиш ва сахтӣ инфоқ мекунанд ва хашии хеш фурӯ мебаранд ва аз хатои мардум дармегузаранд»; Сураи «Оли Имрон», ояти 134.

«Ва аз он мол, ки ба варосат (мерос) ба шумо расондааст, инфоқ (харҷ) кунед»; Сураи «Ҳадид», ояти 7.

«Ва касонеро, ки тиллову нуқра захира мекунанд ва дар роҳи Худо харҷаш намекунанд, ба азобе дардовар хабар деҳ»; Сураи «Тавба», ояти 34.

«Ва дар амволашон барои пурсандаву маҳрум ҳаққи буд»; Сураи «Зориёт», ояти 19.

«Ва онон, ки даъвати Парвардигорашонро посух мегӯянд ва намоз мегуздоранд ва қорашон бар пояи машварат бо якдигар аст ва аз он чӣ ба онҳо рӯзӣ додаем, сарф мекунанд»; Сураи «Шӯро», ояти 38.

«Ҳароина, Худо ба мардони садақадиханда ва занони садақадихандае, ки ба Худо қарзу-л-ҳасана медиҳанд, дучандон подош медиҳад ва низ онҳоро аҷре некуст»; Сураи «Ҳадид», ояти 18.

«Эй касоне, ки имон овардаед, монанди он кас, ки амволи худро аз рӯи риё ва худнамоӣ сарф мекунад ва ба Худову рӯзи қиёмат имон надорад, садақаҳои хешро ба миннат ниҳодан ва озор расонидан ботил макунад»; Сураи «Бақара», ояти 264.

«Худоро омоҷи (василаи) савгандҳои хеш қарор медиҳед, то аз неқӯкориву тақво ва ислоҳ дар миёни мардум бозистед, ки Худо шунаво ва доноист»; Сураи «Бақара», ояти 224.

«Оё онро, ки рӯзи ҷазоро дурӯғ мешумурад, дидӣ? ӯ ҳамон касест, ки ятимро ба ихонат (хорӣ) меронад ва мардумро ба таом додан ба бенаво тарғиб намекунад»; Сураи «Моун», оятҳои 1-3.

«Худованд риборо ночиз мегардонад ва садақотро афзунӣ медиҳад»; Сураи «Бақара», ояти 276.

«Ва якдигарро ба ҳақ супориш карданд ва якдигарро ба сабр супориш карданд»; Сураи «Аср», ояти 3.

«Ва якдигарро ба сабр супориш карданду ба бахиошиш»; Сураи «Балад», ояти 17.

«Худо ба шумо фармон медиҳад, ки амонатҳоро ба соҳибонашон бозгардонед»; Сураи «Нисо», ояти 58.

«Ва касоне, ки амонатҳову аҳдҳои худро риоя мекунанд»; Сураи «Маориҷ», ояти 32.

«Бигӯ: «Гувоҳонатонро, ки гувоҳӣ медиҳанд, ки Худо ин ё онро ҳаром кардааст, биёваред!» Пас агар гувоҳӣ доданд, ту бо онон гувоҳӣ мадеҳ ва аз хостаҳои онон, ки оёти Моро такзиб кардаанд ва ба охираат имон надоранд ва касонеро бо Парвардигорашон баробар медоранд, пайравӣ макун! Бигӯ: «Биёед, то он чиро, ки Парвардигоратон бар

шумо ҳаром кардааст, бароятон бихонам. Ин, ки ба Худо чизеро ширк маёваред! Ва ба падару модар некӣ кунед! Ва аз бими фақирӣ фарзандони худро макушед! Мо ба шумо ва онҳо рӯӣ медиҳем. Ва ба корҳои зишт чӣ пинҳону чӣ ошкоро наздик машавад! Ва касеро, ки Худо куштаниширо ҳаром кардааст, магар ба ҳақ, макушед! Инҳост, он чӣ Худо шуморо ба он супориш мекунад, бошад, ки ба ақл дарёбед! Ба моли ятим наздик машавад, магар ба неқӯтарин ваҷҳе, ки ба салоҳи ӯ бошад, то ба синни балоғат расад. Ва паймонаву вазиро аз рӯи адл тамом кунед! Мо ба касе ҷуз ба андозаи тавонаш тақлиф намекунем. Ва ҳар гоҳ суҳан гӯед, одилона гӯед, ҳарчанд ба зиёни хешовандон бошад. Ва ба аҳди Худо вафо кунед! Инҳост, он чӣ Худо шуморо ба он супориш мекунад, бошад, ки панд гиред»; Сураи «Анъом», оятҳои 151-152.

«Ва агар ду гурӯҳ аз муъминон бо якдигар ба ҷанг бархостанд, миёнашон ошӣи афканед. Ва агар як гурӯҳ бардигаре даст дарозӣ кард, бо он ки дастдарозӣ кардааст, биҷангед, то ба фармони Худо бозгардад. Пас, агар бозгаиш, миёнашон сулҳе одилона барқарор кунед ва адолат варзад, ки ҳароина, Худо одилоноро дӯст дорад. Ҳароина, муъминон бародаронанд. Миёни бародаронатон ошӣи бияфканед ва аз Худо битарсед, то ки бар шумо раҳмат орад. Эӣ касоне, ки имон овардаед, мабод, ки гурӯҳе аз мардон гурӯҳи дигарро масҳара кунад, шояд он масҳарашудагон беҳтар аз онҳо бошанд. Ва мабод, ки гурӯҳе аз занон гурӯҳи дигарро масҳара кунад, шояд он масҳарашудагон беҳтар аз онҳо бошанд. Ва аз ҳам айбҷӯӣ макунед ва якдигарро ба лақабҳои зишт махонед. Бад аст унвони фисқ пас аз имон овардан. Ва касоне, ки тавба намекунанд, худ ситамкоронанд. Эӣ касоне, ки имон овардаед, аз бисёре аз гумонҳо бипарҳезед. Ҳароина, баъзе аз гумонҳо дар ҳадди гуноҳ аст. Ва дар корҳои пинҳонии якдигар ҷосусӣ макунед ва аз якдигар гайбат макунед. Оё ҳеҷ як аз шумо дӯст дорад, ки гӯшти бародари мурдаи худро бихӯрад? Пас, онро нохуш хоҳед дошт. Ва аз Худо битарсед, ҳароина, Худо тавбапазиро меҳрубон аст»; Сураи «Ҳучурот», оятҳои 9-12.

«Мардумро бо ҳикмату панди некӯ ба роҳи Парвардигорат бихон ва бо беҳтарин тарз бо онон муҷодала кун». Сураи «Наҳл», ояти 125.

— Дар бораи илму маърифат ва созандагӣ:

«Бихон ба номи Парвардигорат, ки (ҳамаи ҷаҳонро) биёфарид. Одамиро аз лахтаи хуне биёфарид. Бихон! Ва Парвардигори ту арҷмандтарин аст. Худое, ки ба воситаи қалам омӯзиши дод»; Сураи «Алақ», оятҳои 1-4.

«Дар канораҳои он гом бардору аз рӯзи Худованд тановул кун»; Сураи «Мулк», ояти 15.

«Ҳароина Худо тавбакунандагонро дӯст дорад»; Сураи «Бақара», ояти 222.

«Бигӯ: «Дар замин сайр кунед ва бингаред, ки чӣ гуна Худо мавҷудотро офарида»; Сураи «Анкабут», ояти 20.

«Роми шумо сохт он чӣ дар осмонҳост ва он чӣ дар замин аст. Ҳама аз онӣ ӯст»; Сураи «Ҷосия», ояти 13.

«Ва аз раҳмати ӯ он ки барои шумо шабу рӯзро надида овард, то дар он (шаб) биёсоед ва дар ин (рӯз) ба талаби рӯзи бархезед, бошад, шукр гӯед». Сураи «Қасас», ояти 73.

- Дар бораи ният ва қасди кори нек:

«Ва дар некукорӣ ва парҳез ҳамкорӣ намоед, на дар гуноҳу таҷовуз...»; Сураи «Моида», ояти 2.

«Бигӯ: «Амал кунед, Худову паёмбараи ва муъминон аъмоли шуморо хоҳанд дид»; Сураи «Тавба», ояти 105.

«Парвардигорашон дуояшонро иҷобат фармуд, ки ман кори ҳеҷ коргузореро аз шумо, чи зан ва чи мард, ҳама аз якдигаред, ночиз намесозам»; Сураи «Оли Имрон», ояти 195. «Бидонанд, ки некукоронро табоҳ намесозем»; Сураи «Аъроф», ояти 170.

*«Ва ҳар кӣ коре нописанд кунад ё ба худ ситам раво до-
рад, он гоҳ аз Худо омурзиш хоҳад, Худоро омурзанда ва
меҳрубон хоҳад ёфт»;* Сураи «Нисо», ояти 110.

*«Аз Парвардигоратон омурзиш бихоҳед. Ба даргоҳаи
тавба кунед, ки, албатта, Парвардигори ман меҳрубо-
ну дӯстдоранда аст (барои тавбакунандагон)».* Сураи
«Ҳуд», ояти 90.

Б) Суннат - татбиқи ёвари Қуръон:

Он чӣ гузашт, бархе асосҳои маонии Қуръони карим ва ҳадафҳои волову фарогири он буд, ки бозтобу асар ва тат- биқоти онро дар суҳанони Паёмбар (с), амалҳо ва сарварияш бар ҷомеаи садри нахуст дармеебем. Намунаҳои барои ин аз бархе суҳанони Паёмбар (с) меорем, то хонанда бо ду чаш- ми худ бубинад, ки Исломи чӣ гуна дар Қуръону Суннат ҳама он чиро, ки одамизод иттилоъ дорад, ба сурати фарогири комилтар аз ақидаву дин ё фалсафае, ки инсон шинохтааст, фаро гирифтааст.

— Дар бораи нияту виҷдон ва мояи арзишу масъулияти инсонӣ:

*Паёмбари Худо (с) мефармояд: «Ҳама корҳо (вобаста) ба ният ҳаст ва барои ҳар шахсе ҳамоно мерасад, ки ният кардааст».*¹

*«Худованд ба ҷасадҳо ва чеҳраҳои шумо назар намекунад, балки ба дилҳо ва қорҳои шумо назар мекунад».*²

*«Араб бар аҷам танҳо бо парҳезгорӣ бартарӣ дорад».*³
*«Ҳар киро амалаш монег аз вуруди биҳишт гардад, наса-
баш боиси ворид шудани он нахоҳад гардид».*⁴

1 Ривояти Бухорӣ, Муслим ва соҳибони ҷор «Сунан».
2 Ривояти Муслим, Аҳмад ва Ибни Моча.
3 Ривояти Аҳмад.
4 Ривояти Аҳмад ва Ибни Моча.

«Саховатмандиш шахс дини ӯ, ҷавонмардияш ақли ӯ ва асилзодагияш хулқи ӯст». ¹

«Ҳақиқатро бигӯ, ҳарчанд талх бошад». ²

«Накуӣ некахлохист ва гуноҳ он чизест, ки дар синаи ту танидааст ва дӯст намедорӣ, ки мардум аз он огаҳӣ ёбанд». ³

«Аз дили худ фатво бипурс, ки он бароят фатводиҳанда-тарини фатводиҳандагон аст». ⁴

«Сарварӣ амонат аст ва рӯзи қиёмат он хориву пушаймонист, магар ба ҳақ сарварӣ намудаду ва уҳдадориш худро дар он ба ҷо оварда бошад». ⁵

«Ҳар яке аз шумо ба масобаи шӯбон аст ва ҳар яке аз шумо аз раятаи пурсида мешавад». ⁶

«Беҳтарин ҷиҳод гуфтани сухани ҳақ дар пеши султони золим аст». ⁷

«Ҳар қавме, ки аҳдишканӣ намудаанд, куштор байнашон сурат гирифтааст ва ҳар қавме, ки бадкорӣ (фоҳишагарӣ) дар он ошкор шуда бошад, Худованд бар онҳо маргро мусаллат сохтааст». ⁸

«Уммати ман дар гумроҳи гирдиҳам намеоянд, агар ихтилофе дидед, пас, ба гурӯҳи бузург чанг занед». ⁹

«Ҳар нафаре аз шумо кори бадери бинад, пас, онро бо дасташ тағйир диҳад, агар (бо даст) натавонад, пас, бо забон (гуфтор)-аш ва агар (бо забонаш) натавонист, пас, бо дил (норозият)-аш тағйир диҳад ва ин (савумӣ) аз заифии имон аст». ¹⁰

1 Ривояти Байҳақӣ ва Ҳоким.

2 Ривояти Байҳақӣ ва Абунаим дар «Ҳиля».

3 Ривояти Бухорӣ дар «ал-Адаб-ул-муфрад» ва Муслиму Тирмизӣ.

4 Ривояти Бухорӣ дар «Таърих» ва ин ҳадис ҳасан аст.

5 Ҳоким инро ривоят кардаву саҳеҳ шуморидааст.

6 Ривояти Бухорӣ ва Муслим.

7 Инро Аҳмад ва соҳибони чор «Сунан», инчунин, Табаронӣ дар «Кабир» ва Байҳақӣ дар «Шаъб-ул-имон» ривоят намудаанд.

8 Инро Ҳоким ривоят карда, гуфтааст, ки ба шартӣ Муслим саҳеҳаст.

9 Ибни Моча бо ҳамин лафз ва Аҳмаду Ҳоким онро бо лафз ҳои дигар ривоят кардаанд.

10 Ривояти Аҳмад, Муслим ва соҳибони чор «Сунан».

— *Дар бораи шафқату меҳрубонӣ ва ғирасониву некхулқӣ:*

«Хато намудани ҳоким дар афв (бахишиш) аз хато наму-
данаиш дар уқубат беҳтар аст». ¹

«Ҳама ҷо тақвои Худоро ба ҷо овар ва баъд аз бадие накуӣ
намо, ки он бадиро маҳв созад ва бо мардум бо хулқи нек
муносибат намо». ²

«Дар ҳар қавме, ки шафқат будааст, ба онҳо суд оварда-
аст ва дар ҳар қавме, ки дурушти будааст, ба онҳо зиён
расонидааст». ³

«Худованд дар ҳама кор меҳрубониву шафқатро дӯст ме-
дорад». ⁴

«Ҳар кӣ монеи раҳму шафқат шавад, монеи хайру накуӣ
шудааст». ⁵

«Осон ғиред ва сахтгирӣ намоед, мужда диҳед ва мард-
умро дур (нафраткунанда) насозед». ⁶

«Ба он ки дар замин аст, раҳм кун, то он ки дар осмон
аст, бар ту раҳм кунад». ⁷

«Дар накуӣ ба ҳар соҳибҷигаре (ҷонваре) подоиш аст». ⁸

«Ҳар кӣ раҳм накунад, раҳм карда нашавад». ⁹

«Халқ хонаводаи Худост, пас, дӯстдоштарини онҳо ба
назди Худо судмандтарини онҳо барои хонаводаи ӯст». ¹⁰

«Ҳар кӣ бузургони моро эҳтиром ва хурдони моро меҳру-
бонӣ накунад ва ҳаққи донишманди моро надонад, пас, аз
мо нест». ¹¹

- 1 Ривояти Ҳоким ва Байҳақӣ.
- 2 Ривояти Ҳоким, Аҳмад, Байҳақӣ ва Тирмизӣ.
- 3 Ривояти Бухорӣ ва Муслим.
- 4 Ривояти Бухорӣ ва Муслим.
- 5 Ривояти Муслим, Ибни Моҷа ва Аҳмад.
- 6 Бухорӣ ба ин гуна ривоят кардааст.
- 7 Ривояти Ҳоким ва Табаронӣ дар «Кабир».
- 8 Ривояти Ибни Моҷа ва Аҳмад.
- 9 Бухорӣ ба ин гуна ривоят кардааст.
- 10 Ривояти Абуяъло, Баззор, Табаронӣ дар «Кабир».
- 11 Аҳмад ва Ҳоким ба лафзи мазкур ривоят намудаанд ва ин ҳадис санад ва лафзҳои дигаре дорад.

«Барои мардум он чизеро бихоҳ, ки барои худ меҳоҳӣ». ¹

«Муъминон ба масобаи як шахсанд, вақте сар ва ё чашими
ӯ дарде намояд, тамоми пайкари ӯ дард менамояд». ²

«Мусулмон бародари мусулмон аст, ба ӯ ситае наме-
кунад ӯро хор намедорад. Ҳар кӣ дар баровардани ниёзи
бародараш бошад, Худованд дар баровардани ниёзи ӯст.
Ҳар кӣ гуссаи мусулмонро дур созад, Худованд гуссаеро
аз гуссаҳои рӯзи қиёмат аз ӯ дур медорад. Ҳар кӣ айби
мусулмонро пӯшад, Худованд айби ӯро рӯзи қиёмат ме-
пӯшад». ³

«Савганд ба Худо имон надорад... касе, ки ҳамсоаи аз
бадиҳои ӯ эмин нест». ⁴

— Дар бораи адлу доноӣ ва бахшандагиву кори нек:

«Барои шахс ҳамин қадар бадӣ басандааст, ки бародари
мусулмонашро таҳқир намояд». ⁵

«Ситам ториқиҳое дар рӯзи қиёмат аст». ⁶

«Кашолдиҳии тавонгар ситам аст». ⁷

«Хиёнати бузургест, ки бародаратро сухане гӯӣ, ки туро
бовар кунад, дар ҳоле ки ту ӯро дурӯғ гуфтай». ⁸

«Хунҳо ва молҳои шумо ба монанди ҳаромии имрӯз бар
шумо ҳаром аст». ⁹

«Гуноҳи шахс ҳамин бас аст, ки ҳӯрданиеро зоеъ намояд». ¹⁰

1	Ривояти Бухорӣ дар «Таърих», Табаронӣ дар «Кабир», Абуяъло,
Ҳоким ва Байҳакӣ.
2	Ривояти Бухорӣ дар «Таърих», Табаронӣ дар «Кабир», Абуяъло,
Ҳоким ва Байҳакӣ.
3	Ривояти Бухорӣ ва Муслим.
4	Ривояти Бухорӣ.
5	Ривояти Муслим, Абудовуд ва Тирмизӣ.
6	Ривояти Бухорӣ ва Муслим.
7	Ривояти Бухорӣ, Муслим, соҳибони «Сунан»-и чоргона ва
Молику Аҳмад.
8	Ривояти Аҳмад ва Абудовуд.
9	Ривояти Бухорӣ, Муслим, Тирмизӣ, Ибни Моча, Аҳмад ва
Доримӣ.
10	Ривояти Бухорӣ ва Муслим ба ин гуна ривоят кардааст.

«Ҳама гуна накуӣ садақа аст». ¹

«Садақа молро кам намекунад». ²

«Нафаре аз шумо ба саҳро рафта, ҳезум гундораду омада ҳезумфурӯиш намояд, барояш аз талбидани мардум, ки чизе медиҳанд ва ё намениҳанд, беҳтар аст». ³

«Дастӣ боло (диҳанда) аз дастӣ поён (гиранда) беҳтар аст». ⁴

«Тавонгарӣ бо мол нест, тавонгар тавонгари нафс аст». ⁵

«Беҳтарин чизе, ки шахс меҳӯрад, аз касби дасташ аст». ⁶

«Ҳар дардERO давоест». ⁷

«Бемор ба назди сиҳат оварда нашавад». ⁸

«Ҳазилати донишманд бар обид ба монанди ҳазилати Ман бар камтарини шумост». ⁹

«Муъмин аз як сӯроҳ ду бор газида намешавад». ¹⁰

«Ҳар кӣ сохтакорӣ (ҳуққабоzӣ) намояд, аз мо нест». ¹¹

«Бобаракаттарини занҳо ҳамонҳоеанд, ки маҳри арзон (осон) доранд». ¹²

«Вақте ба хостгорӣ нафаре ояд, ки аз хуқу динаш розӣ ҳастед, пас, ўро хонадор кунед». ¹³

«Занон хоҳарон (ҳамишираҳо)-и мардонанд». ¹⁴

1	Ривояти Муслим ва Тирмизӣ низ ба ин маъно ривоят кардааст.
2	Ривояти Аҳмад, Муслим ва Тирмизӣ.
3	Ривояти Бухорӣ, Насой, Ибни Моча, Молик ва Аҳмад.
4	Ривояти Бухорӣ, Абудовуд, Тирмизӣ, Насой, Молик ва Аҳмад.
5	Ривояти Бухорӣ, Тирмизӣ, Ибни Моча ва Аҳмад.
6	Ривояти Тирмизӣ, Абудовуд, Насой, Аҳмад ва Доримӣ.
7	Ривояти Бухорӣ, Муслим, Абудовуд, Тирмизӣ, Ибни Моча ва Аҳмад.
8	Ривояти Ибни Моча.
9	Ривояти Тирмизӣ.
10	Ривояти Бухорӣ, Муслим, Абудовуд, Тирмизӣ, Ибни Моча ва Аҳмад.
11	Инро Тирмизӣ ривоят кардаву сахех шуморидааст.
12	Ривояти Байҳақӣ ва Ҳоким.
13	Ривояти Тирмизӣ, Ибни Моча ва Байҳақӣ.
14	Ривояти Абудовуд, Тирмизӣ, Насой, Аҳмад ва Доримӣ.

*«Бехтарини шумо бехтарини шумо нисбат ба хонавода-
аш мебошад».*¹

*«Бадтарин ҳалол назди Худованд талоқ аст».*²

*«Вақте қиёмат барпо мешаваду дар дасти яке аз шумо
навда (ниҳол)-е бошад, онро шинонад».*³

1.3.2. Фарқ байни масъалаи фикру васоил ва масъалаи ар- зишхову ҳадафҳо:

Аз он чӣ гузашт, бе шак, маълум мешавад, ки касе намета-
вонад ба ин арзишхову асосҳо ва хостгоҳхovu ақидаҳо эъти-
роз наояд ва барои эътирозкунандаи ин маонӣ шунавандае
нест. Аммо бадхоҳон ин маониро дар назар надоранд ва дар
бораи онҳо сухане ҳам намегӯянд. Чунончи маҳз дӯст ба
сӯйи бештари ин маонӣ фаро меҳонаду душман онҳоро бо
парда мепӯшад. Умнат ба хотири надонистани воситаҳои
тарбияву ёддиҳии ҷоннок дар роҳи омӯзиш ва таълими бар-
хоста аз маониву амалигардонии онҳо аз ораста шудан бо ин
маонӣ маҳрум гаштааст. Ақидаҳои ислomӣ назди душманон
ва нафароне, ки дар бораи он маълумот надоранд, сухан аз
таҷрибаҳои худхоҳиву саркашӣ, ҷиноятҳои бедодии сиёсӣ,
расвоиҳои фикриву равонӣ, тачовузҳои бардафурӯшон ва
анъанаҳои хор доштану паст задани занон мебошад. Ақи-
даҳои ислomӣ дар назди инҳо сухан дар бораи раҳгумиҳои
мусулмонон, таърихи хатоҳо ва тақсири эшон аст; сухан
аз одату тақлидҳо ва осори нодонӣ, ҷоҳилиятиу таассуби
онҳост; сухан аз табоҳии фикрӣ ва камбуди барномашон
аст; сухан аз нотавониву тақлид дар омӯзишу ислоҳ ва ама-
лигардониашон аст.

Шояд судманд бошад, ки ин ҷо ишораи гузарое ба
халқҳое намоем, ки ба Ислom гаравиданд, дар ҳоле ки ин
гароиши онҳо ба замони заволашон рост меомад. Баъдҳо

1 Ривояти Тирмизӣ, Ибни Моча ва Табаронӣ дар «Кабир».

2 Ривояти Абудовуд, Ибни Моча ва Ҳоким.

3 Ривояти Аҳмад.

хар дастоварде, ки ин халқҳо соҳиб шуданд, маҳз аз юмни Ислому асосҳо ва равишҳои он будааст. Аммо дар он ҷӣ ин халқҳои исломӣ сарфи назар аз арзишҳои асосҳои исломӣ ва нури дурдорандаи он аз раҳгумиҳову заволи афтодаанд, бе шак, баргирифта аз бозмондаҳои гузашташон ва ангезаҳои бегонаи воридшудае мебошад, ки Ислом акси ғояву тавҷеҳи онҳо амр мекунад. Агар боқимонда аз маонии ислом дар равони ин мардум намебуд, бе шак, насиби халқҳои мусулмон аз ин ҳам ғиғортару фасодтар ва чоҳилитар мегардид.

Муҳим ин аст, ки ин ҷо дарк сози, ки сабабҳои камбудӣ дар зиндагии мусулмонон на ба арзишҳои ҳадафҳо ва ғояҳои исломӣ, балки ба фикру ақли мусулмонон бармегардад. Воқеан, сухан аз камбуду аз ислоҳ ин сухан аз ақлу фикри мусулмон ва аз пастравии ақлу фикри мусулмон дар робита ба асосҳои арзишҳо ва ғояҳо дар ҷомеаи сохторҳо ва воқеаи рӯйдодҳо мебошад. Ин ҷо байни сарчашмаи ҳамдиливу ҳамраъӣ ва байни иҷроишу тартиботи он ё камбудӣ дар иҷроишу тартиботи он фарқ вучуд дорад. Ин ҷо байни ҳадафҳои шариат ва байни сиёсати он, байни асосҳои арзишҳои шариат ва байни иҷроишу тартиботи он фарқ ҳаст. Чунончи арзишҳои асосҳо ва ҳадафҳо аз куллии вучуд ҳастанд, ки тавассути макону замон дар фитрат баробар густариш меёбанд. Аммо тартиботу иҷроиш ва сиёсатҳои татбиқот аз замону макон ба сӯи арзишҳои асосҳо ва ҳадафҳои асли фитрат ва куллии вучуд меравад.

Ин ҳама барои мо равшан месозад, ки маҳз фарқ байни ақида, асосҳои арзишҳо ва байни фикр, фаҳм ва татбиқоту комёб шудан дар он ё камбуду раҳмгузадагӣҳои он масъалаи асосиву ҷиддӣ мебошад, ки агар роҳи худро дурусту кори худро ислоҳ намудан ва гом ба сӯи ҳадаф бардоштану барои мушкилотамон марз гузоштан хоҳем, пас, набояд дар фаҳму биниши он костагӣ намоем. Хулоса, маънои ин ҳама он аст, ки бухрон маҳз бухрони фикр аст, на бухрони ақида; бухрони барнома аст, на бухрони маъно; мушкилии васила аст, на мушкилии ҳадаф (ғоят).

Аз ин ҷо мебояд пажӯҳиши дурусту кори чиддӣ намуд ва бояд бо ин барои ҳалқаҳои сарбаста аз пайравии ташналабона аз паси даъватҳои муғризона, ғаждобҳои фиребанда ва нӯшиданиҳои тақлиди харобовару нозо марзе гузорем.

1.3.3. Гӯшагирии фикрӣ – манаи шахиудагиву тақлид ва қафомондагӣ

Бо пешрафти замону рушди наслҳо ва дигаргун шудани бархӯрдҳо бухрони фикру ақл ва барномаи мусулмон чунон боло рафтааст, ки дигар байни шикофи гусехтаву ва-сеи мисолу воқеият фарқ намегузорад. Чунончи ҳадафҳо ба ормонҳо табдил ёфтанду дастовардҳои тавоноҳои ба чизҳои таърихиву ёддоштӣ. Бо афтодани уммат дар ҷанги душманон муфлисию ҷомеаву дармондагии пешвоёни сиёсӣ он ошкор гаштааст. Инчунин, муфлисиву дармондагии роҳбарияти фикронии он низ ошкор гаштааст, ба гунае ки дигар тавони аз сар гирифтани ташаббусу азнавсозии неруи тамаддунии умматро надорад, то дар муқобили ҳуҷуми фарҳангиву тамаддунии воғири бегона истодагарӣ намояд. Шинохти сайри таърихӣ, ки уммат ва роҳбарияти онро ба ҷойгоҳҳои гуногун интиқол додааст, то дар он ҷо бозистад, зарурӣ гаштааст.

Маълум аст, ки уфуқҳои тамаддуние, ки уммат дирӯз ба он расида буд, танҳо осори такони бузурге буд, ки онро садри аввали Исломи ба вучуд оварда буд, дигар аз осору мафҳумҳо ва сиёсатҳои сохторҳои он чизе намондааст. Вақте аҳвол тағйир ёфтӯ ангеаҳои муқориза буруз намуд ва аломатҳои бархӯрдҳо дигаргун шуд, аҳаг бояд ҳомӯш мегашту ҳаракат набуд мешуд. Дар ин аҳвол далели амал кардан аз байн рафту неруи тақондихандаву азнавсозӣ набуд шуд. Ин ҳама дар натиҷаи ҷудоии роҳбарияти сиёсӣ аз роҳбарияти фикрӣ, бархӯрди шӯҳрон ба донишмандон ва дурии байни онҳо ба миён омад ва ба эътиод ба маъноии лафзӣ тақлид ва пайравӣ ба чизҳои ҷоҳиливу ҳавасҳо оварда расонид. Аз ин ки ҷода дур шаваду рӯёруӣ бо мӯнаҳову бархӯрдҳо мушкил

гардад, ҷойи гурез набуд. Ин ҳама ба он оварда расонид, ки уммат аз идома додан дар эҷоди донишҳо, рушди низомҳо, эҷоди нақшаҳову воситаҳо ва сиёсатҳо чиҳати расидан ба уфукҳои тамаддуни пешрафтаи ҷавобгӯ ба шароити ниёзҳо ва имкониятҳои рушдкардаи гуногун нотавон мондааст.

Пас аз тафрикаи доираҳои сиёсиву фикрӣ ва ғўшанишин шудани нухбагон фикри уммат, ҳаракати иҷтимоӣ ва тамаддунии он танҳо дар боқимондаҳои бино ва колбуду сиёсатҳои бузурги иҷтимоие, ки садри аввал пайрезӣ намудааст, зиндагӣ менамояд, то бо инҳирофи сиёсию фикрӣ ва тамаддуние, ки дар баробари тағйирёбии аҳволу дигаргуншавии ҷомеаҳову бархӯрдҳо дар ҷасади уммат ва доираҳои сиёсиву иҷтимоӣ қорӣ аст, дар ихтилоф бошад. Дар натиҷа аз бинои таърихии Ислом танҳо анъанаву колбудҳо мондаву дар дилҳо аз авотиф нухуфтааст.

Рохбарияти фикрӣ бинобар ғўшагириву маҳдуд шуданаш аз фаъолиятҳои масъулиятноки сиёсиву иҷтимоии уммат дур гашта, рӯ ба матнҳои динӣ овард, онҳоро омӯхта, донишҳо ва донишҳои заруии забони арабиро баро посдориву ниғаҳдории он аз гумшавиву ҳар гуна таҷовуз бино гузоштанд. Аз ин рӯ, донишҳои матнҳои Қуръон, донишҳои матнҳои Суннат ва донишҳои матнҳои забонро барпо доштанд. Донишҳои фикҳӣ бошад, дар фаъолиятҳои фардӣ – дар бобҳои қонунҳои ибодиву муомилотӣ маҳдуд гашт. Донишҳои фикҳӣ дар ин маврид ба васфу шарҳҳое наздик буданд, ки тамоми ҳолатҳои дар садри аввал дошта ва фаъолиятҳои худро дар зиндагии рӯзмарра аз даст додааст. Инчунин, илми фикҳу таъбиқоти ҳаёти аз илми ақида ва биниши куллии ҳастиву тамаддун ҷудо гашт. Барои ақида ва илми ақида дар роҳнамоии зиндагии иҷтимоӣ, пешниҳоди ҳидояту далел барои ҳаракат ва ташаббусе барои он нақше эътироф намешуд, балки илми ақида дар ҷавҳари худ ба илми мутақобилхоту муаммоҳо ва ҷадал таъдил ёфт, ки ақли мусулмонро дар мавҷҳои ғайбӣ, ки на ба ӯ рабте дораду на дар тавони диду идроки ӯст, тела медиҳад ва дар бештари маврид ӯро хаста

намуда, аз ҳадафҳо ва чиддияти адои вазифааш аз қору ҷонишинӣ дар зиндагӣ дур месозад.

Ҳатто усули асосии Ислому ақли мусулмон ва пойдевори андешаву ҳаракат ва фаъолиятро, ки дар садри Ислому роҳнамои зиндаву фаъоли ақлу фикри инсон буд, дармеебем, ки ба ду қисм ҷудо шудааст: қисми аввали он ки ба ниғаҳдориву қиёси матнҳо тааллуқ дорад, усули асосӣ унвон шудааст. Аммо қисми дувум, ки ба қоидаҳову равишҳои зарурӣ барои назар кардан ба воқеияти зиндагиву иҷтимоӣ ва бархӯрд бо мавҷудоту ҳолатҳо мебошад, ҳамчун усули дувуминдараҷа талаққӣ шудааст.

Ҳамин гуна усул ва равишҳои вижаи матнҳо рушд ёфт, то ҳамчун илм ва донишҳои пурра гардад, аммо усул ва равишҳои вижаи ҳолату воқеа ва мавҷудот қанора гузошта шуд ва ҳамроҳи он ҳуқуқи илму маърифати воқеа ба он тарқ карда шуд. Аз ин рӯ, донишҳои ҷомеашиносӣ ба маънои дурӯсти худ ва дар ҷорҷӯби имқонияти равишҳои иқломӣ рушд накард. Ҳамқунин, илми сиёсатшиносии иқломӣ, илми тарбияи иқломӣ, илми иқтисоди иқломӣ, илми эълони иқломӣ ва илми идоранамоии иқломӣ рушд накард. Илмҳои барномавии муназзам аз андешаҳову тааммулоту худангехтаи парешон, ки нақшаеву барномае надоранд, фарқ меқунанд.

Омода намудани қадрҳои ҷомеаи иқломӣ, бинои тартиб ва гузоштани сиёсати он як қори худсаронаву сарсарӣ шуд, ки бо он масири уммат низ қалалдор гашта, муассисаҳо бо он барқод рафтанд ва сифати қадрҳо рӯ ба қавол овард.

Фарқ байни андешаҳои гузарои иҷтимоӣ ва омӯзаҳои илми иҷтимоӣ ин аст, ки омӯзаҳои илми иҷтимоӣ омӯзаҳои мурааттабеанд, ки аз воқеияту табиат ва фитратҳои ҳастӣ ба ҳадафҳову асосҳо ва арзишҳо мегузаранд ва бо натиҷаҳои воқеияту амалишавии осори дилҳо мурааттаб мешавад ва ба мисли он ҷӣ имрӯз рӯх медиҳад, дар пушти суҳанҳову орзуҳо ва даъватҳову ёдовариҳо махфӣ намегардад.

Воқеан, бухрони ақли мусулмон ин бухрони амалисозии ҳадафҳои бузурги иқломӣ ва таҷассумнамоии арзишҳову асо-

сҳо мебошад; бухрони фикрие дар асосу хостагоҳҳояш мебошад; бухрони равиши илмиест, ки онро дар соҳаи омӯзиши иҷтимоӣ аз даст додааст.

Бе шак, бухрони фикрии мусулмон, тавре имрӯз аст, ин бухрони равиши илмӣ иҷтимоӣ ва бунёни донишҳои иҷтимоест, ки умматро дар баробари шинохти далолатҳои матнҳо боз дар шинохти табиатҳову фитратҳо ва рӯйдодҳову ҳолатҳо дар замону макон мусоидат мекунад, то уммат имконияти бунёни тартиботу қонунҳо ва сиёсатҳои худро, ки ҳадафҳову арзишҳо ва асосҳои Исломо амалӣ месозад, пайдо намояд.

Вақте аз донишҳои иҷтимоӣ суҳан меғӯем, арсаҳо ва соҳаҳоеро дар назар дорем, ки омӯзиши барномавӣ ба он ниғаронида шудааст. Шарт нест, ки шакли ғарбӣ ё шарқӣ дар ин арсаҳову соҳаҳо бошад, зеро ҷойи тардид нест, ки ақли мусулмон бо така бар сарчашмаҳои маърифатии фароғиру комили худ, ҳангоми гузар аз ин ҷода, ҳатман, шаклро илова менамояд, ки барояш муносиб аст ва ҳадафҳояшро ба сурати қомилтар амалӣ месозад.

Суҳан аз шарҳи густардаи масъалаҳои улум ва маорифи иҷтимоӣ исломӣ ва номгузориҳои он бегонаву тоза аст ва рӯзгору талошҳо оҳиста-оҳиста нишонаҳову тафсилоти онро ошкор месозанд. Аз ин рӯ, аз қадом шакле, ки мо оғоз нанамоем, ҳадаф танҳо оғоз намудан аз нуқтаи муайян барои бархӯрдор шудан аз дастовардҳоест, ки одаминдор онро амалӣ қардондааст. Муҳим ин аст, ки нуқтаи гузариш бояд бо асолату рушд ва шуқуфӣ фарқ намояд (бартарӣ дошта бошад), то имконият фароҳам оварад, ки аз тақлиде, ки дар бандаш афтодаему аз домҳояш ҳалосӣ меҷӯем, дуртар бошад.

ФАСЛИ ДУВУМ

РАВИШИ АНЪАНАВИИ ФИКРИ ИСЛОМӢ: НАҚД ВА АРЗӢӢ

Аз он чи гузашт, бароямон маълум гардид, ки чӣ гуна нокомии роҳҳалҳои тақлидӣ, хоҳ таърихӣ бошад, хоҳ бегона дар гузари асрҳо собит шудааст ва чӣ гуна он наметавонад равиши дурусте барои ислоҳ бошад, сарфи назар аз гузашти вақту такрори таҷрибаҳо. Инчунин, барои мо маълум шуд, ки бухрони ин уммат бухрони марбут ба имконияту захираҳо нест, балки танҳо бухронест, ки ба паҳлуҳои маънавии ин уммат бастагӣ дорад.

Ҳамзамон, барои мо маълум гашт, ки бухрони маънавии уммат ин бухрони ақидаву арзишҳо ва асосҳо нест, балки танҳо бухрони фикру равиш (барномарезӣ) аст. Дигар ин ки ин бухрон ҳанӯз аз замони дур сарчашма мегирад, решаҳои он ба дигаргуншавии пойдевори сиёсӣ ва он чӣ думболагирӣ он аз ғушанишинии роҳбарияти фикрӣ ва худдории он дар робита ба масъулияти иҷтимоӣ буд, ки боиси исти рушди ҷараёни фикрӣ ва равиши илмӣ иҷтимоӣ гардид, бармегардад, ки умматро ба нотаъони аз ҳамгом шудан бо дигаргуниҳову пешрафтҳо ва бархӯрдҳои нерумандшудаду пайҳамомада оварда расонид.

Аз ин бармеояд, ки ин бухрон – бухрони таъони ҳамгомӣ доштан бо дигаргуниҳову бархӯрдҳои тамаддунӣ, танҳо бо ислоҳи ҳаракати ақли мусулмон, ислоҳи равишҳои фикри мусулмон, бунёни барномарезии илмӣ-иҷтимоӣ, ки онро барои додуғирифта мураттаб бо ҳаёти иҷтимоӣ ва бо тамоми он чӣ марбут ба мочароҳову рӯйдодҳо, бархӯрдҳову робитаҳо ва сириштҳои, созгор месозад, ҳалли худро меёбад. Зеро вақ-

те барнома (равиш) дуруст бошад, фикр низ дуруст мешавад ва ба ӯ имконият медиҳад, ки умматро барои фаъолиятҳову ниёзҳояш бо неруи зарурӣ пурра таъмин созад, ба гунае ки аз он дар талошҳои бунёну ислоҳ ва ободкориву рӯёрӯӣ бо муқовиматҳо истифода намояд.

Аз ин рӯ, моро зарур аст, ки рафта, аз наздик ба равиши ақл ва фикри мусулмон назар андозем, то онро хуб дарк созему ба сабабҳои зиёну камбуд дар он ошноӣ пайдо кунем, то нақшаҳои ибтидоиву умумиеро ҷиҳати ислоҳ ва поягузори асосҳои он тарсим карда тавонем.

2.1. УСУЛ: ТАЪРИФ ВА ТАВЗЕҲ

Мақсад ин ҷо аз равиши таърихии фикри исломӣ ҳамон чизест, ки бо илми *усули фикҳ* маъруф аст. Зеро он муҳимтарин бахшро дар равишсозии асосии ҳалқаи омӯзаҳои исломӣ таҷассум менамояд. Вақте мавқеи пажӯҳандаҳо нисбат ба ин илм ва он чӣ ба он дар давраҳои баъдии асри аввал ва даврони *ичтиҳод* марбут аст, чун мавқеъгирии онҳо ба мавқеъгирии думболанамоиву тақлид бастагӣ дорад, мавриди мулоҳиза қарор гирад, метавон онро бо равиши тақлидӣ номгузорӣ намуд.

Асосҳо ва қоидаҳои умумии ин равиш дар аслу умумияти худ ҷойгоҳи асилу худбаҳудии табиати фикри исломӣ ва бастагии онро ба дину рисолат инъикос менамуд ва ин рӯҳия ба беҳтарин сурат дар андешаи даврони хилофати рошидин, подориву муназзамсозӣ ва иҷтиҳодоти он таҷассум ёфтааст, ки ба ваҳй ҳамчун сарчашмаи ҳидояту раҳнамоӣ ва ба ақлу *ичтиҳод* ҳамчун абзори дарки ваҳйу хубпазирии он ва барои омӯзиши асосҳову ниҳодҳо ба хоҳири эҷоди роҳҳалҳову қонунҳо ва ҳукмҳову сиёсатҳо эътимод менамуданд.

Дар даврони *ичтиҳоди* баъдӣ ва замони ҳамзистӣ байни роҳбарияти сиёсӣ ва фикрӣ андешамандони исломӣ ҳанӯз ба аҳди паёмбариву хилофат ва амалнамоӣ наздик буданд,

аз ин рӯ, мебинӣ, ки онҳо бар асоси ин равиш рушд ва таълиф кардаанд. Вале бинобар канораҷӯии сиёсӣ, ки бар халқахоёшон ҳукмрон шудан гирифт, онҳо оҳиста-оҳиста рӯ ба таълифу пажӯҳиш ва омӯзиш ва усулгузори бахшҳои вижае ба омӯзишҳои матнҳои Қуръони кариму Суннати поки набавӣ ва он чӣ ба фаъолиятҳои ашхос аз ибодатҳои муомалот бастагӣ дорад, оварданд, бе он ки ба қорҳои сиёсӣ ҳукмронӣ ва қонунҳои қомеаву мустақилияти гурӯҳиву умумии он таваҷҷуҳи ҷиддие дошта бошанд. Ба ин гуна он барномасозии усулӣ, чи тавре аз ҷониби донишмандони даврони гузашта ташаккул ёфт, бо шароите, ки дар он пайдо шуда буд, созгор гашт, дар ҳоле ки дар он маврид донишмандон дигар роҳе надоштанд. Аз ин рӯ, қуллиёти он ба таври умум барои рушду атои бештар созгор гашт ва ин рушди матлуб масъулияти наслҳои баъдинае буд, ки бояд роҳро бо рӯҳияи асолат думболагирӣ менамуданд, на бо тақлид, то имқонияти таомул бо он равишу бархӯрдорӣ аз он ва бунён бар он барои пайгирии он аз шароиту дигаргунӣҳо ва имқониятҳои ниёзҳо ва муқовиматҳо пайдо мешуд ва бо он ҷавобгӯ мегардид. Дар натиҷа он равиш рушду инкишоф меёфт, то асару атоаш тибқи ниёзи муосир ба арсаҳои гуногуни зиндагӣ ва маърифат мерасид ва дар бештари маврид танҳо ба доираи ҳукмҳои бахшҳои қонунӣ дар арсаҳои зиндагии фардӣ маҳдуд намегашт. Ба ин тартиб фикри исломиро бо фарогир будану асолат, *ичтиҳоду* қомилшавии сарчашмаҳои донишҳои ҷаҳонро мепошад.

Барои арзёбӣ ва нақд беҳтар аст бо гузориши гузарое оғоз намуда, тавассути он ба қуллиёти равиши тақлидии фикри исломӣ ба гунае ки имрӯз медемонем, ошно шавем. Сипас ба муҳимтарин тарзҳои арзёбиву нақд барои ин равиш ва масъалаҳои бузурги он дар гузари таърихи уммат нимнигоҳе хоҳем намуд.

Чӣ тавре имрӯз медемонем, сарчашмаҳо ва асосҳои умумии равиши фикрии исломӣ дар он чӣ бо илми *усули фикр* маъруф аст, таҷассум ёфтааст. Ин илм ё қоидаҳои умумии он танҳо

бадеҳиёт (аксиома)-и акли исломӣ ва асосҳову қоидаҳои умумии он ба гунае ки Ислом овардааст, мебошад, ки андешаву амал ва танзими исломӣ дар асри аввали Ислом ба таври худкору фитрӣ ба он амал менамуд. Аммо усул ҳамчун илм маҳз аз ҷониби қишри донишмандони бузурге аз *тобеин* ва табаатобеин, ки баъд аз заволи давлатдории хилофати рошидин ба майдон омада буданд, ташаккул ёфт. Китоби «ар-Рисола»-и Имом Шофей (150-204 ҳ.) нахустин таснифи илмӣ дар арсаи барномарезии фикри исломӣ ва илми усул мебошад.

Сарчашмаҳову воситаҳои асосӣ ва қоидаҳои умумие, ки ин илм ва ин барнома бар он асос ёфтаанд, дар ду гурӯҳ таҷассум меёбанд: гурӯҳи асосӣ ва гурӯҳи фаръӣ. Гурӯҳи асосӣ аслан аз пажӯҳишҳои марбут ба Қуръони кариму суннати набавӣ, иҷмоъ ва қиёс ташкил меёбад, аммо гурӯҳи дувум, ё худ усули дувумдараҷа ё далелҳои ихтилофӣ, аз маҷмӯаи қоидаҳову хостаҳоҳо ва сарчашмаҳое таркиб меёбад, ки ба таври ҳулоса аз ғайриқоидаҳои *ичтиҳоди* исломӣ, дарки воқеияти зиндагии иҷтимоӣ бо назардошти посдорӣ ва иҷроиши ҳаёти аз дидгоҳи Ислом асос ёфтааст. Шумора ва аҳамияти ҳар яке аз ин усул аз нигоҳи як мактаб ба мактаби дигар ё аз нигоҳи як мазҳаб ба мазҳаби дигар фарқ менамояд. Муҳимтарин усули фаръӣ иборат аст аз: *истеҳсон*, манфиатҳои мурсала, *истисҳоб*, саддузароеъ, *урфи саҳеҳ*, суҳанони саҳобагон, амали аҳли Мадина ва ғайра.

Донишҳои шаръӣ ва ғайришаръӣ

Дар асоси тақсими мазкури равиши фикри исломӣ ба усули асосӣ, ки ба матнҳои Қуръону Суннат ва масъалаҳои бунёнефта бар он аз қиёсу иҷмоъ вобаста аст ва ба усули фаръӣ ё дувумдараҷа, ки ба ҳолатҳои *ичтиҳод* ва нигоҳ кардан ба ҳаёти *ичтиҳоди* рӯйдодҳои он марбут аст, дармеёбем, ки ҳанӯз аз он замон донишҳо ва маърифати исломӣ ба донишҳои шаръӣ ва донишҳои ғайришаръӣ тақсимбандӣ шудаанд.

Ба ин тартиб аз он замон метавон мулоҳиза намуд, ки сифати фарқкунандаи донишҳои шаръӣ истинод (тақя)-и онҳо

ба истинботи (хулосагирии) фикҳӣ аз Қуръону Суннат мебошад. Бар асоси ин мабдаъ як даста илмҳои шаръӣ пайдо гаштанд, ки тақсимоташон чунин аст: донишҳои қуръонӣ ва Суннати набавӣ, донишҳои фикҳӣ, донишҳои ақидавӣ ва донишҳои забони арабӣ.

Сабаби пайванди донишҳои забони арабӣ ба омӯзаҳову донишҳои шаръӣ ва таваҷҷуҳи донишмандон бар он равшан аст, зеро омӯзиши забони арабӣ унсури асосие дар омӯзиши матнҳои Китобу Суннат ва истинбот аз онҳо ба шумор меравад.

Воқеан, ин тақсим ва ин ҷудой дар сохтори равиши исломии фикр барои мо ниҳодани илми ақида ё илми каломро дар поёни рӯйхати омӯзаҳои шаръӣ равшан мекунад. Ва ин ба он хотир аст, ки илми калом, ҳарчанд мавзӯаш омӯзиши ақидаи исломӣ аст, аммо ворид шудани он ба доираи омӯзаҳои мазҳабу оинҳо; нуфузи мантиқ ва дидгоҳи фалсафаи ҷонӣ ба соҳаи он; дур мондани аз доираи диди истинботӣ дар матнҳо, диде, ки донишмандони динӣ ба он тамаркуз намуда, дар ғушанишинии илмӣ худ дур аз фаъолияти масъулияти сиёсӣ-иҷтимоӣ ба он машғул мегаштанд, сабаб гашт, ки ин илмро дар поёни асосҳои донишҳо ва омӯзаҳои шаръӣ қарор дод ва онро мавриди кашмакашу ихтилофи байни сафҳояш гардонид. Ба ин тартиб илми ақида ҳамчун сарчашмаи нотагонӣ ва маншаи беқувватшавии фикри уммат боқӣ монд ва уммат дале барои ҳаракати қонунҳову сохтори иҷтимоиву тамаддунии рушкунандаву дигаргуншаванда ба ҷо нагузошт. Дар натиҷа доираи донишҳои ҷузъии фикҳии ҳаётӣ аз доираи донишҳои ақидавӣ куллии раҳнамозсозанда ҷудо гаштанд ва дар сохтори дидгоҳи исломӣ ба таври комил фароҳам наоманд, ки ин ба қостагӣ дар ҳар ду доира: доираи куллии ақидавӣ раҳнамозкунанда ва доираи татбиқии илмӣ басомоноваранда ва ба нотагон гаштани ин ду дар муқобиланамоеи анғезаҳои дигаркунандаву муқовиматсозанда оварда расонид.

Ҳангоми арзёбӣ ва нақд беҳтар аст, ки ба асосҳои умур ва пояҳои асосӣ дар ҷорҷӯбаи фикри тақлидӣ назар карда ша-

вад, то имконият пайдо намоем, ки костагихое дар фикр ва сабабҳои онро дарк созем ва аз ин самт ба ислоҳи мушкilotи он пардозем.

Нахустин усули асосӣ Қуръони карим ва Суннати набавӣ мебошанд. Мухимтарин чизе, ки дар мафҳуми ин ду асли асосӣ мулоҳиза мешавад, ин аст, ки аслҳои омӯзиши ин ду дар чорчӯби равиши тақлидӣ буда, ҳамон аслҳои забони назариявӣ-таърихӣ мебошад. Дар ин маврид омӯзиши илми Ислом омӯзиши назариявие мегардад. Аммо дарку фаҳми рӯйдод, имкониятҳову ниёзҳо ва бархӯрдҳо масъалаи дувумдараҷа маҳсуб гашта, танҳо ба бархӯрди пажӯҳанда ва фаъолияти ҳаётии ӯ истинод менамуд. Аз ин ҷо сабаби чира гаштани равиш ва фаҳми шахшудаи забониро дар асрҳои баъдӣ бар омӯзаҳои исломӣ ва қатъ шудани иҷтиҳодно пай мебарем. Чунончи шоистагии донишмандони бузургро дар тӯли таърихи исломӣ дар масъалаи *ичтиҳод* медонем, ҳарчанд *ичтиҳод* чандин аср пеш аз онҳо қатъ шудааст. Ин ба он хотир аст, ки равиши омӯзиш ва фаъолияти онҳо дар зиндагии иҷтимоӣ-сиёсӣ онҳоро аз шинохти донишҳои замона ва ошноӣ ба воқеияти зиндагии уммат бархӯрдор сохтааст ва имконият додааст, ки ба диди мавзӯии имкондошта назар намоянд, на диди пурра лафзӣ. Ва ин ба ҳамон суратест, ки зиндагии саҳобагон (р) ва донишмандони бузурги асри аввали *ичтиҳод* ба он гуна буд.

Дар чорчӯби тақлидии омӯзишҳои Қуръони карим ва Суннати пок омехтагӣ байни ин ду, чадал бар ҷойгоҳ ва алоқамандии онҳо ба якдигар печидагӣ ба назар мерасад, ба гунае ки ҳатто дарки мавзӯии возеҳу қатъӣ барои саҳми бартари ҳар яке аз онҳо ва пешниҳоди вижаи он ба назар намерасад. Аз ин рӯ, дар омӯзиши муосири Қуръону Суннат нуктаи назари тақлидии таърихӣ, андешаи *насх* ҳукмрон гашта, фалсафаи сиёсати шаръӣ, ҳадафҳои шариат, дар ҳаракат будани фикҳу фикри исломӣ нобуд гашт ва дар бештари андешаҳо фосилаи замони ву маконӣ ва ҷойгоҳи матни ҷузъӣ аз асли хулосавии ваҳй ва сиршти инсониву офаринишӣ аз байн рафт. Дар ҳоле

ки ин дар асли равиши Суннати поки набавӣ ва фаъолиятҳои хулафои рошидину саҳобаи киром дида намешавад. Омӯзишҳои Суннати поки набавӣ ба омӯзишҳои печидани беохире табдил ёфтааст, ки сарфи назар аз гузашти солҳову асрҳо бар он ва тадвини он дар бештари маврид ба расмиёти ривояту санад таваҷҷуҳ карда мешавад. Ба ин тартиб далолату маонӣ, ҳадафҳову ғояҳои Суннати поки набавӣ ба ғайр аз чорчӯби забонӣ дигар аз барномаи муносиби пажӯҳишу ғамхорӣ ва таҳқиқи он бархӯрдор нагаштааст.

Вақте дар далели иҷмоъ мӯшикофона менигарем, дармеёбем, ки мақсад аз иҷмои усулӣ ин ҷо иҷмои ифодакунандаи маъноӣ раъӣи бештар ва ё раъӣи ҷумхур нест. Мақсуд аз он иҷмои мутлақ аст, ба гунае ки барои муориза ва ихтилофи аҳаде фурсат намедихад. Аз ин рӯ, барои пажӯҳандагон собит гардид, ки ин навъи иҷмоъ, дар кадом қишрҳое набошад, танҳо дар қорҳои асосие амалӣ мешавад, ки барои он насҳо ворид шуда бошад. Дар ҳоле ки дар ин маврид, яъне дар баробари далели китоб ба ҳеҷ гуна иҷмоъ ниёзу эътимод нест. Ин иҷмои усулӣ аз нуқтаи назари тақлидӣ танҳо аз ҷониби донишмандони мутахассису варзидаи омӯзаҳои Қуръону Суннат мавриди эътимод қарор гирифтааст ва ин иҷмоъро (агар амалӣ шавад) масъалаи назариявие гардонидаст, ки ба ниёзҳои мардум ҷавобгӯ нест, на ба ақлҳои онҳо паёме мефиристад ва на бо онҳо пеш меравад, на дар иттифоқоти онҳо таҷассум мегардад ва на қаноатмандӣ ва ё мусоидати онҳоро ба даст меоварад, дар ҳоле ки дар баробари бахшҳои назариявӣ академӣ боз бахшҳои воқеии иҷтимоӣ-сиёсӣ дорад. Ба ин тартиб ба гунаи рӯйдоде мебошад, ки ҷудоии байни роҳбарияти фикрии илмӣ ва байни роҳбарияти сиёсӣ-иҷтимоӣ заминагузори менамояд. Инчунин, дар заминагузори рӯйдоди ҷудой байни роҳбарияти фикрӣ ва роҳбарияти сиёсӣ ва идомабахшии он дар зиндагии уммат мусоидат менамояд. Дар натиҷа ҷомеа ба нестӣ рафта, ба ин гуна мафҳуми уммат ва ҷамоати мусулмон, ки дар ҳамбастагии саҳми ҳар ду гурӯҳ ва шаръияти онҳо бино ёфтааст, ба таври амалӣ аз байн меравад.

Ҳамин гуна иҷмои усулӣ мафҳуми пурра назариявиест, ки дар воқеъ сарчашмаи амалии назаррас ва услуби ҳақиқиро барои пешниҳоди ислומии иҷтимоиву сиёсӣ ва ҳаракаткунандагӣ ташкил намедихад ва дар робита ба масъалаҳои сиёсиву иҷтимоӣ, ҳукму қонунбарорӣ дар ҷомеаи муосири исломӣ ба ҳеҷ дарде намехӯрад. Воқеан, иҷмое, ки бояд аз он огоҳӣ ёбем, навъи дигари иҷмоъ аст, иҷмоест, ки бо назардошти *иҷтиҳоду* шӯро сурат мегирад, нуқтаи назари қоршиносон ва пешвоёни ислומии ҷомеаро сарфи назар аз мавқеъҳои сиёсиву иҷтимоӣ ва илмӣ ба таври васеъ дар бар мегирад ва раъйи мардум ва ризоияти онҳоро ба инобат мегирад. Ба ин маъно, ки ба раъйи аксарият тавачҷуҳ намояд. Вақте иттифоқи онҳо атрофи як раъй ё як мафҳум номумкин гашт, пас, аксарияти уммат дар роҳбариятҳои ҳақиқиву масъулиятнок итлоқ мегардад. Ба ин тартиб байни омӯзиши назариявии академӣ ё раъйи хос, ё худ ризоятмандии махсуси шахсӣ, ки марбут ба додугирифтҳову муассисаҳо ва сиёсати умумӣ аст ва байни уҳдадорӣ сиёсӣ ва қонуниву қонунгузорӣ дар зиндагии умум ва он чӣ аз осори илмиву маънавӣ ва ахлоқиву иҷтимоӣ ва сиёсӣ ҳосил мешавад, фарқ мегузорем.

Қиёс асли чоруми асосӣ мебошад, ки мақсад аз он назар кардан ба рӯйдодҳост, ки дар мавриди онҳо дар Қуръони қариму Суннати поки набавӣ шарҳе ворид шудааст ва ин ба хотири ҷустани иллати муштарак байни он рӯйдодҳо ва байни ҳамгунҳои он аст, ки дар замони Паёмбар (с) ба вукӯъ пайвастанд ва дар ҳар ду маврид нисбат ба онҳо як ҳукм қорӣ гашт. Иҷроиши ин усул ба шакли дуруст асосан аз рӯйи пиндори устувории шакли қуллии ҷомеа мебошад, ба гунае ки ҳар дигаргунӣ дигаргунӣ назарногиру рӯйдоди маҳдуде ба шумор меравад ва барои ёфтани ҳукме барои он ба рӯйдодҳои қамаҳамияти гузашта назар ва рӯйдоди ҳамгуне, ки дар иллат ба он муштарак бошад, ёфта мешавад, то барои он ҳам ҷунон ҳукме қарда шавад.

Бо густарда шудани сарзамини исломӣ, сершумор шудани халқиятҳо дар замони халифаи дувум Умар (р), бо гузашти асрҳои рӯзгорҳо ва дигаргуншавии шароити имконот ва ниёзҳои бархӯрдҳо, пас, дигаргунӣ дар бештари ҳолатҳо дигаргунии ҷузъиву камаҳамият нест, балки ин тағйирпазирӣ аз бархе ҷиҳат густардаву фарогир мебошад.

Муҳим аст, ин нуктаро дарк созем, ки қиёси ҷузъӣ ба рои омӯзиш ва назар кардан дар бештари рӯйдодҳои дигаргуниҳо муносиб намебошад. Ба ин хотир ҳанӯз аз даврони қадим инкишофи усули тозаеро мебинем, ки ба қор бурда мешавад ва он асли *истеҳсон* (пазируфтани, эътирофи қардани ҷизе, ки муҳолифи шарият нест) аст, ки дар сарзамини Ироқ ва сарзаминҳои Форс ба майдон омадаву рушд кард. Дар партави он ҷӣ дар мавриди қиёс гузашт, метавон сабаби ба майдон омадани онро дар ин сарзаминҳо дарк намуд. Бе шак, ин натиҷаи пешравиҳои тоза дар сохтори ҷомеаи исломӣ дар даврони хилофати рошидин ва кишваркушоии исломӣ ва густардагии он дар сарзаминҳои Ироқу Форс буд, ки дар он тамаддуниҳои давлатҳои бешуморе қомат афрохтанд ва баъдтар пойдевори бузургтарин давлати исломӣ, яъне давлати Аббосӣ гардиданд. Ин ҳама ба барпо шудани рушди инкишофи аҳоли ва пешравиҳои иҷтимоию сиёсӣ ва тамаддунии бузург оварда расонид, ки дар аҳди садаи аввал ва давлатдории Ислом дар Нимҷазираи Араб, ки бо вожгун шудани тахти хилофати рошидин дар сарзамини Ҳиҷоз нақши сиёсии худро аз даст дод, маълуму маъруф набуд.

Истеҳсон аз усули баъдинаи фикрӣ мебошад, ки дар рӯйхати усули фаръӣ рақами аввалро қасб кардааст. Ба майдон омадани ин илм худ шарҳ медиҳад, ки фақеҳон аз пешравии, ки аз мушиқоти иҷмоииву қонунгузорӣ, ба вижа дар шаҳрҳои бузург хабар меод, ҷӣ эҳсосе доштаанд. Бинобар таъсир бар барномарезии фикрӣ, маҳдуд нагаштан ба нуктаи назари қиёси ҷузъӣ ва услуби он, ки бо қиёс қардани рӯйдод бо рӯйдоде ва воқеа бо воқеае сурат мегирифт ва гоҳе пажӯҳандаро гирифтори иллатҳо намуда,

аз дарки комили бахшҳои масъала дур мекард ва дар охир ба ҳукмҳои доварӣ мекард, ки ҳақиқати комил ва сурати фарогирро таҷассум карда наметавонист, ниёз ба мафҳуми *истеҳсон* ба майдон омад. Ва ин ба хотиरे, ки вақте фақеҳ аз қиёс чизе наёбад ва дар иллатгузорӣ ба иштибоҳ равад, тавонад, ки аз дидгоҳи ҷузъӣ ба дидгоҳи кулӣ гузарад ва ҳукм дар ин маврид ба он гунае бошад, ки рӯи шариату ҳадафҳо ва авлавиятҳои он талаб менамояд, пас, фақеҳ дар мавриди рӯйдод ҳукме намояд, ки мувофиқ ба Ислому рӯи он ва ҳадафҳову авлавиятҳои он аст.

Барои он ки масъалаи низоми исломӣ ва дигаргунии иҷтимоӣ ва фарҳангиро дарк созем, фақеҳонро мебинем, ки ба ҳадди имкон ба нусус пойбанд буда, дар пазиroy ва ҷанг задан ба далолатҳои ҳарфии он пофишорӣ намудаанд, вале дар муқобили дигаргуниву рушдбӣ роҳе ба ҷуз таслим шудан ба таъсири ин дигаргуниҳои кулливу сифатӣ дар ҷомеа ва воқиъатҳои имконот ва ниёзҳои он нашоштаанд. Аз ин рӯ, ночор равишашонро дар пойбандӣ ба маънои лафзии нусус ва дидгоҳи ҷузъӣ ба он сарфи назар карда, рӯ ба рӯи шариат, ҳадафҳо, авлавиятҳо ва куллиёти он оварданд. Мисоли ин мавқеи ин фақеҳон дар масъалаи нархгузорӣ ва нусуси он шуда метавонад, чунончи онҳоро мебинем, ки сарфи назар аз ҳадисҳои набаъӣ дар ин боб ва сарфи назар аз майл доштан ба пойбандӣ ба маънои лафзии ҳадисҳо ва қиёси ҷузъӣ ба рӯйдодҳои суннат дар мавриди нархгузорӣ фатво медиҳанд. Сабаб дар он давр ин буд, ки агар ба нархгузорӣ фатво намендоданд, мавриди ситам қарор мегирифтанд. Аз ин рӯ, вақте ин масъаларо ислоҳи кулӣ карда натавонистанд, ба гунае ки бо танзимдарории иҷтимоӣ ва иқтисодӣ таодули куллиро таъмин сохта, таодули бозорро бе нархгузорӣ ва ё даҳолати зиммдорон дар ҳаракати бозор ва нархҳои коло барқарор созад, ба ҷуз фатво додан ба нархгузорӣ дигар чорае наёфтанд. Ба ин гуна ҷомеаро аз воқеъ шудан дар ноадолатии иқтисодӣ ва ғорат шудани ниёзмандон аз ҷониби соҳибкорон (соҳиби молҳо) ҳимоя намуданд.

2.2. ЗИНДА БА ГҶР КАРДАНИ ИЛМҶОИ ИҶТИМОӢ (ҶОМЕАШИНОСӢ)

Мулоҳизаҳои асосӣ дар мавриди хатҳои умумии сохтори барномавӣ ва усули фикри исломӣ, пайдоиш ва рушди пешинаи он бароямон ошкор месозад, ки усули фаръӣ танҳо қоидаҳо, сайри дидгоҳи ақлии исломиро дар зиндагӣ, ки мавриди роҳнамоӣ ва ҳидояти шариат аст, бо он чӣ дар он аз воқеаву рӯйдодҳо ва низомҳову ҳамбастагӣҳо ва он чӣ аз умури сириштиро дар қонунҳои рағбонҳо ва қонинот дар бар мегирад, таҷассум менамояд; ва чӣ гуна усуле, ки бахши *иҷтиҳоду* дидгоҳи ақлиро дар зиндагӣ ва вазъият таҷассум менамояд, дар барномасозии фикри исломӣ ва сарчашмаҳои маърифату раҳнамунсозӣ ва бунёни он дар баробари ваҳӣ қисмати дувуми асосиро, ки ҳамон сиришт, яъне ақл, ҳислатҳо ва қонунҳои илоҳӣ дар нафсҳову қонинот мебошад, ташкил медиҳад.

Ҳарчанд ин бахши усул пойдевори гузариш, амали *иҷтиҳодиву* татбиқиро ташкил диҳад ҳам, вале таснифи он ҳамчун бахши фаръӣ ва дувумдараҷа ба таври назаррас ҳалалу ҷудоиро дар дастгоҳи маърифату барномаи исломӣ, ақли исломӣ, ки ҳокимияти ҳудро бар фикру зиндагии исломӣ ва фармонпазирии он ташкил кардааст, инчунин, буриши роҳро дар таърихи исломӣ ба сӯи ҳалалу ақибмондагии низомии иҷтимоиву фарҳангӣ ва дурӣ аз ҳар гуна сифати раҳнамоии набавию ростӣ ва сатҳи амалқарди онҳо инъикос менамояд.

Натиҷаи ошкор ин аст, ки бинобар гӯшагирии роҳбарияти фикрии исломӣ ва маҳдуд будани тавачҷуҳо машғулиятҳои иҷтимоӣ-сиёсии он қоидаҳои усули фаръӣ имконият наёфтанд, ки дидгоҳи илмӣ барномавии мушаххасро оид ба аҳволи нуфусу қонинот ва низомҳои иҷтимоӣ ташкил намоянд. Инчунин, ин омӯзишҳо ба монанди омӯзишҳои нусусу рушд наёфтанд, то асоси *иҷтиҳоди* исломӣ бошанд ва бар чунин пойдевори иҷтиҳодӣ илмҳои сиришти инсонӣ-иҷтимоӣ ба монанди илмҳои ҷомеашиносӣ, инсонӣ ва риштаҳои омӯзиши онҳо, ки имрӯз маъруфанд, бунён шаванд.

Воқеан, ибтидо аз фитнаи бузургу куштори халифаи рошидин Усмон ибни Аффон (р) ва барпо шудани Давлати Умавӣ, ки бо чудоӣ байни роҳбарияти сиёсӣ (роҳбарон) ва роҳбарияти фикрии исломӣ (донишмандон) маъруф аст, рӯйдодҳову кашмакашҳои сиёсӣ дар сарзаминҳои исломӣ боло гирифт. Роҳбарии масъули исломӣ аз ҳукмрониву масъулият канорагирӣ кард, ки ин ба заъфи неруи сиёсӣ ва заъфи таҷрибаи иҷтимоии роҳбарии масъули исломӣ оварда расонид. Дар навбати худ ин нукта фикри усулии исломиро аз рушду инкишоф бахшидани усулу қоидаҳои фаръӣ, тавсеабахшии он ва танзими он дар риштаи илмҳои барномавӣ ба равише, ки дар ҷодаи омӯзиш ва дидгоҳи нусуси исломӣ сурат гирифт ва боиси ба майдон омадани маҷмӯае аз илмҳои шаръӣ бо тамоми он барномаву қоида ва воситаҳои пажӯҳишу дид ва атои мушаххаси илмӣ дар риштаҳои муайяни илмӣ гардид, монев шуд.

Дар партави ин шаклдигаркуниҳои равиши фикрии исломӣ ва пайдоиши донишҳои он метавонем сабабҳои пастравии ташаббусоти ақли исломӣ, камрангшавии *ичтиҳод* ва ибтиқору ташаббус, бастанӣ боби *ичтиҳод* дар марҳилаи нахустини таърихи уммат ва ҷӣ гуна боқи мондани диди воқеии ақлиро дарк месозем. Яъне, омӯзишҳои конуни илмии ақлӣ ва сарчашмаҳои пешниҳоди онҳо дар фикри исломӣ масъалаи канорагузоштаву сарсарие дар фарҳанги муфаккиру фақеҳи исломӣ ва дар пешниҳодоти он мебошад. Барномаҳои илмии мураттаби он ханӯз ҳам ба он гунае ки аз диду таҷриба ва машғулияти шахсии фақеҳ ба даст омадааст, сурат мегирад. Ҷойи тардид нест, ки талошҳои инфиродӣ-шахсии донишмандон ва таҷрибаҳои ҳаётии онҳо дар бойгاردонии фикри исломӣ тавассути муноқиша ва диди ақлӣ дар вазъият ва конунҳое, ки донишмандону фақеҳон ба онҳо бархӯрд менамоянд, таъсирашонро гузоштаанд. Вале талошҳои онҳо дар навбати худ нақшаи илмии барномарехташудаи муназзами диду омӯзиш ва пайгирии ақлӣ-илмиро дар мавриди ҳолатҳои сиришт дар партави роҳнамоии нусусу ҳадафҳои исломӣ ба шакл надаровардааст. Аз ин рӯ, фикри исломӣ, ба вижа фикҳи исломиро мебинем, ки ба он андешаҳои иҷтимоии ис-

ломӣ роҳ ёфтааст, вале чизе пешниҳод нанамудааст, ки ҳамчун донишҳои иҷтимоии исломӣ ба инобат гирифта шавад ва он ҳам ба хоҳири тангии уфуқ ва ҷудоии гӯшагирӣ аз идома додани пешравӣ ва ба даст нагирифтани зимомӣ ташаббуси фикриву роҳнамоии масири зиндагии уммату ташкилотҳои иҷтимоии он ва мусоидати накардани он бо роҳхалҳову ҷойгузинҳои зарурии фарҳангӣ ба хоҳири ҳамгомӣ бо имкониятҳову ниёзҳо ва муқовиматҳое, ки рӯбарӯ мешавад, будааст. Дар партави шинохтии имрӯзии худ аз шаклгириҳои ҳаракати фикри исломӣ ва барномаи он метавонем дарёбем, ки маҳз сабабҳои набудани омӯзишҳои фикрӣ-фикҳии исломӣ, ки ба сурати назаррас низомӣ умум, ташкилотҳои умумӣ ва масъалаҳои ҳилофату сиёсатро дар китобҳои фикҳи исломӣ ва донишномаҳои он ҳаллу фасл намояд; нодида гирифтани ин бахши муҳим, ки мафҳум ва ғавҳари ҳастии уммат ба он тақия мекунад ва воғузур намудани он ба андаке аз китобҳову таълифоти ихтисосие, ки бештари он ҳам тавсифиву сатҳист, онро камрангу беасар гардондааст.

Ин ҷорҷӯби фикрии аз ҷудоии байни роҳбарияти сиёсӣ ва фикрии исломӣ барҳоста худро бар барномаи фикри исломиву таваҷҷуҳоти он ва бар донишҳои исломиву самтгириҳои он инъикос намуд, ки ин ба игроқи муҳолиғанамоӣ дар омӯзишҳои тавсифиву нақлӣ, таваҷҷуҳ ба равиши лафзӣ ва ба он ҷӣ ба донишҳои забону адаб – илмҳое, ки барои эъроби матну истиноду бобғузурӣ ва шарҳи калимоту вожаҳои он заруранд, – бастагӣ дорад, оварда расонид. Ҷудой ва равиши фикрии мазкур ба тақсим намудани ҳаёти иҷтимоии уммат ба ду бахш оварда расонид: яке қисмати шахсӣ ва дигаре қисмати умум. Муфаккирону донишмандони исломӣ дар умум ба қисмати шахсӣ ва масъалаҳои гуногуни он таваҷҷуҳ намуда, китобхояшон бештар ба қорҳои фардӣ ва ибодоту муомилооти он вижа гардонида шуда буданд. Ин қисмат дар шахсияти исломӣ алоқаи махсусе байни донишмандон ва афроди уммат гардид, ба гунае ки афроди уммат ҳаллу фасли қорҳои худро ба андешаи донишмандону ғатвои ғакҳон меғузоштанд. Аммо қисмати ом, ки ба ҳокимиятҳову ташкилотҳои умумӣ,

корҳои сиёсату ҳукмронӣ ва нақшу ҷода ва ҳаракату амалкарди он бастагӣ дорад, аз ҷониби ҳокимону ҳукмфармоён фаро гирифта шуд ва кори он ба дасти мақомдорону нерумандон ва таассубгароёну манфиатҷӯён афтода, мавриди канорагирии донишмандону муфаккирони исломӣ аз он ва нодида гирифтани онҳо гардида, дидгоҳи эшон, инчунин, ақлгарой ва ҳолати равонии уммат, ба дасти ҳокимону гурӯҳҳои сиёсӣ афтод ва онҳо зимомӣ онро ба даст гирифта, бар пояи шакку нобоварӣ ва беқонунӣ бино намуданд.

Воқеан, ҳолати фикрии равонӣ – ҳолати гӯшагириву ҷудой буд, ки донишмандон ва пешвоёни фикрии исломӣ дар он гирифтор ва дар дидгоҳи фикрӣ-илмӣ дар ҷодаи сиёсату иҷтимоӣ ҳамагонӣ нотавон, дар пастравии қонунҳову сиёсатҳои ҷамъиятӣ ва беқудратӣ аз роҳнамоии қонунҳо ва ниғаҳдориву рушд бахшидани онҳо тавассути посдории ҳадафҳову сатҳи амалкарду пешгирӣ аз ғӯта задан дар фасоду харобиҳову заъфҳо қарор гирифтанд. Аз ин рӯ, дар замири уммат мафҳуми уммату ҷамоат, давлату ҷомеа, ниёз ба чунин ташкилот ва боварӣ ба қонуниятҳои он камранг гашта, дар равони уммат нерӯҳои пойдорӣ бе инҳирофу пастравӣ шикаст хӯрданд.

Дар натиҷаи чунин ҷудоиву тақсимшавӣ, ноустувории исломии роҳбарияти сиёсӣ, набудани барномаи комили илмӣ тарбиявӣ-фарҳангӣ ва нотавошавии созмонҳои ҷамъиятию заъф пайдо кардани эҳсоси иҷтимоии ҷамъият ҳастии уммат ва нақши ҳокимияту қонуни ҳамагонӣ ва созмонҳои ҷамъиятӣ заиф гашта, уммат ба гурӯҳҳову қабилаҳо, давлатчаҳову дастаҳо ва шахсҳову мардуми ғурӯмоя тақсим гардид. Бархе бар бархе дигар ҷанг мекунанд, дар ҳоле ки на дину на вичдон ва ё на манфиате монеи онҳо шуда наметавонад; на азде барояшон раво мегардаду на ба сари ҳарфе меоянд ва на зиёне онҳоро монеа мешавад ва на мусибате бедорашон мекунад. Барои ин уммат дигар эҳсос ва ҳастии ҷамъиятӣ намонда, ки мафҳуми ҷамоату уммат ва нақши онро дар сиришти халқиётҳои мусулмонӣ замир ва амалкардҳои онҳо ташкил намояд. Барои ин уммат, воқеан, ҳамчун уммат ва ниҳоди ташкило-

ту раҳбариятҳо дигар чизе намондааст, ки аз дасташ бигираду ба он эътимод намояд ва аз моликият бархӯрдор созад, сафҳои онро ба низом оварда, ҳаракати иҷтимоиву фарҳанги-аширо роҳнамоӣ кунад.

Таҳти таъсири ин вазъу бироҳонашавӣ дар ҳаракати уммат ва пора-пора шудани сафҳои пастравии қонунҳои он гавҳари фикр ва тарбияи исломӣ дар тарбияву эҷоди шахсиятҳои уммату наврасони он ба фикри таҳдиду тарсонидан ва таслимшавӣ табдил ёфт, ба гунае ки ҳама пешвоёни сиёсату иҷтимоиву фикрӣ, хоставу нохоста, онро мавриди амал қарор дода, ба сӯйи он фаро меҳонанд ва дар шаклҳои зиёди ғуногун ба он ташвиқ мекунад.

Қорзори ақлу нақл ва осори манфии он

Муҳимтарин ҷудоиву қорзор ва бархӯрд байни роҳбариятҳои сиёсӣ ва фикрӣ, ки мебояд ба он ишора карду онро пайғирӣ намуд, ин қорзори даҳшатангези байни ваҳӣ ва ақл мебошад, ки аз он ҷудоии дигари ҷиддӣ бархост, ки он ҳам ҷудоии роҳи донишҳои шаръӣ (фикҳӣ) аз роҳи илми қалом (илми ақида ва тавҳид) мебошад. Ҷудоии мазқури байни илми ақида ва илми фикҳ танҳо ҷудоии шакливу таҳассусӣ ва академӣ не, балки ҷудоии фикрии ҷиддие буд, ки таъсири худро ба ҳамбастагии байни дину нуқтаи назар ва ҳадафҳои он ва байни зиндагии иҷтимоиву қонунҳои он ба ҷо гузошт. Ба ин тартиб, илми ақида (идеология) махсуси масоили фалсафӣ, ақливу ҷадалӣ ва назариявӣ дар мавриди олами *ғайб* гардид, дар ҳоле ки ин на аз табиати ақли исломӣ асту на аз маъалаҳои он. Ин бошад фикри исломиро ба роҳҳои гумроҳкунандаи фикрие бурд, ки ақли мусулмонро вайрон карда, дидгоҳи исломиро таҳриф намуд ва осори манфие дар бофти равони исломӣ гузошт, хусусан, дар мавриди масоиле, ки ба *ғайбу шаҳодат*, ваҳӣ, ақлу имон, таваққалу сабаб ва ба маъалаҳои қазову қадар ва номҳои сифот бастагӣ дорад, инчунин, рӯйхати ғулони бе-қоидае аз гумонҳои фиребҳо, баррасиҳои сафсатаҳо ба масоили пешӣ замима мебардад, ки дар бештар мавридҳо барои

уммат ва фикру сохтори равонӣ ва бофти ақидавии он хайре надошт. Натиҷа ин шуд, ки фикҳ ва фикри исломӣ аз сохтори худ ақидаи назариявиеро, ки асосҳои ақидаву ҳадафҳо ва куллияти онро ташкил медиҳад ва бидуни он ақлу фикри мусулмон ва сохтори иҷтимоии мусулмон наметавонад ҳаракати рушдбахши иҷтимоии муназзамсози худро идома диҳад, ҳазф намуд. Ҳамин гуна ақлу фикри мусулмон пойбанди барнома ва илми ҷузъию тавсифие гардид, ки дар бештари мавридҳо аз рушду нумӯ, расидан ба вазъияту дигаргуниҳои равонҳову коинот, муҳитҳои гуногуну воқунишҳо ва ниёзҳову имкониятҳо ва талаботҳои замониву маконии он очиз аст.

Аз масъалаҳои манҳаҷии анъанавии фикри исломӣ, ки шароити гузаштаи фикри исломӣ, таъсири ҷудоии андешамандон аз сиёсатмадорон ва ғӯшагирӣ аз воқеияти масъулиятӣ мубо-ризаҳо ва дигаргуниҳоро инъикос менамояд ва танҳо бо барномасозие ҳаллу фасл нагашта, то ҳанӯз дидгоҳи бисёриҳоро зери парда қарор додааст, ин масъалаи *насх* (бекоркунӣ, лағвосозӣ)-и матнҳои Қуръони кариму Суннати поки набавӣ мебошад. Чунончи андешаи роичу машҳур дар мавриди мафҳуми *насх* дар бештари ҳолатҳо ҳукму роҳнамоиро танҳо барои на-си баъдӣ ва бекор кардани мафҳуму ҳукмҳои пешин исбот ме-намояд. Ин лағвосозӣ ба зарурати ҳолате, ки ҳукм ва ҳикмати қонунгузории ҳукмҳои пешин атрофи он чарх мезанад, инчу-нин, таваҷҷуҳу таҳлили шоистае ба он амр наменамояд. Ба ин тартиб мафҳуми *насх* дар шариати исломӣ ба мафҳуми на-си ҳукмҳои гузошташудаи инсонӣ наздикӣ дорад, ба гунае ки ҳукми баъдӣ ҳукми қаблӣро, сарфи назар аз мухталиф будани ҳолату гуногун будани вазъият, бекор мекунад.

Ин мафҳум ба шакли умум ҳукмҳои шариат, асосҳои иҷтимоӣ ва фаъолиятҳои ҷамъиятии исломиро ба сурати ҷо-меаи Мадинаи мунаввара ва давлатдорӣ он дар марҳилаи охир тасаввур месозад, ки баъд аз ғатҳ ба охири зиндагонии Паёмбари Худо (с) рост меояд. Дар ин маврид пояҳои давла-ту ҷомеа пойдор гашта, қонунҳо дар ин давлати неруманд, ки ба ҳама қабिलाҳои араб ва Нимҷазираи араб ҳукмронӣ мена-

муд, ба низом даромадаву устувор гардиданд. Ростӣ, ман ба ин давра «Аҳди дувуми маданӣ» ном гузоштам. Фарқи ин аҳд аз «Аҳди аввали маданӣ» ин аст, ки аҳди аввал давраи тарсу нотавонӣ ва назарногирӣ, инчунин, пойдевори сохтани чомаеву давлат, мубориза алайҳи душманони сершумору неруманд буд. Ин нукта сабаб гашта, ки муддати аҳди набавӣ ва чомаи замони Паёмбарро ба се қисм ва ё се марҳила тақсим намоям. Марҳилаи аввал «Аҳди маккӣ» ё «Марҳалаи маккӣ» аст, ки марҳилаи пайдоиш ва ташкилшавиро дар бар мегирад. Ва ин бо истифодаи услуби даъвату таблиғ, ташаббусоти фардӣ зимни низоми иҷтимоии вучуддошта, ки ислоҳу дигаргуниашро дархост менамуд, тавассути нақду фаҳмондадихӣ ва пешниҳоди шаклгириҳои наву асосҳои кулии асливу ивазкунанда алайҳи асосҳову низомҳо ва амалкардҳои ақидавӣ-иҷтимоии роиҷи фосидшуда, ки ба тағйиру барҳам додани он умед ме- рафт, сурат мегирифт. Воқеан, ин аҳд буд, ки марҳилаи тарҳи асосҳои ақидавӣ, тасаввуроту роҳкорҳои куллии ба сӯи ислоҳу дигаргуниеро таҷассум менамояд, ки бар асоси он чораҳову ҷойгузинҳо сохтаву поягузорӣ мешаванд.

Бо нигоҳи кулӣ метавон дар ҳаракати Қуръону паёмбарӣ роҳкорҳову сиёсатҳоро дид, ки бо аҳволу шароити гуногуну мухталиф муомила карда, бо асосҳову арзишҳои аз як сарчашма бархоста пеш рафтааст.

Аз ин рӯ, «Аҳди маккӣ» марҳилаи қору даъват ва ислоҳро бо ҳадафҳову мақсадҳои ақидавӣ фарҳангии нав тасвир менамояд. Ин марҳила бо устувориву даъват ба гуфтугӯ ва ба муҳимтару фарогиртару шомилтар тавсиф мешавад. Ва он ҳолати сиёсӣ вижаи гурӯҳу бознигарии низому роҳнамоии гавҳари он буд, аз ин рӯ, танҳо ба мабдаъ ва масъалаи асосӣ рӯ оварда мешуд ва додугирифт (муомила) бо он танҳо бо услуби сиёсӣ сурат мегирифт. Аз ин рӯ, Паёмбар (с)-ро мебинем, ки бедухӯрагиву дудилағӣ ба истифода нанамудани зӯрӣ ва дар ҷавоби зӯрӣ зӯрӣ нанамудан – ҳарчанд пайравонаш чӣ қадар озору ситае бинанд ҳам – исрор меварзад, то нигоҳ аз масъалаи асосӣ дур нашавад. Масъалаи мазкур ма-

съалаи дигаргунӣ ва ислоҳ мебошад ва он дар асл масъалаи сиёсии ҷамъиятӣ аст. Зеро сиёсатмадор танҳо бо воситаҳои сиёсӣ, истифода накардани қувваву зӯрӣ, посухи дуруштиро бо дуруштии надодан, бо тамаркузу дидгоҳ ва меҳрубонӣ дур аз омилҳои таъсирасону нафратангезиҳо ва печиданамоиҳову ҷузъиётҳо тағйир медиҳад.

Мақсуд аз «Аҳди аввали маданӣ» ба замони пеш аз сулҳи Ҳудайбия аст, ки дар он вақт мусулмонон давлаташонро ташкил намуда, бо ҳама қабिलाҳои арабиву яҳудӣ, ҳучумҳову аҳдҳо, гурӯҳҳову найрангҳои эшон бархӯрд намуданд. Дар ин маврид сифати асосии ин давраро дар ҷанг задани ҷамъият ба волотарин шакли пойдориву худфидокунӣ, ба кор гирифтани саҳттарин ва ҷиддитарин тасмимот дар бархӯрд ба душману задани сангарҳои он ва бо таҳдиду тарсонидан посух додан ба таҷовузи душману монеъ шудан аз таҷовузаш бар мусулмонон дармеёбем.

Аммо «Аҳди дувуми маданӣ» давраи баъд аз сулҳи Ҳудайбия аст, ки дар он ҷомеаву давлати исломӣ устувор гардида, аз пирӯзиву ғалаба бархӯрдор шудааст ва дар робита ба душманон тарафи неруманд гаштааст. Аз ин рӯ, мо дармеёбем, ки ин давра, аз як тараф, бо комил шудани танзимути тартиботи иҷтимоӣ, таъкид ба қонунҳои низоми сиришти ҷамъият, ҳимояи ҳувиёти ҳастӣ ва бардавомии он фарқ карда, аз тарафи дигар, давлату ҷамъиятро орошта шудан ба ҳештандориву додугирифти хуб дар робита ба душманону ҳамсояхо водор менамуд, чун ин дар тавони давлати исломӣ буда, ба рои моил намудани дилҳо, таъмини устувориву амал ва ҳамкорӣ муассиртар буд.

Боз мебинем, ки услуби илм ва сифати қонунгузорӣ, харчанд дидгоҳу ҳадафҳои дорои як табиатро таҷассум кунанд ҳам, ислоҳоту сиёсатҳои вобаста ба вазъияти он давраву шароите, ки ба он бархӯрд менамуд, инъикос мекард, инчунин, таъсиргузорӣ бар шароиту роҳнамоии он ва ба даст овардани самараву натиҷаҳои дилхоҳи илмиро ҳадаф қарор медод.

Ҳар натиҷаи амалу қонунгузорӣ дар ин марҳилаҳои гуногун табиати узвият, гуногуннавъиву сарнавишт ва роҳҳалҳо-ро фаро намегирифт, аз ин рӯ, он ба фикри уммат ҷинойт карда, ҳаракати онро ба таъхир андохт ва ҳидояти исломиро ба бандҳои таҳтуллафзиву назариявӣ табдил дод, ки вазъияту омилҳои таъсиргузор дар он, сиёсатҳои стратегияҳои ҳаракаткунандаеро, ки барои ҳар марҳилае муносиб аст, дарк наменамуд.

Воқеан, *насх* ба маънои бекорнамоии баъдӣ қаблро ҳамгуни равиши пурраи қонунӣ-академӣ мебошад, ки дар ин давра танҳо дар мавриди қонунҳои баровардаи парлумонҳову депутатҳо ҷиҳати устувор намудани қарорҳо дар идоранамоии ҷамъиятҳои, ки аз он фармон мебаранд, амалӣ карда мешаванд. Он чӣ баъд содир мешавад, амали он чиро пештар содир шуда буд, бекор менамояд. Дар ҳоле ки ин амр ғайри масъалаи роҳнамоии ваҳйу рисолат ва истинод ба он ҳамчун сарчашмаи ҳидояти масири инсонӣ дар тӯли замину наслҳову замонҳо мебошад.

Насх ба маънои роиҷи анъанавии худ мафҳуми шахшудаеро дар равиши фикри исломӣ инъикос менамояд, ки бе мулоҳиза намудани фарқияти байни табиати ҷамъиятии Қуръони карим ва табиати Суннати поки набавӣ, ки дар умум тарафи тавзеҳу амалисозӣ ва амалкардро таҷассум менамояд, қорбурд мешавад. Инчунин, ин маънои *насх* нотаъвоии дарки ҷойгоҳи замону макон дар амалисозиву амалкарди нусусу алоқаи бархе ба бархе дигар ва ҳамбастагии он ба сиришти равонҳову коинотро инъикос менамояд, ки аслан, аз ҳуб дарк накардани нусусу ҳақиқати ҳадафу роҳнамоии он маншаъ мегирад. Ин нуктаро маҳдуд будани таваҷҷуҳ ба сабабҳои нузули оёти Қуръони карим ва андак будани таълифоту нусусе, ки шароити нузулу сабабҳои онро фаро гирифта тавонад, таъйид месозад. Аммо илму таваҷҷуҳ ва таълиф дар мавриди он чӣ ба Суннати поки набавӣ, шароите, ки суҳанону амалҳои Паёмбар (с), сабабҳову тартиби замони онҳо бастагӣ дорад, ночизтару нодиртар мебошад.

Маънои роиҷи манҳачии анъанавии *насх* дар чорчӯбаи омӯзишҳои усулӣ-манҳаҷӣ ба маънои эътироз ва бекорнамоии қонунгузориҳои вазъӣ (инсонӣ) монанди мафҳумест, ки ба эҳсоси пажӯҳандаву муфаккир ва қонунгузору пешво ҳангоми таваҷҷуҳ намудан аз мавқеи замониву маконии худ ба замони Паёмбар (с) ҷиҳати даст ёфтан ба шинохти ҳукмҳову эҷоди сиёсатҳову тасаввурот ва роҳҳалҳо барои шароити ниёз ва бархӯрдҳое, ки ўро фаро гирифтаасту дар бештари маврид сохтору тартиб ва авлавиятҳои он аз вазъияти замони Паёмбар (с) тафовут дорад, зарба мезанад. Ҳарчанд ин шароити ниёзҳо дар бархе ҷиҳат ба замони Паёмбар (с) монанд бошад ҳам, дар бештари ҷиҳатҳо ба як вазъият ё як рӯйдод ё як марҳилаи муайяни замони Паёмбар (с) ва марҳилаҳову шароитҳои он мутобиқат наменамояд.

Пажӯҳандаи мусулмон имрӯз мушоҳида менамояд, ки маънои *насх* ба ҳамон гунаи анъанавӣ чандин пояҳои асосии ваҳйи рисолатро тавассути бекорнамоӣ садди роҳ мешавад ва равишҳои рисолати меъёрҳое, ки дар охир нозил гашт ва он ҷӣ амалкардҳои Паёмбар (с) ва ниёзи мусулмонон дар «Аҳди дувуми маданӣ» тақозо мекард, маҳдуд мегардад.

Намунае аз таъсири манфии *насх* ба ин маъно масъалаи робитаи байни мусулмонону ғайримусулмонон ва он ҷӣ дар ин замина аз мафҳумҳои даъвату робитаҳои фарҳангии байналмилалӣ ба майдон меояд, ба шумор меравад. Инчунин, масъалаи алоқаи марҳилаи маданӣ марҳилаи маккӣ, имконияти ба майдон омадани робитаи таносухии байни онҳо ва асари ин ба кори даъвату қонунгузории исломӣ ва стратегияҳои сиёсии исломӣ дар ин замон мебошад.

Дар масъалаи робитаҳои мусулмонон ба ғайримусулмонон ояти шамшер (сайф)-ро, ки Худованд мефармояд:

«...ҳар ҷо, ки мушириқонро ёфтед, бикушед....»

Сураи «Тавба», ояти 5.

Мебинем, ки намунаи ошкореро аз осори манфии роич дар равиши насхи анъанавӣ нишон медиҳад. Чунончи ояти мазкур дар охири «Аҳди дувуми маданӣ», дар замони бархӯрдории мусулмонон аз неруву пирӯзӣ ва дар бархӯрд бо мушрикони араб нозил шудааст, чун онҳо сарфи назар аз гузаштани беш аз бист соли даъвату сулҳхоҳӣ ва накуиву шикебоии мусулмонону давлати исломӣ боз душманӣ бар мусулмонон ва зулму ситам бар онҳо ва аҳдшиканиро ба ифрот расониданд. Дар натиҷа Қуръони карим ба пайкори хунини мушрикони сангдили ваҳшӣ, ки ҳанӯз ҳам дар шакли ибтидоии иҷтимоиву фарҳангӣ ба сар мебурданд ва бо зӯриву дуруштӣ ва хорӣ гирифтани онҳо дастур дод, то ба Ислом сар фуруд оваранду дар чомеаи фарҳангии муназзам ворид шуда, ҳоли худро ислоҳ намоянд, равонҳои худро муаддаб созанд, аз таҷовузкории худ даст кашада, озору дуруштӣ ва таҷовузи худро, ки бархоста аз бодиянишинии ниҳоди иҷтимоиашон буд, дар мавриди худ ва дар баробари Ислому мусулмонон қатъ намоянд. Дар ин ҷо дармеёбем, ки маънои *насх* дар равиши анъанавӣ баргирифта аз далолати мунозираиё, ки матлуби равиши он аст ва ислоҳу тарбия ва бо зӯрии манъкунанда гирифтани ситамгору таҷовузкор ба он бастагӣ дорад, нест, балки ба ҳама равишҳои даъват ва робитаҳои ҳамкориву гуфтугӯ бо ғайримусулмонон дар ҳама мавридҳо рост меояд; маъноҳои онро дар мавриди рафтори ҳамгуну некурафтории накукориву хайрхоҳияш ва моилсозии қалбаш барҳам мезанад, дар натиҷа бурдборӣ амри махсус мегардад ва маҳдудсозии озодии ақида қоида ва ҳамчун насси сарех дастуре дар мавриди ҳар коре мешавад, ба он дар мавриди бурдбории эътиқодӣ чизе ворид нашудааст. Далолати аҳли китобу мачус ва амалкардҳои Паёмбар (с) ба онҳо на ба маънои фарогиру вобаста ба аҳли адёну ақидаҳои маданӣ-фарҳангии динӣ, балки ба маънои махсусу мунҳасир ба ин се дин (яхуду насоро ва мачус) талаққӣ мешавад, на ба гурӯҳҳои башариву диндҳои дигаре дар дарозии замон.

Масъалаи мазкур ва натиҷаҳоеро, ки аз он ба даст омадааст, аз дидгоҳҳои мухталиф дар китобам «*Назарияи Ислом дар мавриди робитаҳои байналмилалӣ: самтгириҳои гуногун*

дар фикр барномаи исломӣ»¹ ба таври муфасссал мавриди баррасӣ қарор додаам. Ба чунин натиҷа расидаам, ки мухोलифати ҳукмҳову матнҳои зоҳирӣ дар бештари маврид насху бекорнамоиро дар назар надорад. Вале зиндагии инсонӣ дар вазъиятҳои мухталифи худ ба дидгоҳҳо ва ҳукмҳои гуногун ниёз дорад. Вақте алоқаҳову шартҳо ва шароити воқеии ҳукм ё ҳуди раҳнамоӣ амалӣ гардад, пас, ҳукму роҳнамоии мушаххас ҳамон ҳукму раҳнамоии ҳатмии мусулмон аст. Бинобар ин, вақте ғайримусулмон бо мусулмонони атрофаш дар сулҳу салоҳ зиставу бо онҳо додугирифтӣ хуб дошта бошад, пас, мебояд бо ӯ ба таври накуву беҳтар муомила намуд. Аммо ғайримусулмоне, ки бар исломӣ ситам кардаву бар мусулмонон зулм менамояд, маҳз ҳуди ҳамон ба танҳои мавриди бархӯрду ҷанг ва ҳорӣ қарор мегирад. Набояд дар ин ҷо бйни ду ҳолат омехтагӣ сурат гираду маъноӣ *насх* дар ҳар ду мавриди мутафовит талаққӣ шавад. Аз ин рӯ, вақте унсурҳои вазъият амалӣ гардид, бояд бо он мувофиқи раҳнамоии Ислом рафтор намуд ва ҳангоме ки вазъият ба вазъияти дигаре табдил меёбад, дигар ҷойе барои пофишорӣ ба вазъияти қаблӣ боқӣ намонанд ва мебояд ба ҳукму роҳнамоии марбут ба вазъияти нав кор гирифт. Ин нукта норӯшани маъноӣ насхи ояи сайфиро бо дигар оятҳои, ки дар мавриди мадориву хайр ва накуӣ намудан дар робитаи байни мусулмонон бо ғайримусулмононе, ки дар сулҳу салоҳ ҳамзистӣ намуда, бар онҳо зулм наменамоянд, равшан месозад.

Ба ин тартиб, насхро ҳамчун охири қор, ки Паёмбар (с) намудаду охири қизе, ки аз Қуръон нозил шуда, қонунгузориву оятҳо ва ҳукмҳои қаблӣро лағву бекор намудааст, маънидод кардан, воқеан, хати бутлон задан ба охири паёмбарӣ ва ҷовидонагии самтгириҳои он аст, балки тала додани он ба маҳдудтарину тангтарин роҳ аст.

Вақте Паёмбар (с) ҷаҳонро падруд гуфт, ҷомеааш дар неруву пирӯзмандӣ ва фармонравой дар Нимҷазираи Ара-

1 The Islamic Theory of International Relations: New Directions for Islamic Methodology and Thought. Dr. AbuSulayman. International Institute of Islamic Thought, 1987, p.p. 73-74.

бистон қарор дошт. Бештари вазъияти давлати он аср ба вазъияти давлатҳои исломии баъдӣ, аз қабилӣ даврони давлатдорӣ Умавиёну Аббосиён ва оғози давлатдорӣ Усмоиён дар мавриди *ичтиҳоду* ҳукмнамоӣ ва навиштаҳои фикҳи исломӣ монандӣ дошт. Аммо аҳволи мусулмонон имрӯз ҳолати нотаъвоҷиб, ки дар бархе маврид ба аҳволи ҷамъияти мусулмонон дар Макка ва ё Ҳабаша ва ё ба аҳволи давлаташон дар «Аҳди аввали маданӣ» – қабл аз сулҳи Ҳудайбия ва фатҳи Макка – монанд мебошад, ки аз ҳар тараф ихота шудаанду душманон онҳоро мувоқибат карда, ба пайкори хунину нестнамоӣ таҳдид менамуданд. Агар ба қонунгузориҳои Ислом, авлабиятҳо ва танзимои Паёмбар (с), сиёсатҳои стратегияҳои ӯ (с) ва шароити фароҳамшудаи баъди сулҳи Ҳудайбия ва фатҳи Макка мӯшиқона назар намоем, ҳатман, ҳамаҷун ҳақиқатҳои зулмидарӣ қамқуввати қамсозу барг, бисёр ҷиҳатҳо дар мавриди услуби бархӯрд бо муқовиматҳое, ки душманони қаноатманд бар мо ҳатмӣ намудаанд; бархӯрд бо низоми тартибот ва сиёсатҳои услубҳое, ки ба он пайравӣ меояд ва мавқеъгирӣ намудан дар ростии бахшҳои сиёсӣ иқтисодӣ ва ҳарбӣ ҷиҳати бархӯрд ба шароити муқовиматҳо, сарфи назар аз қамқувриву қамсозу баргии умматамон дар муқобили душманони пешрафтаву нерӯманд меомӯзем.

Намунаи дувум, ки маъноӣ анъанавӣ насхро имрӯз равшан менамояд, ин дидаҳои муносири исломӣ дар мавриди стратегияи қаноатнамоӣ ва қонунгузориҳои исломӣ ва ҳамбастагии он ба марҳалаҳои маккӣ ва маданӣ мебошад. Дидаҳои муносири исломӣ дар мавриди масъалаи марҳилаҳои маккӣ ва маданӣ ба ду бахш ҷудо шудааст. Гурӯҳи марҳилаи маккӣ созиш ба асри ҳозир мешуморанд ва иддао менамоянд, ки мусулмонон дар робита ба шариату аҳком дар марҳилаи маккӣ зиндагӣ мекунанд, аз ин рӯ, ба машғул шудан танҳо ба ақида қаноат месозанд, на ба ибодоти муомалот ва танзимои, ки меҳвари амалқарди марҳилаи маданӣ ба шумор мерафт. Гурӯҳи дигар асри қонуниро ба аҳди дувуми маданӣ, ки мусулмонон дар Нимҷазираи Арабистон нерӯманд-

тарин давлату чомеа буданд, мукоиса мекунанд ва фарқиятро байни аҳволу ҷойгоҳи мусулмонон дар он аср ва аҳволу ҷойгоҳи онҳо дар асри кунунӣ рад мекунанд ва инро бо така бар мафҳуми *насх*, ки бар он ҷанг заданаанд, менамоянд. Ба ин гуна, қонунгузориҳо ва аҳкоми аҳди маданӣ дар пайравию уҳдадорӣ вочиб буда, ҳар қонунгузорие, ки дар марҳилаи маккӣ ба он муҳолифат менамояд, мансух (лағв) месозад. Аз нигоҳи онҳо пайравию уҳдадорӣ дар ҳама маврид танҳо ба он чӣ Паёмбар (с) дар охир дастур додааст, маҳдуд мегардад ва ин дар умум ба қонунгузориҳо ва вазъияти марҳилаи дувуми маданӣ рост меояд. Ҳамин гуна барои нусуси вижаи марҳилаи маккӣ ё марҳилаи нахуст танҳо аҷри тиловат боқӣ мемонаду халос, чун дарки нодурусти маънои *насх* (ҳукми) онҳоро аз байн бурдааст.

Ҷойи тардид нест, ки нусусе нусуси дигарро мансух намудааст, инчунин, шак надорем, ки дин ва паёмбарӣ чун як пайкари комиле ҳастанд, ки ба мардум расонида шудаву пайравӣ аз он ҳатмӣ мебошад, чун дар ин манфиати дунё ва охираи онҳост. Гузашта аз ин, ҳеч гоҳ гуфтан мумкин нест, ки фарде ё гурӯҳе дар марҳилаи маккӣ қарор дораду барои ба ҷо овардани қонунгузориҳое, ки дар марҳилаҳои баъдии маданӣ омадааст, уҳдадорие надорад.

Вале маълум аст, ки пайгирии ғурудоӣ ва оҳиста-оҳиста комилшавии қонунгузориҳои Ислом ва паёмбарӣ дар дарозии замону макон марҳилаҳои фарқкунандаеро тай намудааст. Инчунин, комилшавии тадриҷӣ ва марҳилаҳову ғурудоии онро наметавон ба таври шахшудае бо замону муҳитҳои гуногуни баъдӣ қиёс намуд; маънои созгори (мутобикат)-ро наметавон ба зурӣ ба маънои пайравӣ танҳо ба он чӣ дар марҳилае, ҳоҳ маккӣ бошад, ҳоҳ маданӣ, қонунӣ шудааст, гузошт. Бе шак аҳволи нафаре, ки дар замони комил шудани рисолат омадааст, ба аҳволи нафаре, ки дар марҳилаҳои ғурудоии рисолат ва вукӯи рӯйдодҳо зиндагӣ кардааст ва танҳо уҳдадорихоро дар ҳудуди он чӣ нозил шудаву қонунгузориҳои анҷомшуда медонад, мукоиса карда намешавад.

Масъалаи ҳақиқӣ дар ин маврид масъалаи ҷузъиву умумӣ, барномарезии фикри исломӣ ва заъфи фарогирии замону макон дар ниҳоди ҷомеаҳо аст, чун алоқаи ваҳӣ ба ақл ҳамчун сарчашмаи маърифат ва сиришт ҳамчун сарчашмаи дувуми маърифат барои таъмини тавону ҳидояти инсон ба ҳамдигар кумак ва якдигарро комил менамоянд, то инсон нақши хуби ободкории худро дар замин ба анҷом расонад. Ҷойи тардид нест, ки шароиту имконот, ниёзҳову бархӯрдҳое, ки ашхос ва ҷомеаҳо дар замону макон рӯбарӯ мешаванд, гуногун мебошад. Чунончи ниёзҳову имконоти ҷомеаҳои қадим бо ҷомеаҳои муосир созгор нест, инчунин, сиёсату конунҳои он низ пурра мутобиқат карда наметавонад. Балки, чӣ тавре имрӯз дар қитъаҳои панҷгона мушоҳида мекунем, тафовути маконии ҷомеаҳо дар як аср аз тафовути замонӣ кам нест. Аз ин рӯ, тафовути аҳволи ҷомеаҳову сиёсатҳо, вазъияту ҷойгоҳи фард дар ҷомеае дар муқоиса ба ҷомеаи дигар ниёз ба ислоҳи маҳдуду фарққунанда ва бастагӣ ба воқеияту ҷомеа ва низоме дорад, ки фард ба он тобеъ аст, сарфи назар узви ақаллият ё ағлабият, мусулмон ё ғайримусулмон бошад.

Натиҷаи дидгоҳи кулӣ бошад, пас, ҷойе барои сухан гуфтан аз марҳилаи макӣ ё маданӣ нест, балки дидгоҳ бояд дар партави равишҳо ва ҳадафҳову куллиёти шариат, роҳнамоии ҷомеаҳову ашхос бо фикҳи ҳаракатӣ ва фикри ҳаётӣ, ки бе шахшудагиву киёси сохтаву пуртакаллуф муносиб ба ниёзҳои эшон ва ҳаётиву фарогир бошад. Ба ин тартиб, барои ҳар шахс ва ҳар ҷомеа мувофиқ ба он чӣ бештари соҳибанзарону ҳукмронони пойбанд ба Исломи мегӯянд, дар партави шариату ниҳод ва ҳадафу мақсадҳои он марҳилаи ҳосе ҳаст. Мусулмонон дар зиндагӣ ба марҳилаҳое ҳидоят ёфтаанд, ки даъвату давлат аз он гузаштааст. Ба ин гуна шахс ва ҷамъият барои амалӣ намудани ҳадафҳои рисолату хилофат ва сохтори ҷомеаи исломӣ ба волотарин неруи исломӣ мерасад.

Аз ҷумлаи масъалаҳои фикрие, ки уммат дар асрҳои ахир бинобар камбуди барномарезии исломӣ дар мавриди маъноӣ анъанавӣ ё равиши истифодаву муносибати фарҳангӣ-пайравандагони мусулмон ба он ранҷ мебарад, масъалаи рибо, мафҳум, меъёр, маъноӣ роҳнамоии қуръонӣ дар мавриди он, маъноӣ амалқардҳову тасмимоти суннати набавӣ дар робита ба он мебошад. Агар ба ин масъала назар намоем, мебинем, ки ин нотаваҷибу камбудӣ имрӯз ба ҷузъӣ будани дидгоҳ ва маҳдуд будани донишу таҷрибаи иқтисодӣ-иҷтимоӣ бештари пешвоёни фикрии исломӣ бармегардад. Маҳз ҳамин дидгоҳи исломиро дар шарҳгӯйҳову сафсатаҳои талаффути, ҳадафҳои шариатро дар ҳаёти иқтисодиву қонунгузориӣ вичаи он зерӣ парда қарор додааст. Дар натиҷа дидгоҳи исломиро ба расмиёти синфҳову номгузориҳои ва ҷандсамтгириву гуногунназарӣ дар мавриди муфҳуми меъёр ва мақсад аз рибо маънӯл додааст, ба гунае ки самтгирӣ дар мавриди он беш аз бист мазҳабро ташкил медиҳад. Ҷӣ тавре дар ин раванд ба назар мерасад, бархе мазҳабҳо ҳадиси саҳеҳи муҳимро нодида мегиранд, дар ҳоле ки агар атрофи он бо диди фарогири иқтисодӣ тааммул намоем, ҳатман, дар фаҳми баъзе сиёсатҳои иқтисодии набавӣ ва марҳилаҳои, ки он сиёсатҳо аз сар гузаронидаанд, моро мусоидат менамояд. Ҳадиси маъкур ҳадиси Усома ибни Зайд дар мавриди маҳдудсозии рибо бар рибаи насиъа (фурӯш ба як вақти муайян, бидуни ғоидаи дутарафаи қоло ва баҳои он, миёни харидор ва фурӯшанда, агарчи зиёд набошад) мебошад, баъд аз он ки Паёмбари Худо (с) ҳар гуна зиёдаравию дар додугирифтӣ қолои асосии роиҷ, ки бо намӯдҳои шашгона маъруф аст, маънӯ намӯд. Ҷунонҷи Бухорӣ ва Муслим аз Усома ривоят менамоянд, ки Паёмбари Худо (с) фармуданд:

«Рибо танҳо дар насиъа аст».

Бар ин минвол бинобар дидгоҳи ҷузъии бархе мазҳабҳо барои сафеднамоии нуқтаи назари ҷузъии худ дар мавриди ин матнҳо аз пайи ҳилаву дарбаргирии шаклӣ рафтаанд. Ҷу-

нончи дар мавриди ҳадиси Рофеъ ибни Худайч дар робита ба саҳмкорӣ барои соҳиби замин нисфи самарро раво дони-стаанд, ба шарте бар он тухмӣ илова намояд.¹ Бархе дигар ба роҳи ҳалли охирон расидаанд, ки он ҳам эълони нотагонӣ ва аз байн бурдани ҳадафҳову ҳикматҳои қонунгузориҳои исломӣ дар иқтисод мебошад, бо пешниҳоди ин гузориш, ки он чӣ дар мавриди рибо ворид шудааст, тавфиқӣ-тааббӯдӣ буда, ба ҳамон лафзи матн маҳдуд мегардад ва намудҳои шашгонаеро, ки дар ҳадиси рибои зиёди омадааст, таҷовуз намекунад.²

Бинобар ин камбуди манҳаҷӣ ва ақибмондагии дидгоҳи исломӣ дар ҷодаи сиёсатҳои иқтисодӣ, роҳҳалҳо ва ҷойгузинҳои дилхоҳ дигаргунии барномавии ҷиддие руҳ дод, ба ин гуна ки коршиносони иқтисодии диндор мавқеияти худро бо диди фарогири ҳунари дар риштаи омӯзиши иқтисоди исломӣ гирифтаанд, ки ин аз кушоиши барномавии фикри мужда медиҳад ва умед аст, ки баъд аз ин ислоҳи бахшҳои фикр ва барномаи муосири исломӣ дар ин ришта оғози амалӣ меёбад ва, Худо хоҳад, дидгоҳи фарогиру ҳаётии исломиро аз нав эҳё менамояд.

Аз намунаҳои камбуди дигари дастандаркорони ин равиш ин афзудани қаддосият (муқаддасӣ) ба гуфтори гузаштагон (р) аст, яъне, муқаддас шуморидани фаҳму шарҳ ва иҷтиҳо-

1 Ҳадиси Рофеъ ибни Худайч бо лафзҳои мухталиф ривоят шудааст, ки машхуртарини он ин гуна аст, ки Паёмбар (с) аз ҷораккориву фурӯши меваи норасида манъ намудааст. Дар баъзе санадҳо омадааст, ки Паёмбар (с) фармуданд: «Ҳар касе замин дорад, онро кишт намояд ва ба сеяку ҷорак ва таоми мушаххас надиҳад».

2 Дар мавриди шарҳи бештари мафҳуми рибо дар Ислом, фалсафаву ҳадафҳои он ва ҳикмати сиёсатҳои набавӣ дар мавриди он ба муқаддимаи пажӯҳиши муаллиф атрофи назарияҳои исломи иқтисодӣ ба китобаш «Contemporary Aspects of Economic and Social Thinking in Islam, American Trust Publications. Plainfield, Indiana, 1976» муроҷиат намоед.

Ҳадиси рибои зиёди ҳадиси саҳеҳест, ки Абусаъиди Худри (р) ва Ибодат ибни Сомит (р) аз Паёмбар (с) ривоят намудаанд: «Тилло ба тилло, нукра ба нукра, гандум ба гандум ва ҷав ба ҷав, хурмо ба хурмо, намак ба намак, ҳамгун ба ҳамгун даст ба даст, ҳар ки афзояду талаби афзоиш намояд, рибо намудааст. Гирифтани додан дар он баробар аст» (Муслим дар «Саҳеҳ» ва Аҳмад дар «Муснад» онро ривоят кардаанд).

доти онҳо ва илова кардани он ба Суннату ваҳй мебошад, ба гунае ки гӯё бахше аз он дуру ташкил медиҳад. Бо он ки камбуди инсониву маҳдудияти замониву макониירו медонему дарк месозем ва ба таври назариявӣ таъкид ҳам мекунем, ки муқаддас будан танҳо барои ваҳй аст, вале боз ҳангоми омӯзиши гуфтори гузаштагон онҳоро барои он намеомӯзем, ки бо дидгоҳи аслии решагӣ ба ислоҳи вазъият ва ҷавобгӯсозии он барои ниёзҳоямон пардозем, балки меомӯзем, то онро тақлид намоему пайравӣ ба он созем ва худро барои мувофиқнамоии он дар қиёссозӣ ба аҳволамон ранҷ медиҳем, зеро дар равони мо фаҳми нодурусте дар мавриди бузургдошти он ашхос ва гиромӣ доштани он чӣ амалӣ кардааст, реша намуздааст. Ҳатто ин нукта дар равони мо нохудоғоҳ ба тозиёнаи тарсу таҳдиде табдил ёфта, нотавониву раҳгумзадагии равиши фикри моро фаро гирифтааст ва ин бузургдошт ба маънои муқаддас будан табдил ёфта, гоҳе байни мо ва байни ислоҳу рушд монеа эҷод мекунад.

Аз ин рӯ, дидгоҳ ё фаҳми фарогири асили муосирро дармеёбем, ки маҳз аз воқеияти имрӯз ба сӯйи ҳадафхову арзишҳо ва ҳукмҳои исломӣ интиқол меёбад, дар ҳоле ки бештари нафароне, ки дидгоҳи анъанавӣ доранд, онро машкуку радшуда мешуморанд. Зеро ба гуфтори донишмандони гузашта мутобиқат намекунад ва бархоста аз дидгоҳи онҳо нест; зеро ин дидгоҳ ва мафҳуми фикриро барои далолати мероси донишмандони гузашта тавсиф накарда, балки қадосиятро аз он зоил мекунад ва ба равиши дурусти оёту суннат маҳдуд мегардад; барои қорбурди фикри ниёгон дар равиши дурусти мусбат, ки бо таҷрибаву дониши густарда ислоҳи масоили давр, бозгардонии исломро ба воқеияти зиндагӣ, амалкардҳои ҷомеаҳо ва масири тамаддунҳо ҳадаф қарор дошта бошад, роҳе нест.

Хулоса, маълум мешавад, ки равиши анъанавии Ислом дар умум барои ниёзҳои замони пайдоиш ва шароити сиёсӣ-фарҳангии он ҷавобгӯ буд. Вале бештари камбудҳо маҳз аз муқориза натавонистан алайҳи сабабҳои канорагирӣ ва рӯ

овардан ба онҳо бархостааст. Инчунин, камбудӣ аз таваккуф кардан дар ростии пайгирии рушд, ба гунае ки муносиби инкишофи зиндагӣ ва пешравии замон бошад, маншаъ мегирад. Чунончи пажӯҳишҳои усулӣ вақте ба ниёзи ковиш дар нусусу посдории он тавачҷуҳ намуд, пас, донаҳои зарурии манҳаҷиро дар мавриди диду ковиши навҳои гуногуни маърифати иҷтимоӣ дар худ дошт, инчунин, асосҳоро заминаҳоро фаро гирифта буд, ки ояндагон мебоист пайравӣ ва бино бар он мекарданду аз он суд мебурданд.

Инчунин, шинохти камбуди равиши анъанавӣ муҳим мебошад, чунончи дар вақти кунунӣ ба он таомул сурат мегирад. Зеро ин камбуд танҳо ба ниҳоди ҳуди он равиш барнамегардад, балки ба сӯйи намудҳои дигари камбудӣ мекашад, ки ба машғулияти амалии доираҳои омӯзишҳои муносири исломӣ бармегардад, ба гунае ки бинобар хуб нафаҳмидани ин равиш ва он маоние, ки фаро гирифтааст ва ба хоҳири омехтанамоеи дарки баъзе унсурҳои барномавӣ, масоилу инкониҷҳои рушд ва дар ҳоли ҳозир татбиқи амаливу фарҳангии худ аз ин равиш танҳо қисматҳоро гирифтаасту бас.

Ин ҷо муҳим аст, ки ба масъалаи барномавие ишора намоем, ки ба матнҳои Суннати поки набавӣ ҳамчун асл ва сарчашмаи дидгоҳи исломӣ ва ба дастовардҳои меросу нашру бобғузории он бастагӣ дорад. Аҷиб аст, ки сарфи назар аз гузаштани асрҳо аз замони нубувват то ҳанӯз матнҳои суннат барои ҳама донишмандону фарҳангӣ мусулмон душвор боқӣ мондааст. То имрӯз дар мавриди он ақидаҳо мухталиф буда, истилоҳот дар афзоиш аст ва матнҳои дар китобҳоро дастхатҳои зиёде то ҳанӯз парешон мебошад. Бинобар парешонӣ ва зиёд будани истилоҳоту хуб арза нашуданаш наметавон онро истифода ва қорбурди осону муассир намуд. Ҳатто нафаре вақте аз он танҳо матнро шохид меоварад, дар ҳол доду фарёди зиёде бо истидрокоту эътирозоти гуногун баланд мешавад, ба гунае ки дар зери ин доду фарёд масъалаи мавриди баҳс ноаён гум мешавад ва муноқиша атрофӣ ривояту истилоҳоти он матн чарх мезанад, на атрофи дало-

лату рохҳои корбурди он. Аз ин рӯ, вақте метавон ба ислоҳи дидгоҳи манҳачии муассир даст ёфт, ки матнҳои Суннати саҳеҳа вазъи шуда, бо равиши осоне гирдоварӣ шавад, ки ҳама донишмандону фарҳангиён ва мутахассисон ба мағзу маънои он даст ёфта, бо осониву боварӣ дар ҳама илмҳо аз он истифода намоянд.

Аз ин рӯ, беҳтар аст матнҳои Суннати поки набавӣ боб-гузорию осону аз нуксонҳову ҳаёлпардозихо ва исроилиёт ва аз ҳар он чӣ бо нияти нек ва ё нияти бад ба он ворид карда шудааст, полуда шуда, дар чор баҳши муайяну ошкор тақсимбандӣ шаванд:

1. Ҳадисҳое, ки бинобар дурустии санаду маъно мавриди хуччат қарор мегиранд (матн);
2. Ҳадисҳое, ки бинобар дурустии маъно (матн) мавриди оромиш қарор гирифта, ба дурустии санад наметавон пофишорӣ кард;
3. Ҳадисҳое, ки мавриди истодагарӣ ва назари мӯшикофона қарор мегиранд, чун зоҳири маъно ба рӯҳи шариату мақсадҳои асосии он созгор нестанд, ҳарчанд дурустии ривояту санад ҳаде зада шавад ҳам;
4. Ҳадисҳое, ки бинобар ғасоди маънову санад мавриди инкор қарор мегиранд.

Ҳатари ин масъалаи манҳачӣ дар костасозии Суннати пок маҳдуд нагашта, балки ба ҳолатҳои бисёре дар мавриди таслимшавии ақли мусулмон бар асоси тарсу порсоии дурӯғин дар ростии он чӣ дуруст нест, равона шудааст. Инчунин, ҳароб кардани роҳҳалҳову равиши он аз диди саҳеҳ ба шумор меравад. Зеро вақте ақл он чизеро, ки дуруст нест, ба масобаи дуруст мепазирад, ҳатман, ба эҳсосу идрок ва диди илмии худ хати бутлон мекашад, то имконият фароҳам ояд, ки чизи ниҳонии ҳаёлии ғасодзоеро, ки на илм онро мепазираду на диди саҳеҳ қабул ва пайравӣ намояд. Баъди он ки ақли мусулмон ба шакли нодуруст ва дар амал кардан ба ғайри ҳидояти арзишҳову фармудаҳои асосии саҳеҳи исломӣ, ки ваҳйи

куръониву шариати набавӣ барои амалинамоии он омадааст, тарбия ёфт, дигар барои дидгоҳу равиш ва ақли мусулмон таъвоноӣ ё арзише боқӣ намононад.

Аз ин рӯ, хушёрӣ дар ҳимояи муқаррароту асосҳои фикр ва ба таври хубу огоҳона дарк намудани қуллиёту асосҳо, арзишҳо ва ҳадафҳои шариат меёр ва қоидаи бунёдӣ барои ваҳйи паёмбарӣ (рисолат) ва шариат аз ҳар гуна сохтакориву найрангбозӣ ва харобоварӣ мебошад. Инчунин, ба ҳамин андоза аз аҳамият он меёру қоидае дар ҳимояи ақлу манҳачи мусулмон аз нест шудану пора шудан аз ҷиҳати нотаъвоии илмиву тарси равонӣ мебошад.

Воқеан, ҳимояи ақлу манҳачи мусулмон ва ба таври дуруст адо кардани он ҳимояи дину шариат, инсонро ақл ва ҷомеаи мусулмон мебошад, ба гунае ки байни ҳеҷ қадоме аз он ҷудоиву бозӣ гузошта намешавад. Зеро паёмбарӣ (рисолат) ғоя (ҳадаф) ва ақлу идрок восита мебошанд. Вақте восита хароб ё фосид шуд, ғоя аз байн мераваду ҳадаф нобуд мегардад.

Он чӣ дар мавриди Суннат амалӣ мешавад, дар мавриди таҷрибаҳои ниёгон низ бояд татбиқ шавад ва он ҳам ба хотири осоннамоӣ, диди мӯшиқона ва пешниҳоди судманду дуруст намудан, дар ҳоле ки дур аз ҳар гуна таъсири ҳаёлпардозихову диди муқаддаснамоӣ бошад. То мероси ниёгон бо диду амалқард ва тааммулоту худ намуна ва кумаке барои фикри зиндаву бунёдии муносири исломӣ бошад, на воситае барои дубора эҷод намудани пайкорҳои таърихӣ ва масъалаҳои софистие, ки неруи моро заиф намуда, моро даргири худамон дур аз ниёзхovu рӯёрӯӣ ба бархӯрдҳо месозад.

Аз масъалаҳои муҳимме, ки мебошад дар ин ҷо ба он ишора намуд, дар ҳоле ки ба таври муфассал баъдтар оварда хоҳад шуд, ин омехтагӣ (аралашӣ) дар мавриди нақши нас (ваҳй) ва ақл дар равиши исломӣ мебошад, ки бинобар тирагии дидгоҳ, камтаҷрибагӣ, бархӯрди рӯйдодҳо ва таъсири ғаразҳои сиёсӣ ба майдон омадааст. Ин вақте сурат гирифт, ки баъди даврони кишваркушоӣ файласуфону парвардагони тамаддунхovu динҳо ва фалсафаҳои бегона бо ақли мусулмон

дар ғайри маслаки он гом бардоштан д ва дар ғайри мавзеаш гузоштан д. Яъне, дар масоили илоҳиёт ғўтавар гаштан д ва бо ҳамроҳи эшон баъзе пешвоёни фикри исломӣ, аз қабилӣ муътазилиён гирифтори лағжиш гаштан д, ба гунае ки ақли муслмон ба ҷодаи куллиёти ғайбиёт (чизҳои даркнашавандаи ғайбӣ) суқ дода шуд. Ин бошад, пешвоёни фикри исломиро, ки дар банди ширкнамоӣ қарор доштан д, водор намуд, ки дар мавриди асосҳои ақидаи исломӣ эҳсоси хатар намоянд. Аз ин рӯ, асосан, ба инкори ақлу нақши он ва костанамои арзиши он пардохта, бо вожгуннамоии нусус тавассути равиши тавсифии ҷузъии забонӣ нотаवонии дидгоҳи исломиро асос гузоштан д, ки осори харобовари он бо афзоиши нуқсони дидгоҳи исломӣ дар асрҳои баъдӣ ва таҳким ёфтани душманиву шак дар мавриди алоқаи ақл ба Ислом ошкор гардид.

2.3. МЕРОСИ МО: САРВАТИ ДИРЌЗ, ТЌШАИ РОҲ ВА ИБРАТИ ОЯНДА

Дар охири ин таърифи шитобкорона ва баррасикунандаи бархе аз муҳимтарин масъалаҳои равиши анъанавии Ислом ва амалкардҳои дидгоҳи муосири исломӣ ба мо зарур аст, ки исти кўтоҳе чиҳати посух додани баъзе суолҳои намоем, ки аз вазъияти фикрӣ-фарҳангии муслмонон ва аз зиддияти навабанави афзоянда, ки бинобар заъфи ҷойгоҳи худ дар харитаи ҷаҳони имрӯз ба он ва дигар ситами хорӣ ва расвой рўбарӯ мешаванд, дар хотираш эҷод мешавад.

Суоли назаррас ин аст, ки маломатро дар мавриди ҳолати ноумедкунандае, ки имрӯз мо дар он қарор дорем, ба кӣ нигаронем? Посух дар мавриди ин гуна пурсишҳо ин аст, ки, аслан, ҳоло ҷойи ин гуна суол нест. Зеро муҳим он нест, ки мо инсони мушаххас ё асри муайянеро ҷустуҷӯ карда, дар мавриди мушкилӣ ўро маломат намоем, то боз моро аз дидгоҳи фарогири масири уммат дар тўли асрҳои наслҳо дур гардонда, аз амалкард рўйи дигаргун намудани масирамон ба сўйи ҷодаи дурусте, ки гузаштагон зимни заруроти шароит

ва ҳаҷми муковиматҳое, ки ба он рӯбарӯ шуданд, воғузошта-
анд, монעי мо шавад.

Суоли беҳтар ин аст, ки чи гуна буъдҳои мушкилиамонро
дар чорчӯби дурусти ҷомеа дарк созем? Чи гуна хатҳои ҳара-
катҳоямонро мушаххас намоем ва самти онро ба сӯйи ҳара-
кати дуруст бигардонем?

Мақсад:

1. Ин аст, ки гузаштаамонро барои гирифтани панду
ибрат огоҳона фаро гирем ва онро сарчашми неруи худ созем,
на маншаи нотавонии худ. Ин бошад, ба тамаркуз ва бино на-
мудани бахшҳои мусбат ва тарк намудани қисматҳои манфӣ
сурат мегирад. Зеро бо ҷанг задан ба ин гуна масъалаҳову
корзорҳо ва таваҷҷуҳнамоиҳои ҳаёли асрҳоро аз даст додаем.

2. То ин ки имконияти ба сӯйи пеш ҳаракат кардан пайдо
намоем. Зеро муҳим аст дарк созем, ки костагӣ ва хатое, ки
дар гузашта рух додааст, бештар ба ангезаҳое бармегардад,
ки хайрҳои бисёр нисбат ба дастовардҳои вазъияте, ки на-
слҳои пешини умматро ихота намуда буд ва некбинӣ нисбат
ба омилҳои муҳитие дохил мешавад, ки дарки осори дури он
дар зери сояи бархӯрдҳову авлавиятҳои лаҳзавие, ки шароит
фароҳам оварда буд, осон набуд. Ин ҳама дар бештари мав-
рид уммату халқиятҳо ва пешвоёно ба чорраҳаҳои гуногун
тала дода, дар ниҳоди уммат осореро боқӣ гузошт, ки ҳеҷ
касе онро наметавонист. Аз ин рӯ, ҳадафи дуруст аз назар кардан
дар таърихи гузаштагон танҳо омӯзишу пажӯҳиш ва назар
кардан ба хоҳири омӯхтану ибратгирӣ, на барои асрҳое, ки
гузаштаву рӯйдодҳое, ки анҷом пазируфта, аз нав ҷашидани
талхиву кинаварзиву душмангарӣ. Бе гумон онҳо қадри та-
вони худ амал кардаанд ва агар мо ҷойи онҳо мешудем, шояд
беҳтар аз онҳо наменамудем. Ба ин хотир, хуб нест, ки аз вазъ-
ияту муковиматҳое, ки рӯбарӯ шудаем, сарфи назар карда, рӯ
ба ситезаҷӯӣ дар мавриди хатоҳову лағжишҳояшон оварем.
Омӯзиши гузашта бояд ба хоҳири дарк ва панду ибратгирӣ

бошад. Маҳз ҳамин гуна омӯзиш сарчашмаи неруву бардавомӣ шуда метавонад, на сарчашмаи нотавониву парешониву оштинопазирӣ.

Дарсҳои таърих моро ёдовар мешаванд, ки мардуми миллати мо ва миллатҳои ҷаҳони атрофамон агар ба чизе ноил шудаанд, ҳатман, аз Ислому дидгоҳ ва равиши исломӣ будааст.

Бояд ба ёд оварем, ки дастоварди бузурге, ки фикру равиши исломӣ дар асрҳои нахустин амалӣ намуд, пояҳои тамаддуни гузаштаи исломиро барафрохт ва одамизодно такони фарҳангие дод, ки сарфи назар аз он имкониятҳои моддӣ ва ислоҳоти илмӣ-манҳаҷӣ ва фарҳангие, ки тамаддуни муносири инсонӣ ба даст овардааст ва ислоҳоти динӣ-иҷтимоӣ ва фикрие, ки мардумаш амалӣ сохтааст, наметавон нақшу саҳмашро инкор намуд. Нафаре, ки ин комёбӣ, густардагиву баланмартабагӣ ва аҳамияти онро пайгирӣ намояд, бе шак, моддаи фаровонеро хоҳад ёфт, ки эътиборашро афзун карда, шигифтиашро барангехта ва кадрдониву таваккуи ӯро боло хоҳад бурд. Аммо ҳадаф аз омӯзише, ки ҳоло хонанда дар даст дорад, ин назар кардан бар он чизест, ки барои оянда матлуб аст, то уммати исломӣ рушди худро идома дода, ба имкониятҳову дастовардҳои тозае расад, ки тавассути он ба воқеияти пешрафти муносири фарҳангӣ ҳамгом шавад; бо як такони тоза камбудҳои гузаштагонанро ислоҳ намуда, табоҳиҳои онро пешгирӣ созад ва хатарҳои раҳгумзадагии онро аз худ ва аз инсоният дур намояд ва бо фазли Яздони пок неруву тавоноӣ ва пешоҳангии басомонорандаи дину умматро баргардонад.

3. Гузашта аз ин, муҳим аст, ки вақте донишмандону равшанфикрони ин уммат ба тақлиди ғарбу пайравии ғарбӣ овардаанд, ҳамчун воқуниш ба бартарӣ ва ҳучуми истеъморгаронаи Ғарб дар бахшҳои гуногуни сисёсиву ҳарбӣ ва иқтисодиву фарҳангӣ аз марҳилаи сохтакорӣ (обурангдихӣ) берун шавем. Ин сохтакорӣ (обурангдихӣ) бо қорбурди ра-

виши лафзӣ-нақлӣ бо роҳи вожгуннамоии нусусу ҷустани хулосаҳои лафзии он ва пазируфтани ниёз ба пайравиву тақлиди ғарб чиҳати осоннамоии воридоти абзори дастовардҳои ташкилотҳои ғарбӣ ва ҳамроҳи он ворид намудани ҳама мафҳумҳову арзишҳо ва амалкардҳои аз ақида, равон, арзиш ва асосҳои ин уммат бегона сурат мегирад.

Аз марҳилаи тақлид на ба асолату азнавсозӣ ва ташаббускорӣ, балки ба сохтакорӣ (обурангдихӣ) ҳаракат намудан натиҷаи табиӣ шахшудагӣ, тақлид ва пастравии равиши фикрии исломӣ мебошад. Ба ин гуна ки он як равиши хушқу холии лафзӣ-назариявӣ гашта, танҳо дар доираи диди лафзии нусус дур аз дарку пайгирии илмӣ-барномавии муназзам аз ниҳодҳову рӯйдодҳо ва дигаргуниҳое, ки дар гузашти асрҳои баъдии садаҳои аввали исломӣ дар равонҳову ҷомеаҳои исломӣ-инсонӣ хутур намудааст, ҷарҳиш мекунад.

Воқеан, асолати фикрӣ тақлиду пайравӣ ва интиҳоби равиши осону нозои сохтакориро, ки аз воқеияту амалкардҳои илмӣ канора мегирад, то дар доираи нусус аз диди назариявӣ-лафзӣ маҳдуд гардад, инкор менамояд.

Ин асолат роҳхали ислоҳӣ-фикриро талаб менамояд, ки аз сарчашмаҳои манҳаҷӣ бархоста, мафҳуми исломӣ, ҳадафҳо ва арзишҳоро ба таври амалкарди исломӣ дар иҷроиши иҷтимоӣ ва сохтори фарҳангӣ инъикос менамояд ва воқеияту амалро натиҷаи табиӣ амалкарди исломӣ, манбаи ақидавӣ ва сарчашмаҳои фикрии он мегардонад. Ба ин маъно, ки дар охир диди илмӣ мустақили исломӣ ба майдон омада, донишҳои иҷтимоии исломӣ онро пойдор мегардонанд, ба ин гуна дорои сарчашмаҳои бартари маърифатӣ, асосҳо, роҳхалҳо, ҳадафҳо ва ҷашмандози беҳтар мегардад. Ба ин гуна дар охир дидгоҳи илмӣ-маърифатӣ ва банизомдарории асилу ҷойгузин ба майдон меояд, ки маълумот ва дастовардҳои он воридшаванда дигар ба он зиёне расонида наметавонад. Балки то вақте онҳоро бо меъёрҳо ва ҷашмандози беҳтар қабул менамояд, ба ҷониби он саъй карда, аз он пазирой менамояд.

Чойи тардид нест, ки шикасте, ки баъди садаи аввали Ислом ба масири Ислом расидаву ба сукути Хилофати рошидин оварда расонид, на ба фикри исломӣ ва на ба зиёдравиҳои пешвоёни исломӣ бастагӣ надорад, балки дар дараҷаи аввал ба якбора дохил шудани миллатҳову мардумон аз канораҳои замин ба Ислому ҷомеаи исломӣ бо ҳама фарҳангҳову ҷоҳилиятҳои худ, ки ба мизони Ислом баркашида нашуда буданд, бармегардад. Ин анбӯҳшавӣ ба рӯйдодҳову воқеаҳои бурд, ки дигар уммат натавонист, ки гом ба гоми шароит бардошта, воқитаҳои зарурии тарбиявино барои тарбияи он умматҳо мардумон ва қабилаҳо инкишоф диҳад ва наврасро ба фикри Ислому ҳадафу мақсад ва арзишу меъёрҳои он тарбия наму-да, аз банди ҳар гуна ҷоҳилиёт озодаш созад. Якбора гара-видани миллатҳову мардум мучиби эҷод ва ташаккули қои-даҳои сиёсӣ ҳарбӣ гашт, ки дар он сатҳи устувори садаи аввали Ислом ва давлатдории Хилофати рошидин дида наме-шуд. Костагӣ дар омода намое ва тарбияи миллатҳову марду-мон ва қабилаҳои ба Ислом гарамида дар рӯҳияи арзишҳову ҳадафҳои қомили Ислом ба он оварда расонид, ки пешвоёни сиёсии ба дин ноустувор дар ростии сиёсат ва идоранамоии мардум ба қоидаҳои омехта (духӯра) таъа намуданд. Ба ин тартиб пойдоии қоида заиф гашту фишори пешвоён рӯи он қарор гирифт ва соҳибназарони исломӣ аз масъулияти идо-раи аҳволи уммат дур қарда шуданд. Аз ин рӯ, ҷойи тааҷҷуб нест, вақте равиши фикри исломӣ ба мисли пештар борвар набудаву таъсири он бар бахшҳои роҳнамоиву басомонда-рорӣ ва техника бисёр қамранг шуда бошад.

Бо ин ҳама он ҷӣ дар асоси фикру рӯҳ ва равиши эҷодко-ронаи Ислом дар асрҳои гузашта амалӣ гаштааст, сарфи назар газандҳои фалсафаҳову ҷоҳилиятҳо зулмати асрҳо равшан қарда, барои ҳидоят маърифат ва илму пешрафти инсоният қохҳои осмоярошоро барафрохт, ки бидуни он соҳиб шуда-ни инсон ба дастовардҳо муқтаҳил буд. Дар партави шароиту муқовиматҳои даҳшатаңгезе, ки ходимони садаи аввали Ис-ломро бо имқониятҳои фаро гирифта буд, дастовардҳои эшон, воқеан, бузург аст ва оё мо ниёзе ба ин дорем, ки ба

маломат пардозем ва дар мавриди коре, ки имкониятҳояшон даст намедод, газофгӯӣ намоем?! Ҳамзамон, вақте сатҳи амалкарди уммат ва беолоишии дидгоҳи он дар муқобили ҳучуми ҷоҳилиятҳову фалсафаҳо ва инхирофоте, ки дар ниҳодаш меҳазид, таназзул намуд; вақте дар партави он шароити имкониятҳо душвор буд, ки ташкилотҳову неруҳои лозимӣ эҷод шавад, то уммат тавонад, ки он ҳама ғавҷҳову мавҷҳои қабилаҳову мардумро дар худ фаро гирифта, онҳоро ба гунаи тарбияву устувории аввалиён тарбия намояд. Оё мо бояд тааҷҷуб намоем ва ё маломат созем? Ҷойи тардид нест, ки ҳеҷ уммате дар он шароит имкон надошт, ки дидгоҳаш тира нагардаду қувваҳои асолату пешрафт дар ниҳодаш охишта-охишта таназзул ва заиф нашавад, ҳатто орому пажмурда ва нест нагардад; ё фикри уммат дар охир ба шаклҳову қолабҳо ва меросе табдил наёбад, ки наслҳо онро гиромӣ надоштаву орзуи онро нанамуда ва онро муқаддас нашуморида бошанд, бе он ки ба таври воқеӣ мағзи онро пай бурдаву дар зиндагӣ аз неруҳои нухуфтаи он истифода карда бошанд.

Мебояд мо ба он чӣ фикри Ислом барои уммату инсоният, сарфи назар аз монеаҳову тафовути ҷодаҳо, амалӣ намуздааст, ифтихор кунем. Ҳар чӣ дар таъриху ниҳоди мо амалӣ гаштааст, танҳо дарку тафсираш тавассути атову равиши Ислом дар фикру ободкорӣ ва ислоҳ имконпазир аст. Ҳарчанд атои фикр ва равиши исломӣ комил нагаштаву ба қадри тавон бор наоварда бошад ҳам, воқеан, Ислом бисёр ато кардаву сарфи назар аз ҳама монеаҳо имтидоди атояш фарогиру назаррас аст, ки ин худ далеле бар тавоноӣҳову қудрати нухуфтаву барқароршавандаи он мебошад. Хусусан, вақте онро хуб дарк месозему ба он ба таври наку додугирифт мекунем ва ҷодаи равоҳову ҷомеаҳоро дар наздаш мегузорем.

Бояд дарк созем, ки он чӣ мо ба он расидаем, маҳз роҳи миллатҳову мардумон ва асрҳову садсолаҳост, ки дастовардҳои бузургеро пешниҳод намудаанд, ки имрӯз асоси ҳама тавоноиву дастовардест, ки тамаддуни инсоният ба он расидааст. Агарчи газандҳову ҷоҳилиятҳои он асрҳову дав-

рҳо барои монёъ шудани ин роҳ ва парда андохтан ба ин ато якҷо шуда бошанд ҳам, пас, талоши матлуб ин расидан ба диди фарогиру беолоишу мушаххасест, ки тавассути он дарсҳову ибратҳоро дарк намоем, то ба фазли Яздони пок нури Ислом баргардаду уммат тандурустӣ ёфта, роҳи худро идома диҳад ва ғунчаҳояш шукуфта шаваду доду накуияш барои инсон дар дини ҳидояткунанда (ростӣ), илми судманд, фарҳанги наку ва сулҳу амният комил гардад.

Ин ҷо метавонем гӯем, ки ҳақиқати суол ҷустани нафарест, ки масъулиятро бар ӯ гузорем ё маломатро ба ӯ равона созем. Вале ҳақиқати суол ин ҷустани сабабҳои костагии роҳ ва пастравии атоямон, расидан ба беҳтарин роҳҳо барои баргардонидани дидгоҳу азнавсозии неру ва ба сӯйи ҳадаф равона сохтани масирамон мебошад. Ба ин тартиб, мақсад аз пажӯҳиш ин қадаме ба сӯйи навсозии дидгоҳ, ислоҳи равиш ва рушд бахшидани сарчашмаҳои тавоноиву неру ва кор мебошад. Хулосаи арзёбӣ ин гуна мешавад, ки уммати мо амал кардаву ато намудааст, вале боз аз он бисёр умеду матлуб аст ва кори писандида он аст, ки бо диди нокидонаи мӯшикофонаи пайгирона оғоз карда шавад, то имкони дарки намудҳои заъфу ҳалалро дар равону фикр ва манҳаҷамон пайдо намуда, ба ислоҳ рӯ оварем ва ба неруҳои ҳадафгириву ато даст ёбем.

Бо ҳамин дар ин нукта ба мавқеи муносиби пажӯҳиш расидем, то ба масъала ва таърихи фикриву манҳаҷи исломиамон нигоҳи фарогире намоем, ки дар шинохти самтгирӣ ва муқовиматҳои ҳақиқие, ки ба он рӯбарӯ мешаваме дар назар дорем, ба мо мусоидат намояд. То ба ин тартиб ба фазли Яздони пок дар амалинамоии асолати исломие, ки ба он ҷиҳати ҷойгузиннамоияш дар ниҳоду фикр ва амалқардҳои иҷтимоиву фарҳангиамон дида меузем, иқоният пайдо кунем.

Ислом аз ҷониби Худованди поки баландмартаба барои ҳидояти мардум омадааст, дар ҳоле ки онҳо дар марҳилаи тираи ҷоҳилии таърихи башарӣ қарор доштанд, ба гунае ки уҳдадорихо (паёмбарихо) таҳриф хӯрдаву бедодӣ роиҷ гаштаву фасод фарогир шуда буд. Пас, Ислом तरीқҳои

рӯхро барҳам заду барои инсону ақли ӯ ҷодаҳои андешаву маърифат ва бунёдкиори кушод, дар натиҷа инсоният ба роҳи фарҳангии наво оғоз гузошт ва ҳар дастоварде, ки имрӯз ба он ноил шудааст, маҳз аз ҳидояти Ислон будааст.

Муҳимтарин ҷизе, ки Ислон ба инсонии муосир бахшидааст, ин мукамал шудани маърифаташ бо таҳкими ваҳйу посдории он ва озоднамоии ақлу раҳо кардани завлона (пойбанд)-аш ба шумор меравад, то нақши созандаи худро дар ҷодаи илму ислоҳ ва ободкорӣ ба ҷо орад.

Барномаи ақлонияти мусулмон дар садаи аввали ислон барномаи худангехтаи комилшудае буд, ки ба ҳикмати раҳнамунсозии ваҳйу бенуксии *ичтиҳоди* ақлу дарку фарогирии беихтиёру ҳушмандонаи аҳволи сиришти ҷонҳову коинот така менамуд. Аз ин рӯ, асри паёмбариву хилофати рошидин шохиду улғуи ҳидоятгару наҷотдиҳандаву дар гӯшаҳои рӯҳи инсону масири наслҳо дурахшанда аст. Ва ҳар накуие, ки имрӯз дар сарзамин ва мардуми мусулмон боқӣ мондааст, ба сабаби ислон ва ҳулку ҳадафҳои Ислон аст. Ҳамин гуна Ислон, сарфи назар аз ангезаҳои ақибмондагӣ дар эҳсосии уммат боқӣ монду онро дар гузашти рӯзгору асрҳо аз нестшавию ҳалокат нигоҳ дошт.

ФАСЛИ САВУМ

РАВИШИ АНДЕШАРОНИИ ИСЛОМӢ: БУНӢДӢО ВА АСОСӢОИ ОН

Дар он чӣ гузашт нигоҳе ба таъриф ва нақди мухтасари манҳачи фикри исломӣ дар чорчӯби анъанавӣ андохтем ва атрофи асосҳову қоидаҳои он ба сухан пардохтем. Инчунин, чорчӯbero, ки онро таҷассум менамояд, мушкилотеро, ки аз он ранҷ мекашад ва сабабҳои ба майдон омадани он муш-килтро тавзеҳ намудем. Гузашта аз ин, ба муҳимтарин осори манфии барҳоста аз ҳалал дар сохтори ин манҳаҷ ишора кардем.

Дар партави шароити фарҳангии марҳалаи аввали тамаддуни исломӣ неруи ақли мусулмон ва ҷаҳорчӯби манҳачи усулӣ дар хурд намудани костагӣҳо дар гузашти замон ва фосилаи шароити замониву маконии вазъияту бархӯрдҳои уммат, амалқардҳои садаи аввал ва амалқардҳои Суннати набавӣ дар замони Паёмбар (с) ва нузули ваҳй нақши худро адо намуданд.

Ба ақлу манҳаҷ иқоният фароҳам омад, ки сарфи назар аз шароиту монеаҳое, ки Ислому мусулмонон рӯбарӯ шуда буданд, микдори назаррасеро аз тавони исломӣ берун бароранд, ки он инсонро ақли инсониро дар чорчӯби наवे гузашта, дар муқобили ақли инсонии мусулмон ҷаҳони васеи қору эҷодно кушояд ва барои инсоният меросу фикри фарҳангии басомоноваранда ва қонуниву илмӣ бесобиқаеро пешкаш созад, ки зулмати уфуқи инсониро, ки хурофоту гумроҳӣҳо ва ҳаёлпардозӣҳову зулму нобудшавӣ ва маҳрумият аз ҳуқуқу озодиҳои ҳамагонии инсонӣ бар он хайма зада буд, равшан намояд.

волои исломии созгоршуда (сомонёфта) маншаъ мегирад, то асосҳои тамаддуни муосири инсониро вазъ кунад (асос гузорад).

Воқеан, тамаддуни ғарб бар пояҳои рисолати Ислом ва мероси тамаддуни исломӣ, ки бисёр асолатро тақдим кардаву пеш аз тамаддуни ғарбӣ дар ислоҳи бисёре аз асосҳои тамаддуни инсонӣ саҳмгузор будааст, сохта шудааст. Асари инро ошкоро дар ислоҳи динӣ-ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва фикрӣ-илмие мебинем, ки Аврупо онро аз уммату тамаддун ва мероси исломӣ гирифтааст. Чунончи ғарбиён сарзамину андеша ва дастоварди Исломо тачассус намуда, дар донишгоҳҳову китобхонаҳои исломӣ таълим гирифта, тарҷумаҳои исломиро омӯхтанд. Бар ин нукта андешаи асри Эҳёи Аврупо, меросу ислоҳоти тамаддуни он шохид шуда метавонад, балки, ба андешаи мо, бештари ранчи ғарб ва бемориҳои иҷтимоии он, ба вижа дар муҳити тандурустии равонии фардо оила, ки ғарб имрӯз аз он ранҷ мебарад, ба даст кашидани ғарб аз роҳҳалҳо ва мафҳумҳои ислоҳоти иҷтимоӣ-ахлоқие барегардад, ки аз тамаддуни исломӣ гирифта буд. Ин бошад, баъди он сурат гирифт, ки таассубу ғурури ғарб боло гирифт ва гумон бурд, ки ниёзе ба арзишҳову мафҳумҳо ва анъанаҳои баргирифтааш аз Ислом надорад ва тавоноиву неруи моддиаш аз бузугии ҳуди он сарчашма мегирад ва дастовардҳояш ба мероси бутпарастии юноиву румонӣ, ба мероси хурофотии масеҳияти асримиёнагӣ, новобаста аз тамаддуну арзишҳо ва роҳҳалҳои исломӣ бармегардад, дар ҳоле ки барои ислоҳоти фикрӣ ва илмӣ-иҷтимоияшро аз арзишҳову роҳҳалҳои тамаддуни исломӣ баргирифтаву натиҷагирӣ аз онҳо намудааст. Таъсири ин ҳалои тамаддуни исломиро имрӯз дар муҳити зиндагии иҷтимоӣ-оилавии харобаштаву баҳамрехта ошкоро мебинем, инчунин, онро дар ноустувории ахлоқӣ дар риштаи илму техника ва сиёсат шохид мешавем. Чунончи барои ҳар бинандае ошкор аст, ки ин ҳолат ниҳоди ғарбро аз дохил ва ҳамаи инсониятро аз хориҷ таҳдид мекунад.

Дар вазъияте, ки имрӯз ғарб ва ҷаҳон гирифтори он аст, барои инсон дар ва барои уммати исломӣ чизе ҷуз Ислом ва роҳхалҳои он боқӣ намондааст, то қорвони уммату инсониятро дубора ба роҳи рост баргардонад ва тавозуну саломатро бар пояи равиши ҳақу адл ва ҳадафи ахлоқии дуруст ба инсонияту тамаддун бозорад, бино кунад, на харобкорӣ, ислоҳ кунад, на ғасодкорӣ ва хости Худовандро дар ислоҳу ободкорӣ пиёда созад.

Ҳангоми суҳан аз барномагароии исломӣ дар андешаву зиндагӣ бояд нахуст қорҷӯби қуллии ин барномагарой ва шинохту роҳхалҳои бунёдии он тарсим шавад, то баъди ин барои идомаи амали илмӣ-тамаддуни дар соҳаҳои ҳаёти-иҷтимоӣ ва тамаддунии гуногун бароямон имконият фароҳам ояд. Ба ин тартиб ақли мусулмонро қормад намоем, то дубора дар эҳёи бинои ниҳоди тамаддуни инсонӣ ва тартиби авлавиҷтӣ шаклдиҳии алоқаҳояш бо нақуву ислоҳ ва амниятӣ сулҳ нақши худро гузорад.

Нахуст ба баррасии муҳимтарин масъалаи барномагароии исломӣ мепардозем, ки ҳамон масъалаи қорҷӯби қуллии барномагароист, ки андешаи ислом дар он қарҳиш мекунаду тавассути доираҳои он қаракат менамояд.

3.1. ҚОРЌЌБИ БАРНОМАИ АНДЕШАИ ИСЛОМӢ ВА МАОРИФИ ОН: КОМИЛ ШУДАНИ *ҒАЙБУ ШАҲОДАТ*

Бисёр муҳим аст, ки қорҷӯби исломии дарбаргирандаи зиндагиву ҳастӣ дар қарда шавад, то дарқи андешаи исломӣ ва муҳити қаракати зиндагиву ҳастӣ имқонпазир қардад; то алоқаҳову мафҳумҳо ва роҳхалҳои асосиеро, ки фикру барнома ва соҳтори зиндагии исломиро ба сомон даровардаву бартар мегардонад, дарқ намоем.

Вақте табиати андеша ва барномаи исломӣ, маънои зиндагии исломӣ ва ҳастии инсонӣ ва алоқаҳову ҳадафҳои инсониро, ки Ислом, ҳастӣ ва ислоҳи исломӣ ба татбиқи он талош мекунад, фаҳмидан хоҳем, пас, ошқор намудани мафҳуми

ғайб (нопайдой, номаълумӣ) ва *шаҳодат* (ҳузур, маълумӣ) дар Ислом ва буъдҳои он дар ақлу барномаи исломӣ аҳамияти назаррасе дорад.

Мафҳуми *ғайбу шаҳодат* дар Ислом мафҳумест, ки маънои зиндагиву ҳастӣ, ҳадафи зиндагиву ҳастӣ, бастагии он ба моварои зиндагӣ ва ба моварои ҳастиву моварои моддаро мушаххас месозад.

Мафҳуми *ғайбу шаҳодат* дар Ислом чорчӯбаи фарогирест, ки маънои ҳастии инсониву ақли инсонӣ ва нақши ақло дар зиндагии инсонӣ ва марзҳои ин нақшу пайроҳаҳои онро муқаррар менамояд.

Мафҳуми *ғайб* дар Ислом чорчӯби посухи Исломо ба пурсиши фарогир дар мавриди асли зиндагиву ҳастӣ ва ҳадафи онҳо тасвир намуда, ба ин тартиб маънои алоқамандии бунёдии онро мушаххас месозад.

Олами *ғайб* оламест, ки танҳо махсуси илми Худованд аст, ки барои кадом бандаеаш хоҳад, ваҳй менамояд ва барои хидояту бозгӯии маънои ҳастӣ бо рисолатҳо ба сӯи миллатҳо мефиристад.

Бар асоси назардошти Ислом алоқаи инсон ба олами *ғайб* алоқаи беҳтарину созандаест, ки ҳадафаш барпо намудани ҳақиқату адл дар зиндагии инсонӣ, обод кардани замин ва посдории коиноту замин аз ғасод мебошад.

«(Парвадигоре, ки) марғу зиндагиро офарид, то шуморо мавриди санҷиши қарор диҳад, ки кадоме аз шумор накукортар аст»; Сураи «Мулк», ояти 3.

«Худо бар адлу эҳсон ва баҳиши ба ҳешовандон, фармон ме диҳад. Ва аз фаҳшову зишторӣ ва ситам наҳӣ мекунад». Сураи «Наҳл», ояти 91.

Метавон муҳимтарин унсурҳо ва додаҳои олами ғайбро барои инсон ба таври зер хулоса намуд:

- Ҳастӣ ҳадафи баргузидаи ахлоқӣ дошта, беҳуда офарида нашудааст:

«Оё пиндоштед, ки шуморо беҳуда офаридаем ва шумо ба назди Мо бозгардонида намешавед?»; Сураи «Муъминун», ояти 115.

- Алоқаҳои ҳастии кулӣ ва дарки ин алоқаҳо аз неруи ақли инсонӣ ва мантику идроки инсонӣ берун аст;
- Беҳтарин додаҳои олами *ғайб* ба он чӣ вижаи инсон аст, ин ҳастии Худованди поку баландмартаба, офаридгори ягонаву яқтову бениёз, ҳақу адл ва аввалу охирест, ки ҳамгуни ӯ чизе нест ва ӯ донандаи ҳама чиз аст;
- Хонаи охират, растахезу барангехтан ҳосили савобу иқобест, ки инсон дар ин дунё ба ҷо овардааст. Агар некӣ кардааст, некӣ ва агар бадӣ кардааст, бадӣ мебинад;
- Дунё ҷойи қору қорбарӣ ва ислоҳ аст, ки Худованд ҳама чизро дар коинот фармонбардори инсон гардондааст, то масъулияти ҷойгузиниашро дар замин ба ҷо оварда, ба ободкориву ислоҳи он талош варзад. Фармонбардор кардани коинот ба хости баргузидаи инсон ба хотири баҳраҷӯиву ғамхорӣ, ислоҳнамоиву накукорӣ аст, на барои зиёдаравию саркашӣ ва фасодкорӣ;
- Иродаи инсонӣ аз илму амр, эъҷози офариниш ва қудрати Худованд аст. Худованд онро офарида, ҳамчунон ки ҳама чизро бо хости худ офаридааст. Бо самтгирии озод бартариву шараф дода, озодона тасмимгириро ба ӯ бахшидааст. Метавонад аз рӯйи тақову покӣ ва ё аз рӯйи табаҳкорӣ зиштӣ тасмими нек, бад, ислоҳнамой, фасодкорӣ, анҷоми хилофату ғамхорӣ, ислоҳнамоиву ободкорӣ ё тасмими баду фасодкорӣ, ифротнамоиву исрофкорӣ, қибрварзию саркаширо баргузинад;
- Ҳидоят ва гумроҳӣ дар зиндагии инсон сарнавишти шахсист, ки дар илми Худованд буда, чи тавре Худованд иродаи озодро, яъне, ду роҳро ба инсон бахшидааст: роҳи

росту ҳақиқат ва ҳидоятро пеш мегирад ва ё роҳи фасоду гумроҳӣ ва саркаширо;

- Худованд инсонро офаридаву ба ӯ ақлу донишро ҳадя кардааст ва бо ҷойгузинӣ дар замин гиромӣ доштаву ҷойгоҳашро бо неруи илму озолии ирода бартар гардонидаст ва ӯро бар ҳама коинот бартару мукаррам сохтааст. Чунончи агар бо иродаи озоли худ ҳидоят ёбад, пас, ӯ комилтарину беҳтарин ва накутарини офаридаҳост, аммо агар гумроҳ шаваду фасод намояд, пас, бо бадкориву гумроҳӣ ва интиҳобаш дар асфал-ус-софилин (пасттарин табақаи дӯзах) аст;

- Худованд ҳастиву коинот ва зиндагиву ҷондоронро халқ ва бар қоидаву қонунҳо ва сабабҳо офаридааст. Маҳз дар ҷустуҷӯи сабабҳо қору кирдор ба вучуд омада, ҳадафҳо амалӣ мегарданд ва иродаи инсонӣ қасду тасмимгирии худро ошкор месозад; бе ҷустуҷӯи феълӣ талаби сабабҳо на ирода мебошаду на мақсад ва на ҳадафе амалӣ мешаваду на чизе ошкор мегардад;

- Масъулияти инсон дар зиндагиву замин анҷоми масъулияти роҳбариву ободкорӣ, мусаххар намудани коиноту ғамхорӣ ба он аст ва ин тавассути ҷустуҷӯи сабабҳову талош дар роҳи он амалӣ мешавад. Масъулияти инсон ҷустуҷӯ кардани қонунҳову сабабҳо ба хоҳири адои амонат ва розӣ намудани Худованди поқу баландмартаба мебошад. Ризоии Худованд бо имон доштан ба ӯ ва ба ғояе, ки Худованд инсонро барои анҷоми он офаридааст, имону фармонбардорӣ ба он чӣ Худованд фармудаву наҳй кардааст ва боварӣ ба қудрати ӯ ва ба қонунҳову дастурҳо мебошад. Муъмин пас аз адои масъулияташ мувофиқ ба қоидаву қонунҳо дар талаби сабабҳо ва талош бо тамоми қиддиат дар ин росто вочибӯ амонаташро иҷро менамояд. Сипас аз рӯйи имону боварӣ ба ҳикмати Худованд бар Худованди соҳиби амру донандаи *ғайб* ва чархзанандаи ҳастӣ таваккал менамояд. Ҳама тақдири илоҳӣ дар мавриди бандаи муъмин пас аз он ки нақши худро иҷро карда, масъулиятро дар талаби сабабҳо ба дӯш мегирад, дар дунёву охираат хайр

аст. Инсон бо дилу ҷонаш (тамоми вучудаш) бо боварӣ рӯ ба Худованди соҳиби амр меорад ва бо ин хостгори ризои Худованд мешавад, то амалашро пазиро гардаду ҳадафи баргузидаашро амалӣ созад. Маҳз адли ҳақ субӯҳанаҳу ва таоло ва куллии парвардигорӣ ва ҳикмати куллии ӯ гавари комёбии кори умумии муъминон ва талоши онҳо дар хилофати замин аст ва гавари подоши бандаи муъмин дар дунё ва охират ба муктазои ҳикмату адл ва раҳмати ӯст;

- Инсони муъмин мувофиқи фитрату қонунҳои бунёдӣ ба иҷрои хилофат ва талош дар ислоҳсозиву ободкорӣ менамояд ва масъулияти ба дӯш дотаашро дар фаъолияти мубориза ва ҷустуҷӯи сабабҳо аз роҳи имон ба Худованд ва боварӣ доштан ба ҳикмату адл ва раҳмати ӯ иҷро менамояд. Аз ин рӯ, банда умед мебандаду таваккал мекунад ва аз тақдири Худованд ба тақдири Худованд меғузрезад, аз худ ва иҷроиши масъулияташ огоҳ аст; имонаш талошу талошаш имон аст. Ба ин хотир, инсон дар талаби ҳақиқату талош намудан ба ислоҳкорӣ, дар анҷоми уҳдадорихои хилофат ва ислоҳкориву ободнамоӣ сабабҳоро ҷустуҷӯ намуда, ба Худованд эътимод менамояд; аз ғайри Худованд тарсу биме надорад; рӯ ба Худованд меораду бо муътақидӣ ба комёбии муъминон дар дунёву охират бар ӯ таваккал менамояд. Аз ин рӯ, муъмини ҳақиқии аз маънои имонаш ба Худованд ва ҳукму қазову қадари ӯ нисбат ба ҳамаи мардум барои амал намудан ба қонунҳои илоҳӣ дар замин ва хилофати он озмандтар аст. Ва ӯ танҳо бо диди ташхисгару нуктасанҷ ба ҷузъиёти ҳаракати амалкард ва талош тавачҷуҳ менамояд; на комёбӣ мағрураш мегардонаду на шикасте ноумедаш мекунад. Зеро медонад, ки ин мояи имтиҳону санҷиш аст ва аз ҳикмати расои Худованд ва куллии илоҳӣ дар ҷарҳиши ҳастиву санҷиши мардум сарчашма мегирад. Ба ин хотир, ҳар чӣ дар ҳаракату талош ба муъмин мерасад, ҳамагӣ барояш дар дунёву охират хайр буда, мояи ҳаракату зиндагӣ, масъулияти амалу ҷиддияти талош ва талаби сабабҳояш боқӣ мемонад. Ҳоли муъминони амалкунандаву адокунандаи

амонатҳову масъулиятҳои худ ҳамеша ба сӯйи накуиву комёбӣ ва тавонмандист. Чунончи ваъдаи Худованд дар мавриди муъминони адокунандаи амонату масъулият, имони комилдошта ба қазову қадар ва ба таври наку талошқунандаву талабқунандаи сабабҳову қонунҳо амалӣ шуданист. Худованд муъминонро ба хотири хушимониву ба таври наку адо намудани масъулиятҳояшон кумак кардаву ба онҳо тавонмандӣ додааст ва онҳоро халифа гардонидаст. Зеро ин аҳду қонуни Худованд ва он имону доноии муъмин аст:

«Агар Худоро ёрӣ кунед, шуморо ёрӣ хоҳад кард ва пойдорӣ хоҳад бахшид»; Сураи «Муҳаммад», ояти 7.

- Ақлу идроки инсонӣ барои зиндагӣ дар замин ва иҷро намудани уҳдадорихои ҷойгузинӣ дар ислохнамоиву ободкорӣ омодааст. Ақлу идрок абзори асосӣ ва сифати олии инсон дар арсаи бардошти масъулияти муҳимме, ки дар зиндагӣ бар дӯши ӯ гузошта шудааст ва дар мавриди идораи ҳастиву ободсозиву талош дар ислохнамоии он мебошад. «Ва чун Парвардигорат ба фариштагон гуфт:

«Ман дар замин халифае меофаринам», гуфтанд: «Оё касеро меофаринӣ, ки дар он фасод кунад ва хунҳо бирезад, ҳол он ки мо ба ситоиши Ту тасбеҳ мегӯем ва Туро ба покӣ иқрор мекунем?» Гуфт: «Ман он чиро донам, ки шумо намедонед». Ва номҳоро ба тамоми ба Одам биёмӯхт. Сипас онҳоро ба фариштагон арза кард ва гуфт: «Агар рост мегӯед, Маро ба номҳои инҳо хабар диҳед!» Гуфтанд: «Муназзаҳӣ (поки) Ту. Моро ҷуз он чӣ Худ ба мо омӯхтай, донише нест. Тӯӣ донои ҳаким!» Гуфт: «Эй Одам, онҳоро аз номҳояшон огоҳ кун!» Чун аз он номҳо огаҳашон кард, Худо гуфт: «Оё ба шумо нагуфтам, ки Ман ниҳони осмонҳову заминро медонам ва бар он чӣ ошкор мекунед ва пинҳон медоштед, огаҳам». Сураи «Бақара», оятҳои 30-33.

Дархӯрии инсон барои хилофат маҳз илм буд ва ақл абзори василаи он дар замин аст;

- Ваҳй сарчашмаи илоҳист, ки инсон ва шинохти инсониро дар мавриди ғайбу алоқаҳову ҳадафҳои куллии он ва дар робита ба алоқаи инсон ба ин куллияту ҳадафҳо мусоидат мекунад. Ақл абзори инсон барои илму маърифат ва амалкард дар замин аст. Инсон донандаи *шаҳодат* аст ва ин ба хотири амалинамоии рисолати хилофату ҳадафҳои он дар барпо намудани ҳамбастагӣҳои ҳаққу адл ва эҳсон мебошад;

- Ба ин маъно ваҳйу ақл дар арсаи муайян намудани ҷойгоҳи инсон дар олами *шаҳодат* ва таҳким бахшидани вучуду талоши ӯ ба хотири амалӣ намудани ҳадафи ҳарду (ваҳйу ақл) дар ҷаҳон якдигарро комил менамоянд. Чунончи ваҳй инсонро барои шинохти куллӣ, ҳадафҳову ҳикматҳои илоҳие, ки фаротар аз илму идроки ӯ буда, шинохту даркашонро надорад, мусоидат менамояд, дар натиҷа инсон дидгоҳу шинохти худро комил месозад, то ба сӯйи ҳадафҳову мақсадҳо ҳидоят гашта, яқинро ба даст меорад ва ба ин гуна ангезаҳову тасмимоти ниҳоди худро дар ростии сохтору сиришти худ пазиро мешавад. Ҳамин гуна ваҳӣ ростини итминонбахш василаи инсон ба сӯйи ҳадафҳову куллият ва ақл василаи ӯ дар шинохти ҷаҳону ҳама он чӣ аз қоидаву қонун ва имкониятҳо нухуфтааст, ба шумор меравад, то ҳамаро мусаххар созад бо муқтазои роҳнамоӣ ва ғояи баргузидаи илоҳӣ ба ислоҳнамоиву ободкорӣ пардозад;

- Аз нигоҳи сиришту имон ба яғонагии Ҳудованду ҳидояти ваҳй дар дидгоҳи исломӣ таноқузе байни ваҳйу ақл ва ҳастӣ вучуд надорад. Чунончи ваҳй вижаи олами *ғайб* ва куллияту ҳадаф ва мақсадҳои вучуд дар ҳастиву зиндагӣ буда, аз ҷониби Ҳудованд аст ва саъй дар мавриди он ба ғайри он чӣ ваҳй хостааст, гумроҳӣ, гумон ва такаббурист. Маҳз ҷидду ҷаҳд ва фармонбардорӣ ба он чӣ ваҳӣи илоҳӣ овардааст, байни илми судманд ва илми

табохкунанда фарқ мегузорад. Маҳз ин меъёр байни илму мантиқи ростини фариштаҳо ва байни илму мантиқи фосиди шайтон фарқ гузошт:

«Гуфтанд: «Муназзаҳӣ (поқӣ) Ту. Моро ҷуз он чӣ Худ ба мо омӯхтай, донише нест». Сураи «Бақара», ояти 32.

Иблис бо дониستاني бартарияти моддаи офаринишаш такаббур карда, мегӯяд:

«Гуфт: «Ман аз ӯ беҳтарам, маро аз отаи офаридаӣ ва ӯро аз гил»; Сураи «Аъроф», ояти 12.

Ва боз гуфта:

«Оё барои касе, ки аз гил офаридаӣ, саҷда кунам?» ; Сураи «Исроъ», ояти 61.

Ва Худованд бо илми кулливу қудрати фарогираш мегӯяд:

«Ман он чиро донам, ки шумо намедонед». Сураи «Бақара», ояти 30.

Ақлу мантиқ ва идроки инсонӣ ҳамон ақли дурусту ростинест, ки талоши инсонро сӯйи ҷаҳон ва барои иҷрои нақшу ифои масъулият дар хилофати ҷаҳон равона месозад, ба гунае ки Худованд дидгоҳи ӯро аз дониши ҷаҳони *ғайб*, муайян намудани ҳадафҳову меъёрҳо ва анҷому оқибатҳо бархӯрдор сохтааст, то инсон дар замин имконияти анҷоми масъулияти худро дар ростои мусаххарнамоиву ободкорӣ ба шакли нақу пайдо намояд. Бо ин чорчӯби комилу комилкунанда байни илми ғайбу илми *шаҳодат* ва байни ваҳйу ақл ва ҳастӣ мусулмонони садаи аввал ба сафсатаҳои ифротӣ дар робита ба масоили *ғайб* рӯ наоварда, ниёзи худро ба таври комил дар мавриди ҳадафҳову муайян намудани меъёрҳо аз ваҳй дарёфтанд, зеро ваҳй инсонро раҳнамоиву ҳидоят наму-

да, ақли ўро ба сўйи илму талош, созандагиву тасхирнамой ва ободкорӣ равона сохтааст;

- Ғайбу *шаҳодат*, ваҳйу ақл ва ҳастӣ, имону амал, таваккалу талош, ақидаи қазову қадар ва боварӣ ба куллиёту фармудаҳои илоҳӣ – бо тамоми чиддият дар фаҳму шинохти қонунҳову василати иродаташ дар амалисозии ҳадафи ҳастӣ ва имони ростинаш бо хости Худованд – маҳз дар чорчӯби фарогири исломие, ки дар пояи ҳақиқати тавҳиду ягонагӣ бунён шудааст, такомул меёбанд. Аз ин рӯ, Худованд имон, ки сарчашмаи ният аст, дар чандин ҷойи Қуръони карим бо амали солеҳ ҳамроҳ овардааст, аз ҷумла ҷоие, ки мефармояд:

«Онон, ки имон оварданд ва амал солеҳ анҷом доданд».

Сураи «Аср», ояти 3.

- Чӣ тавре дида мешавад, Худованд амалро дар қонуну қоидаҳо ёдовар шуда, ишора менамояд, ки накуӣ (салоҳ) танҳо ба нияти хубу қасд басандагӣ наменамояд. Чунончи ин маъно дар ояти мазкур дар баробари имону тавачҷух ба Худованд боз ифодагари талоши воқеӣ дар талаби сабабҳову амалкарди хуб мебошад.

Аз ин ҷо хулоса менамоем, ки ақли мусулмон ба мусаххарнамоии олами шаҳодату зиндагӣ ва коинот рӯ оварда, ба хотири пиёдасозии хилофати бо ваҳйу дастур ва ҳадафҳои шарияту ҳукмҳои нозилшуда созгор дар асоси шинохти воқеии аҳволу воқеият, мабноҳо, оинҳову қонунҳо ба басомоновариву темордорӣ ва ислоҳи кори онҳо (олами шаҳодату зиндагӣ ва коинот) гом мебрадорад. Ақли мусулмон дар чизе, ки суд надорад, аз қабилӣ аҳволи олами ғайбу чизҳои вобаста ба Зоти Худованду куллиёти дастураш (ба истисноӣ он чӣ дар мавридаш ваҳй нозил шудаву паёмбарӣ фиристода шудааст) вақту талоши худро зоеъ наменамояд. Ақли мусулмон маҳз вақте заиф гардид, ки дидгоҳаш заифу дар ҳам барҳам гашт

ва аз он чӣ аз олами *шаҳодат* барояш дастрас буд, рӯгардон шуд. Ба ин гуна ки дар он чӣ созгору дархӯраш набуд, аз қабилҳои аҳволи куллияту илоҳиёт ва олами *ғайб* ғӯтавар гашт (ва бо ин аз рисолаи аслии худ дур гардид).

Барои он ки ақли мусулмон неруи худро баргардонад, бояд дидгоҳи пурраи исломии бар пояи тавҳиду ягонагӣ бунёншударо барқарор созад. Зеро дар он дидгоҳ ҳадафу сабабҷӯӣ зарурӣ гашта, *ғайбу шаҳодат*, ваҳйи сиришт (ақл ва ҳастӣ) муттаҳиду комил мешаванд ва бо ин инсон ақлро роҳнамоӣ мекунад, ба гунае ки талоши инсон ҷиддӣ гашта, ваъдаи Худованд дар мавриди қудрату пирӯзӣ амалӣ мешавад.

Акнун ба масъалаи муҳимми дигаре дар соҳаи масоили барномагароии исломӣ мегузарем, ки он масъалаи сарчашмаҳои ин барномаву фикр ва алоқаи байни онҳо мебошад.

3.2. САРЧАШМАҲОИ ФИКР ВА БАРНОМАИ ИСЛОМӢ: ВАҲӢ, АҚЛ ВА ҲАСТӢ

Ваҳй ҳамчун сарчашмаи шинохт ва раҳнамоии зиндагии инсон сухани ҳақ дар назар дошта шудааст, ки Худованд онро ба паёмбарони худ ваҳй кардааст, то фармудаҳояшро ба умматҳо расонанд. Аммо ваҳй ҳамчун сарчашмаи шинохт ва раҳнамоии исломӣ сухан ва дастури Худованд аст, ки ба Паёмбари худ – Муҳаммад (с) ваҳй намудааст, то онро ба ҳамаи мардум (одамизод) бирасонад. Чун ин ваҳй охирин, комилтарин ва фарогиртарин паёмбарӣ буда, ҳидоятгари ҳама мардум, раҳнамунсоз ба маънои ҳастияшон ва ифодагари ҳадафҳову асосҳо ва арзишҳову дастурҳое мебошад, ки бояд ба хоҳири амалисозии ҳикмати ҳастиву расидан ба ҳадафҳои қориву алоқадорҳои худ ба он ҷанг зананд. Асоси он чӣ ваҳй ба инсон мерасонад, ин тавзеҳи ҷиғунагии алоқаи инсон ба Худованд, мақсади ҳастии инсон дар қавн, далели ҳаракати инсон дар зиндагӣ ва бозгашти инсон пас аз марг мебошад.

Инсон гиromитарин офаридаи Худост, зеро Худованд ўро бо иродаву тавоноии тасарруфнамоиву тасхирсозии ҳастиву ҳаёт бархўрдор сохтааст, инчунин, дар ӯ сиришти идрок, андешарониву чорасозӣ, ба чархиш даровардани зиндагиву тақдиротро мувофиқ ба қонунҳову сабабҳои омӯзондааш, гузоштааст. Аз ин рӯ, агар бо устуворӣ дар ҳақ фармонбародии хуб намояд, дараҷаи баланд меёбад ва агар бо дурӣ аз ҳаққу пайравӣ аз ҳавову ҳавас саркашиву бадкорӣ намояд, ба пастӣ меравад (ҳалок мешавад).

Алоқаи инсони офаридашуда ба Худованди офарандаи соҳибихтиёр дар зиндагӣ ва ҳастӣ алоқаи иродаву идрок ва ихтиёр буд, дар навбати худ ин алоқаи бандагиву зердастӣ ва алоқаи ҳилофату қаромат мебошад. Чунончи рӯ овардани инсон ба Худованд ва пайравӣ аз дастуроту қанораҷӯӣ аз наҳйқардаҳояш алоқаи болоравиву қаромат ва иззатнамоист. Зеро ин алоқа ба маънои фароғириву расидан ва пиёданамоеи ҳақиқату нақуӣ, роҳи рост ва ҳадафи бузурге мебошад, ки инсони росткор барои он талаш менамояду онро талаб месозад ва маҳз бо ҷустуҷӯву дарёфти он баландмартаба мегардад. Дар андешаи исломӣ ин гуна алоқа ҳаргиз бо хор доштану таҳқир қардан ва истисморнамоӣ маънидод намешавад. Зеро ин гуна алоқа алоқаи муҳаббат, интизорӣ, шавқ, ифтихор, бузургӣ ва нуруст ва ҷаҳонбинироҳову меъёрҳо ва арзишҳо дар шахсияти Паёмбари Худо (с) ва саҳобагони гиromиаш пеш аз ҳар қаси дигаре аз ояндагон дида мешавад. Чунончи дар ин маврид Паёмбари Худо мегӯяд:

*«Бӯйи даҳони рӯзадор дар назди Худованд аз бӯйи мушк хушбӯтар аст»;*¹

*«Хушнудии Худованд аз тавбаи бандааш аз хушнудии яке аз шумо, ки дар биёбон савори уштур меравад, ба ногоҳ уштур аз ӯ мегурезад, дар ҳоле ки ҳама хӯроқаву нӯшоқааш бар он бор аст ва ӯ ноумед гашта, ба зерӣ дарахте омада, дар сояаш дароз мекашад ва дар ҳамин ҳолати ноумедӣ уштураширо дар назди худ меёбад, бештар аст».*²

1 Ривояти Бухорӣ ва Муслим.
2 Ривояти Муслим.

Худованди поку баланмартаба мегӯяд:

«Чун Парвардигорат ба фариштагон гуфт: «Ман дар замин халифае меофаринам»»; Сураи «Бақара», ояти 30.

ҷойи дигар фармуда: «Мо фарзандони Одамо каромат бахшидем ва бар баҳру хушкӣ (бар савориҳои гуногун) савор кардем». Сураи «Исро», ояти 70.

Бояд сабаби бузургии инсонро байни махлуқот, ҷойгоҳи ўро дар офариниш, ҳикмати волеи офаринишу дар замин ҷо намудани ўро, ки ҳамон сифати бартару бузурги фарқкунандаи ўст, фаромӯш нанамоем. Сифати мазкур сифати иродаи озод ва тавоноӣ ба таваҷҷуҳу ҳидоят бо соҳибхитиёри ба шумор меравад, ки маҳз ҳамин онро мавриди қасами Офаридгори бузургу баланмартаба қарор додааст:

«Ва савганд ба нафсу он ки некуяш биёфарида, сипас бадихову парҳезгориҳояшро ба ӯ илҳом карда, ба таҳқиқ, ҳар кӣ дар покии нафс кӯшид, наҷот ёфт ва ба таҳқиқ, ҳар кӣ дар палидиаш фуру нӯшид, зиён кард». Сураи «Шамс», оятҳои 7-10.

Инсон маҳз бо саркашиву бадкорӣ ва гумроҳӣ ба нафси худ ситам карда, дар ботлоқи гуноҳу бадкорӣ ва исён ғарқаш месозад ва онро рӯзи қиёмат ба ҷойгоҳи хориву бадбахтӣ мепарад. Аз ин рӯ, набояд ҷойгоҳи эътибору бузургииро, ки ба рои инсонӣ накувор аст:

«Ба таҳқиқ, Мо одамо дар некутарин сурате биёфаридем. Он гоҳ ўро фурутар аз ҳамаи фурутарон гардонидем, гайри онон, ки имон овардаанд ва қорҳои шоиста кардаанд, ки подоши бепоён доранд», Сураи «Тин», оятҳои 4-6.

Бо хитоби илоҳие, ки ба сангдилону мутақаббиров, ситамгарону золимон, аз қабилӣ ситамгарону саркашон ва му-

такаббирони араб чун Абучахлу Абулахаб мурочиат шудаву Худованд бо он шикасти густоҳии мутакаббарон хоставу тарсу инҳироф ва куфру гумроҳии онҳоро ошкор сохтааст, омехта намоем. Ба ин хотир, дуруст нест, ки маонии хитоби бузургдошти инсонро фаромӯш созем ва набояд дар зехну фаҳмамон танҳо хитоби накӯҳишу сарзаниш чойгизин шаваду онро асли хитоби Худованд ба инсон ва асоси алоқааш ба зиндагӣ шуморем.

Инчунин, набояд байни эҳсосоти арҷмандиву эътибори муъминон (чун ин чойгоҳи арҷмандии ҳақиқату ороста шудан ба он ва фарохонӣ ба сӯи он аст) ва байни тазарруъ, муҳаббат ва тавбанамоии онҳо дар намоз ба сӯи Худованди неъматдиҳандаву гиroomикунанда ва донову бахшанда омехта нанамоем, зеро ин алоқа алоқаи дӯст доштану иштиёқ ба сӯи Бахшандаи Меҳрубон мебошад. Ҳар ду маврид чойгоҳи арҷмандиву накуй ва бузурггист, ки дархӯри алоқаи муъмин бо Худованд мебошад, чун барояш дар замин чихати адо намудани рисолату амалинамоии ҳадафи офаринишаш имконият додаву халифаи гиroomиву накукораш гардонидааст, ки ба Худованд имон доштаву ба ӯ эътимод менамояд ва барои дарёфти ризоияташ талош меварзад.

Ваҳй ба ин маъно сарчашмаи асосии шинохти инсон буда, ўро ба ҳадафи офаринишу чойгоҳаш дар он ва бозгашташ баъд аз ин ҳастӣ ошно месозад:

«Оне, ки марғу зиндагиро офарид, то шуморо мавриди санҷиш қарор диҳад, ки кадоме аз шумо беҳтар амал менамояд». Сураи «Мулк», ояти 2.

Инсон танҳо тавассути ваҳй метавонад ба шинохти яқинии худ дар мавриди ҳадафи вучуду чойгоҳаш дар он ва алоқамандиаш ба моварои вучуду моварои ҳаёт даст ёбад, дар ҳоле ки феълу илм ва мантиқи инсон наметавонад ба чунин навъи яқину шинохти куллийёт роҳе дошта бошад.

Бо сиришту ақл ва идрок, ки Худованд бандаро офаридаву ўро бархўрдор сохтааст ва бо он чӣ инсон аз офаридаҳову хастии фитрату қонунҳо мебинад, барои шинохти куллиёти ин вучуд ва ҷойгоҳи худ дар он дигар чорае надорад. Вале кивиши ӯ на далеле шуда метавонаду на ҳадафе, ки барояш талош карда шавад ва на маъное, ки амалӣ шавад, ба гунае ки офариниши ақлу қонунҳои илоҳӣ дар коинот онро инкор мешаванд. Дар натиҷа ин ҳолат нафсро гирифтори ҳаяҷону изтироб намуда, дар вартаи биму ҳайронӣ қарор медиҳад. Маҳз ваҳӣ боэътимоду саҳеҳ воситаи ягонае барои ин гуна шинохт ба шумор меравад, ки тавассути он инсон вучуду абзори худро дар зиндагӣ комил месозад. Ба ин хотир, ваҳӣ дар зиндагӣ зарурӣ ва тақдирдиҳандаи ақлу идрок ва андешаи инсон буда, инсон аз он бениёз буда наметавонад. Инсон дар зиндагӣ танҳо бо таъя ба ваҳӣ дуруст метавонад ба марҳилаи яқину боварӣ расад, зеро ваҳӣ ҳамчун сарчашмаи асосие ба шумор меравад, ки шинохту дониши ақл дар мавриди олами *шаҳодат* маҳз бо он комил мешавад:

«Ва аз ҷониби Худо нуре ва китобе сареҳу ошкор бар шумо нозил шудааст, то Худо ба он ҳар касро, ки дар пайи ҳушнудии ӯст, ба роҳҳои саломат ҳидоят кунад ва бо фармони Худо аз торикӣ ба рӯшноияшон бубарад ва онро ба роҳи рост ҳидоят кунад». Сураи «Моида», оятҳои 15-16.

Ақли инсон абзори идроку фаҳм, бинишу пазириш ва фарқгузориву муқоисамоии инсон буда, тавассути он масъулияти ҳастиву амали худро дар олами шаҳодату зиндагӣ амалӣ месозад. Ақл, дар баробари он ки воситаи асосии идрок ба шумор меравад, боз фарогири бадеҳиёти маонӣ ва ҳамбастагҳои инсон бо зиндагиву ҳастӣ ва коинот буда, мантику мафҳумҳои асосии ин ҳастӣ бар пояи он бунён ёфтаанд. Бидуни ақл на инсон вучуд дораду на идроку фаҳму бинише ва на масъулиате.

Ақл раҳнамун, ангезанда ва воситаи инсон барои дарки ҷойгоҳу ҳадафаш дар зиндагӣ мебошад. Инчунин, ақл раҳна-

мун, ангезанда ва воситаи инсон барои ҷустуҷӯи илми ғайбу пазириши он тавассути рисолоти ваҳй мебошад.

Маҳз тавоноии ақл дар мавриди идроку фарқгузорӣ ва ошкорнамоӣ воситаи инсон барои дарки мағзи ваҳй буда, онро ҳамчун роҳнамову иршодкунанда барои фаъолияти инсон, созандагиву танзим ва дастовардҳои зиндагӣ қарор медиҳад ва бо ин ҳадафу мақсад ва роҳнамоиҳову ҳукмҳои ваҳйро пиёда месозад.

Бидуни ақл ва нақшу эҷодкории он дар тавоноиҳову бадеҳиёт ва дарку фаҳму фарқгузорӣ на инсон ҳамчун инсон вучуд медошту на ваҳй ҳамчун сарчашмаи шинохту дониш ва раҳнамунӣ пазируфта мегашт.

Ваҳйи умматҳои пешин мавриди таҳрифу дигаргунсозӣ қарор гирифтӣ ҳақиқати худро ҳамчун сарчашмаи яқини шинохт аз даст дод, дар ҳоле ки ақли мусулмон бо рисолати комили ростин бархӯрдор гашта, бо тақомули сарчашмаҳои шинохташ дар ду олам: олами ғайбу олами *шаҳодат* бартарӣ пайдо кардааст. Чунончи ваҳй сарчашмаи илми куллийӣ ва олами *ғайб* ва ақл бошад, сарчашмаи илми *шаҳодат* ва идораҳои зиндагӣ ба шумор мераванд. Идораҳои зиндагиро ақл бо тақя бар меёрҳову бадеҳиёт ва мафҳумҳое, ки Худованд бархӯрдораш сохтааст ва бо тақя бар он ҷӣ аз ҳастиву коинот, ниҳодҳову алоқаҳои ҳастӣ аз худ намудааст, эҷод карда, зиндагиро дар пояи онҳо месозад ва нақши хилофатро дар ҳастиву коинот ба иҷро мерасонад. Ҳамин гуна ҳар ду сарчашма: ваҳйу ақл бо ҳастӣ комил гашта, барои инсон имконият фароҳам меоранд, ки ҳадафҳои офариниш ва нақши ҷойгузиниро амалӣ гардонад.

Нақши ақл шинохти *шаҳодат* бо ошкорнамоии сидқи паёмбарону дурустии санади ваҳйи расида ва тасдику таҳкими он аст. Нақши ақл илми *шаҳодат* бо дарк намудани мақсадҳои ваҳй аз зиндагиву инсон дар олами *шаҳодат* мебошад. Нақши ақл дар паратави роҳнамоиҳои ваҳй оид ба ҳадафу меёрҳои ҳаракати зиндагӣ ин ҳама ҷониба дарк кардани олами *шаҳодат* ва конуну алоқа ва имкониятҳои фитра-

ти ҳастиест, ки онро фаро гирифтааст. Нақши ақли мусулмон бунёни олами шаҳодату хилофат дар кавн тибқи конунҳову ҳадафҳои иродаи илоҳӣ буда, бо фитрату қонунҳое, ки Худо-ванд дар равонҳову коинот гузоштааст, такмил ёфта, ба роҳи рост даст меёбад.

Ақли мусулмон тавоноиву тавозун, пайдории гомҳову росткориҳои худро аз илми ваҳй мегирад ва ба таври яқин аз илми *ғайб* ҳамон андозае медонад, ки аз ваҳй гирифтааст. Ақли мазкур ақли муъмину ростин ва босубот аст, на якраву носипосу худписанд; яқинро ба хоҳири гумону ҳидоятро ба хоҳири гумроҳӣ раҳо намесозад. Ақли мусулмон ақли имондору тавоно ва эҷодкорест, ки бо донишу нур ва яқин масъулияти хилофати ҳастиву зиндагӣ, ободкориву ислохнамоӣ онро фаро гирифтааст ва бидуни донишу дастгир ва чароғи тобоне ба шакку гумон ва *ғайб* машғул намешавад.

Ҳамин гуна нақши ваҳйи илоҳӣ, пеш аз ҳама, баровардани ниёзи ақли мусулмон дар мавриди шинохти олами *ғайб*, тавзеҳи ҳадафи баргузидагии офариниши инсон дар олами *шаҳодат* ва хилофати ӯ дар замин буда, нақши ақли мусулмон бошад, таъя бо раҳнамоии ваҳйи паёмбарӣ талош дар олами *шаҳодат* ва барпо кардани хилофат дар замин ба шумор меравад.

Аҳди гузаштагони аввал ҳамин гуна буд ва ақли мусулмон вақте кораш пайдор гашту амалкардаш созгор шуд, бояд бар ҳамин минвол бошад, ба гунае ки на шубҳаву нобиноие, на талоши бемаънову на неруи барҳадаррафта ва на парешониву ташвише на шакку тардиде бар он чира нагардад.

Дар гузори асрҳои баъди садаи аввали исломӣ набудан ва рукуди дидгоҳи равшану катъии шаффофу дурахшон дар мавриди маънову нақши ваҳйи илоҳӣ дар зиндагиву олами башар, инчунин, набудани дидгоҳи равшану катъӣ дар мавриди маънову нақши ақли инсонӣ дар робита ба дарки маониву ҳадафҳои ваҳӣ, меъёрҳои идораи олами *шаҳодат* ва дарки масоилу рӯйдодҳову бархӯрд бо рафти зиндагиву конунҳову коинот муҳиби пайдоиши омезаи хатое дар ан-

дешаи исломӣ байни мафҳумҳои ваҳӣ ва ақл, ҳамбастагӣ байни онҳову табиати ҳар кадоме аз он, соҳаву ҳадаф ва ҷойгоҳи амалкард дар ростои табиати инсон гардид. Ҳамин гуна боис шуд, ки ақлу андешаи мусулмон ба руқуд рафта, аз ҳадафи худ дур шавад ва дидгоҳи исломиеро, ки бо фарқгузориву мушаххаснамоии ҷойгоҳу нақши ваҳӣу ақл орошта буд, аз даст диҳад.

Агар уммат хувият ва диҳиши фикру тавоноии худро баргардондан меҳаҳад, пас, набояд ақли мусулмонро талошҳои аслии онро дар робита ба натиҷагириву истиқро, назар кардану тадқиқ ва таҷрибаву фаҳм, дарки роҳнамоиву манфиати онро барои нафсҳову ҷомеаҳо дар партави роҳнамоиҳои ваҳӣу фаҳми шариат ба шакли зиндаву баргузидае, ки хостори амалисозии ҳадафҳои шариат ва барпономоии ҷомеаи исломӣ аст, тасарруф ва ба таври зӯрӣ ба мерос барад.

Агар дидгоҳу диҳиши фикри худ ва тавоноии умматамонро бозгардондан меҳаҳем, пас, бояд ақли мусулмонро аз ғарқ шудан дар масоили ғайбӣе, ки на ваҳӣ ба он ишора кардаву на паёмбарӣ ба он раҳнамоӣ сохтааст, нигоҳ дорем.

Набояд ваҳӣ дар дидгоҳи исломӣ мучиби ақибмондагии ақл ва эҷодгари гунаҳову суратҳои таърихӣ гашта, онро ба сӯйи тозиёнаҳои биму таҳдид ва ба занҷирҳое аз фармудаҳову нофармудаҳое барад, ки ба ҳолу рафти зиндагии мардум ва ба бархӯрдҳову дастовардҳои онҳо робитае надорад.

Агар дидгоҳи худро бозгардондан меҳаҳем, пас, набояд масъалаи паёмбарӣ ва ваҳӣ масъалаи академии печидае гардад, ки ниҳоду арбобе дошта бошад, то тибқи дидгоҳу ҷойгоҳи худ дар зиндагиву ҷомеа онро ба таври дилхоҳи худ истифода карда, барои ҳукмронӣ бар арзишҳои ҳаёту ақлҳо аз номаш сӯистифода кунанд.

Воқеан, мусулмонон ва ақли мусулмон бештари неруи худро дар дарозии таърих вақте аз даст доданд, ки ақл иҷозат ёфт, то дар масъалаҳои ғайбӣву илоҳӣ ва сафсатаҳои фалсафӣе ғарқ шавад, ки марбут ба куллии илоҳӣ буда, ба талаботи дидгоҳи исломӣ ва чорҷӯии фикриву манҳаҷии он, ки ваҳӣ

овардаву фитрат онро тасдиқ намуда ва амалкарди масири садаи аввали Ислом далели он мешавад, робитае надорад.

Дидгоҳи ростини исломӣ, ки ваҳйу ақл ва ҳастӣ дар он комил шуда, ақли мусулмон бо роҳнамоии ваҳй рӯ ба чашмандозу чорачӯӣ ва амал дар олами *шаҳодат* меорад, ҳамон дидгоҳест, ки барои садаи аввал имконияти навпардозӣ дода, дарҳои таҷрибанамоиву чашмандоз ва таҳқиқи қонунҳои зиндагиву коинотро ба рӯйи ақли мусулмон кушод ва барои инсоният дар соҳаи тамаддун имкониятҳои навро фароҳам овард, ки мучиби асосии барпо шудани тамаддуни навин, равиши илмӣ-тарҷрибавӣ ва дастовардҳои моддӣ-таҷрибавие гардид, ки инсоният пеш аз ин ҳамгуну назири онро наметавонист.

Ҳар қадар ки ақли мусулмон дар гузашти асрҳо ба дидгоҳи ҳолиси исломӣ дастёб гардид, ҳамон қадар имконият ёфт, ки рӯ ба сохтори зиндагӣ, бардошти масъулияти худ дар ҷаҳону ободкории он оварад, ки мероси тамаддунии мусулмонон дар соҳаҳои гуногуни илмӣ, фанҳои табиӣ-техникӣ ва шаръӣ гувоҳи он аст. Ҳар қадар ки ақли мусулмон дар сайри таърихии худ дар масъалаҳои ғайбу илоҳиёт ва ҷаҳони азалии моварои модда ғўтавар гашт, дар ҳоле ки он буъди дигаре ба шумор меравад, ки ақли инсон аз дарки он очиз аст ва наметавонад онро бо чизе аз ҷаҳони башар ташбеҳ намояд:

«На касеро зодаву на аз касе зода шудааст»; Сураи «Ихлос», ояти 3.

«Монанди ӯ чизе нест», Сураи «Шӯро», ояти 11.

Ҳамон қадар неруву тавони худро аз даст додааст, бе он ки мушкилиеро ҳал намояд ва ё монеаеро бартараф созад. Балки то ҳанӯз ҳарзаҳову сафсатаҳо ва масъалаҳое, ки дар он ғарқ гаштааст, вучуд дораду то ҳанӯз дар онҳо ғўта мезанад; то ҳанӯз кӯриву ихтилофу бадбахтӣ дар онҳо афзун мешаваду коста намегардад; то ҳанӯз тафриқаву ҷудоиандозӣ,

ки дар он ҳеҷ манфиату хайре нест, дар ҳоли зиёдшавист; то ҳанӯз корбурди бади ин масъалаҳо бештар мешаваду ба уммат зиёни худро мерасонад ва онро пора сохта, оташи ҷангро дар сафҳои он меафрӯзад ва онро аз рӯёрӯӣ ба воқеияти рӯйдодҳо дур месозад, ки ин душманонро алайҳи уммат мусонидат намуда, баровардани ғаразҳову ҳадафҳояшонро имконпазир мегардонад.

Воқеан, шариат ва ваҳйи исломӣ тасаввуроти бузург, ҳадафу мақсад, мафҳуму асос ва арзишҳову аҳкоми бунёдии худро дорад, ки бояд дар риштаи ақливу равиши дурусти илмӣ намоён гашта, моддаи тарбиявӣ-илмӣ ва фикрие гардад, ки мувофиқи он фарзандони уммат тарбия ёбанд ва маҳз дар пояи он сириштҳои равонӣ, ғизоҳои фикрӣ ва абзорҳои ақливу илмиашон афрохта гарданд.

Мебояд дар ин аср нусусу калимоти ваҳйу рисолат ақлу барномаи мусулмонро ба сомон орад, ки тавассути он мақсаду ҳадафҳо ошкор, мафҳуму арзишҳо маълум гашта, дар асоси он авлавиёт мурағбат шавад. Ба гунае ки манбаъҳои тираву ториро аз дидгоҳи ӯ, ки иҷозат дода ва ҳанӯз ҳам иҷозат медиҳад, ки назари кӯтоҳбину андешаи нозои назариявӣ ҳукмрон ва дар фикру фарҳанги уммат ҷойгоҳ дошта бошад, нобуд созад. Воқеан, вузуҳи дидгоҳу аҳдоф ва ҳуб басомонориву арзёбӣ метавонад парешониву тирагиро барҳам занад ва барои диди ҷоҳилона бар нусусу авлавиётҳои он роҳеву ҷойгоҳе боқӣ нагузорад.

Ақлҳои исломиро зарур аст, ки ҳама якҷо (на ба таври алоҳида) рӯ ба ваҳй оранд, аз он таълимоту қонунҳои худро гирифта, дар пояи он барои ниёзҳои худ роҳҳалҳову чорасозӣ ва қонунгузориҳо эҷод намоянд.

Андешаву ақлҳои исломӣ бояд ба зиндагиву зиндаҳо, қонунҳои фитриву табиатҳо, имконияту ниёзҳо, рӯйдоду муҳитҳо, сохтору шароит ва мавридҳои гуногуни ҳаёти рӯ оваранд, онҳоро ҳуб дарк сохтаву аз онҳо омӯзанд ва барои печидагӣ роҳҳалҳо ёбанд, барои амалинамоии он чораҳо созанд ва дар партави таълимоту қонунҳо ва аҳкоми ваҳй ба-

рои ҳочатҳои он қонунҳову қоидаҳо ва қонунгузориҳо пай-резӣ намоянд.

Ақли мусулмон ҳангоми адои нақши тамаддунии худ бо ваҳйи ҳастӣ, ки ҳамчун сарчашмаҳои шинохти исломӣ ҳастанд, дар соҳаҳои шаръӣ-иҷтимоӣ ва инсонӣ-қонунӣ байни ҷойгоҳи таҷрибаи академии шаръии исломӣ ва байни вазифаи сиёсӣ-қонунгузорӣ фарқ мегузорад. Зеро таҷрибаву омӯзишҳои илмӣ-академӣ дар соҳаҳои гуногун танҳо сарчашмаҳои асосие муаррифӣ мешаванд, ки уммату роҳбарият ва ташкилотҳои онро бо шинохту андеша, таҷрибаву омӯзиш ва пажӯҳишҳо мусоидат менамоянд ва уммат метавонад онро дар идроки зиндагиву равиши он ва дар тарҳрезии нақшаҳову таъмини ниёзҳои ба қор барад. Вале омӯзишу пажӯҳишҳои академӣ бинобар аҳамиятнокиву ҷойгоҳи асосӣ доштан дар баробари фаҳму ниёзҳо ва таъмини моддаи андешаи мардум агарчи дар таъмини моддаи маъмурияти сиёсӣ-қонунгузорӣ ва тарзи хуби амалқарди он саҳмгузор бошанд ҳам, ҳанӯз ҳам маъмурияти сиёсӣ-қонунгузорӣ маҳсуб намешаванд.

Маъмурияти сиёсӣ-қонунгузорӣ дар ниҳоди уммат бояд ҳулосаи дидгоҳ, таҷриба ва ризоятмандии умматро дар мавриди идораву иҷроиши қорҳо, раҳнамоии неруву истифодаи захираҳо қиҳати рӯёруӣ бо муқовиматҳову хоҳишҳо ташкил намояд. Аз ин рӯ, маъмурияти сиёсӣ-қонунгузори муваффақ бояд аз маслиҳати ҳама намояндагони қишрҳои гуногуни уммат истифода намояд, то ҳар шахсе барои баёни андешаи худ имконият пайдо намояд ва ҳар соҳибтаҷрибаву ихтисосманд саҳме гузорад. Маҳз ба ин гуна дидгоҳи сиёсӣ ҳамчун дидгоҳи воқеии фарогиру маданӣ ба ниёзу таҷриба ва ризоятмандии уммат тақя намуда, на мучиби мушкилии он, балки дар тақвият ва масъулиятнокии он саҳмгузор мегардад.

Бояд гуфт, ки тақяи дидгоҳи исломӣ ба ваҳй ҳамчун сарчашмаи андешаи мусулмону шинохти исломӣ ва масъулиятшиносии ақли мусулмон дар диду додаш дар асоси қонунҳову ҳадафҳои ваҳй ба маънои омехта намудан байни масъалаи илмӣ-пажӯҳишии академӣ ва масъалаи сиёсӣ-қонунгузорӣ

набуда, табдили риштаи сиёсӣ-қонунгузори ба риштаи пажӯҳиши академӣ-назариявӣ низ дар назар надорад. Балки тавассути саҳми омӯзишҳои илмӣ-тахассусӣ ғаний гардонидани қонунгузориву сиёсати исломӣ ҳангоми қабул қардани қарорҳои сиёсӣ-қонунгузорӣ мебошад.

Равиши дастачамъӣ ва фарогир будани қарорҳои сиёсӣ вучуди ризоиятмандии фардӣ ва бархӯрди онҳоро дар мавриди ин ё он масъала инкор наменамояд. Инчунин, вақте ба рои уммат ангезаҳои дигаргун намудани раъйи бозгашт аз он пайдо шуда, бо он ҳама имкониятҳои қарорҳои дастачамъӣ хатое дар онҳо воқеъ мегардад, пас, равиши дастачамъӣ будани қарорҳои сиёсӣ дар мавриди қабули раъйи дигар дар ин ё он масъала монеае эҷод наменамояд. Ҳарчанд маълум аст, ки қарорҳову донишҳои афрод дар алоҳидагӣ бештар ба хато рӯбарӯ мешаванд. Ба ҳар сурат қарорҳои дастачамъона эътибору аҳамият ва манфиати фарогиртар дошта, имкониятҳои машварату баррасинамоӣ дар он бештар мебошад. Бе тардид, иштироки ҷомеа дар қабули қарорҳои сиёсӣ-қонунгузорӣ қарорҳоро ба фаҳму қабул ва устувориву иҷронамоӣ наздиктар месозад.

Дидгоҳи исломие, ки ба ваҳйи фитрат, ҳамчун сарчашмаҳои созандаи худ така мекунад, ин умматро водор менамояд, ки қарорҳои уммату ҷомеа бо машварат қабул гардад. Зеро маҳз машварат ва ризоияти ҷомеа метавонад масъулияти идоранамоии инсониятро амалӣ сохта, ҳадафҳои хилофатро пиёда гардонад ва решаи зулму бедодиро қатъ карда, дӯши мардуму ҷомеаҳоро аз борҳои таҳмилие, ки ба манфиати онҳо ва муносиби ҳоли онҳо нест, ҳолӣ созад.

Бим аз хато доштан ва талош дар дуруст адо намудани қарорҳои уммат, ҳатман, мучиби наشري илму маърифат дар байни мусулмонон шуда, онҳоро бо панду андарз фаро мегирад ва боиси бунёди мактабҳои мегардад; тарбия, бофарҳангнамоӣ ва тадбирирандешии насли наврасро дар зиндагӣ мувофиқ бо ваҳӣи саҳеҳу ақли солим таъмин намуда, барои уммат шароит фароҳам меорад, то масъулиятшиносону андешаман-

дон ва таҷрибадоронро рӯи қор оварад ва қабулнамоии қарорҳои сиёсӣ ва қонунгузории ҳудро, ки ифодагари ниёзи уммат буда, ба дидгоҳи он таъя мекунад, ба уҳдаи онҳо гузорад. Дар ғайри ин сурат нуктаи мазкур танҳо мучиби бим додану бедодӣ ва фурӯпошӣ гашта, ҷаҳлу мафиатҳои фарди ро дар либоси ҳақу мафиатгунаҳои ҷомеа пероста месозад.

Ба ин тартиб, ваҳйу рисолате, ки Худованд посдориву ниғаҳдории онҳоро ваъда додааст, дар дидгоҳи исломӣ ва андешаронии мусулмон бо пажӯҳиш, фаҳм, ҷашмандоз ва шарҳу тавзеҳ омехта карда намешавад.

Дар дидгоҳи ростини исломӣ ҷойгоҳу нақши ваҳй ва саҳми фаъолияти илмӣ-академӣ ва нақши андешаҳову иҷтиҳодоти инфиродӣ дар мавриди масъалаҳои илмӣ ба таври ошкор боқӣ мемонад. Ҷунончи нақши қонунгузории иҷтимоӣ, ки ҳастии ҳудро аз таълимоти ваҳй ва аз дарки ақлонияти умумии уммат, фарқгузориву иҷтиҳодҳо ва ризоятмандии он мегирад, ба таври ошкор боқӣ мемонад, ба гунае ки қонунгузориҳоро бо эҳтиёҷоти донишҳои уммат дар соҳаҳои гуногунӣ ҳаётӣ аз нигоҳи замониву маконӣ созгор мегардонад.

Аз ин рӯ, бояд ихтилофи сиёсӣ ҳамчун ихтилофи сиёсӣ боқӣ монад ва дар мавриди он гурӯҳҳои гуногуну андешаҳои мухталиф бархӯрд намоянд, то уммат аз иҷтиҳодоти тасаввуроти пешниҳодшуда ҳамонеро интиҳоб намояд, ки муносиби ҳол бошад ва дар мавриди аз як қарор ба дигаре гузаштан ризоятмандиро дарёбад.

Гузашта аз ин, муҳим аст, ки дар омӯзиши ин барномаи исломӣ байни сарҷашмаҳои исломии маърифат – ваҳйу ақл, қонунҳову қонунҳои ҳастиву қонинот (яъне, фитрат) ва байни воситаҳои пажӯҳиши илмӣ-иҷтимоӣ, инсонӣ ва ғайра омезае эҷод намоем, зеро ҳар соҳаи илмӣ воситаҳои вижаи ҳудро дорад, ки ба табиати он илм созгор ва ҷавобгӯ ба ниёзҳои мебошад. Вале ҳама соҳаҳои илмии Исл ом ба ваҳй ва фитрате, ки ақлу қонунҳои илоҳиро дар офариниш ва қонунҳову қонунҳоро ҳамчун сарҷашмаи маърифату таълимот фаро мегирад, таъя менамоянд ва дар ҳар соҳае воситаҳои дастрасро

истифода карда, бо ин хидмати ваҳй ва қонунҳоро пуррас месозад. Воқеан, майдони маърифати исломӣ дар оянда бо фаро гирифтани василаи дуруст ва инкишофёбӣ илму маърифати судмандеро барои башарият тавлид хоҳад кард.

Қафомондагӣ ва мушкилие, ки ба ин уммат расидааст, ақли мусулмонро водор менамояд, то дар эҷоди дидгоҳи тамаддунӣ аз назари Ислом ва бунёни ҷомеаи муосир, ташкилот ва пойдеворҳои уммат, ки эҳтиёҷу орзу ва бархӯрдҳои уммат тақозо менамояд, нақши дурусти худро ҳамчун сарчашмаи андешаи исломӣ дар ҳамкории баробар бо ваҳйу ҳастӣ адо намояд.

Ақли мусулмон дар ин аср ҳанӯз ба шакли муназзам ҳамчун сарчашмаи маърифати исломӣ маҳсуб намеёбад, зеро ин нақш (сарчашма будан) танҳо бо така бар маърифате, ки нуруи худро аз фитрати илоҳии коинот мегирад ва бар асоси сохтори донишҳои иҷтимоии исломие ҳосил мешавад, аз дидгоҳи исломӣ маншаъ гирифта, уммати исломиро бо пажӯҳишҳояш бархӯрдор мегардонад ва бозтавлиди маърифати заруриро таъмин месозад.

Барои он ки ақлу фикри мусулмон донишҳои иҷтимоиро поярезӣ кунанд, бояд асосу роҳҳал ва мафҳуму мабноҳоро, ки фикри исломӣ ба он така менамояд, ба таври ошкор донад.

3.3. РОҲҲАЛҲОИ БУНЁДӢ БАРОИ БАРНОМА ВА ФИКРИ ИСЛОМӢ

Барнома ва фикри исломӣ дорои роҳҳалҳои бунёдиест, ки бе шинохти онҳо наметавон онҳоро корбурд ва ё кори дурусту созандае анҷом дод. Роҳҳалҳои мазкур пояҳо ва фарзияҳои асосиеро ташкил медиҳад, ки роҳи ҳаракати фикрӣ-эҷодкории ақли мусулмонро ба сӯйи дарки моҳияти зиндагиву зиндаҳо ва коинот равшан месозад.

Роҳҳалҳои бунёдӣ иборатанд аз ваҳдоният, ҷойгузиншавӣ ва мсъулиятшиносӣ. Маҳз ҳамин роҳҳалҳои сегона роҳҳои асосии ақли мусулмонро ташкил мекунанд ва ҳар ан-

дешае, ки аз ин роҳхалҳо гом набардорад, дар замиру иродаи мусулмон на неруе барои ҳаракат ва на ангезае барои амал эҷод наменамояд.

3.3.1. Ваҳдоният

Ваҳдоният (яккахудой) роҳхали нахустини бунёдии ақли мусулмон ба шумор меравад. Зеро ақли мусулмон танҳо замоне ҳастӣ пайдо мекунад, ки ба ваҳдоният ҳамчун як рукни ҳатмии ақидаи фитрӣ-ақлӣ, ки дар тору пуд, замиру фаҳми ӯву ҳастии атрофаш омехта гаштааст, имон дошта бошад. Бе шакл асоси ин ақидаи фитрӣ-ақлӣ ҳамон имони мутлақу идроки ошқори ақли мусулмон дар мавриди Худованди олимартабаву офаридгор, яқтову ягона ва беҳамтову бениёз мебошад.

Чӣ тавре истилоҳ ишора менамояду калимаи *шаҳодат* аз он ёд мекунад ва Қуръони кариму Суннати ноби паёмбар ба шарҳи он мепардозад, ин роҳхал ақлу фикр ва барномаи исломиро бар пояи фарзияи ҳақ ҳамчун асосу меҳвар ва вучуду бозгашти ҳама коиноту ҳастӣ ба сӯйи Худованди офаридгори ягонаи беҳамто, инчунин, бар фарзияи ягона будани сарчашма ва ҳақиқате, ки ҳама коиноту ҳастӣ онро ташкил медиҳанд ва ахиран ба фарзияи ваҳдати инсоне, ки Худовандаш офаридаву бо иродаву хилофат ва идораи коинот бо таъя бар асосҳои ҳаққу адл ва нақўи гиروмиаш доштааст, қоим месозад.

Ҳамин аст, ки ақли мусулмон дар ҳаракати рӯзмарраи худ сарчашмаи ваҳдониятро дар тасаввуроту ҳама гуна алоқаҳои ҷӯё мешавад. Дар барномаи ин ақл роҳе ё ҷодае ба шакку гумон ва ҳайрату шубҳанамоӣ дар мавриди табиати вучуду ҳадафу бозгашти худ ба назар намерасад. Вақте ақли мусулмон ба ваҳдоният ҷанг зада, бо ҳидояти он дар ҳар соҳае – иҷтимоӣ, табиӣ ва ё техникӣ – гом бардорад, ҳатман, дар ин ҷода собитқадам буда, на талошашро бекор метавон кард ва на метавон аз масъулияташ дар зиндагиву ҳастӣ дур сохт. Бе тардид, ақли мусулмон ба ҳар дастоварде, ки ноил шудааст, маҳз аз ҷанг задан ба сарчашмаи асосӣ дар яктопарастӣ будааст ва агар дар талоше роҳ гумм кардааст, маҳз ба хоҳири

нодида гирифтани сарчашмаи ваҳдоният ва ё ғафлату дур шудан аз фикру пӯёӣ будааст.

Ба ин тартиб, ақл ва барномаи худогоҳи исломӣ бо дошта-ни ростии дақиқбин ва пойдевори устувор дар ҳастиву ҳаёт мавриди таноқуз ва ё бархӯрд, бартаргароиву баландчӯӣ ва бадкорӣ қарор нагирифтааст. Роҳҳали ақлӣ-барномавии исломӣ барои бемориҳои худогоҳӣ, таассубгарой, худписандӣ ва бадкорӣ даво буда метавонад. Гузашта аз ин, роҳҳали мазкур посухи дурусте дар мавриди он ранҷу душворӣ ва ҳайрониву нокомиест, ки инсон сарфи назар аз дастовардҳои моддияш дар роҳи амалисозии сулҳу осудагӣ, оромиши ҷонҳову ҷомеаҳову миллатҳо ба он рӯбарӯ мешавад.

«Номи Парвардигори бузурги хешро ба покӣ ёд кун, он ки офарид ва дурустандом кард. Ва он ки андоза муайян кард. Сипас роҳ намуд»; Сураи «Аъло», оятҳои 1-3.

«Худо ҳеҷ фарзанде надорад ва ҳеҷ худое бо ӯ нест. Агар чунин мебуд, ҳар Худое бо офаридагони худ ба як сӯ мекашид ва бар якдигар бартарӣ меҷустанд. Худо аз он гуна, ки ӯро васф мекунанд, пок аст»; Сураи «Муъминун», ояти 91.

«Оё бе ҳеҷ ҳолиқе надид омаданд ё худ ҳолиқи хешанд?»; Сураи «Тур», ояти 35.

«Гуфт: “Парвардигори мо ҳамон касест, ки офариниши (сурату шакли) ҳар чизеро арзонӣ дошта, сипас ҳидояташ кардааст”»; Сураи «То-Ҳо», ояти 50.

«Ин офариниши Худост. Пас, ба Ман нишон диҳед онҳо, ки гайри ӯ ҳастанд, чӣ офаридаанд»; Сураи «Луқмон», ояти 11.

«Кори Худованд аст, ки ҳар чизеро ба камол надид овардааст. Албатта, ӯ ба ҳар чӣ мекунед, огоҳ аст»; Сураи «Намл», ояти 88.

«Осмонҳову заминро барҳақ биёфарид ва шуморо тасвир кард ва неку тасвир кард. Ва саранҷоми ҳама ба сӯйи ўст!»; Сураи «Тағобун», ояти 3.

«Дар офариниши Худованд ҳеҷ тафовуте намебинӣ, пас, дубора назар намो, оё камбуде мебинӣ»; Сураи «Мулк», ояти 3.

«Оё пиндоштед, ки шуморо беҳуда офаридаем ва шумо ба назди Мо бозгардонида намешавед? Пас, бартар аст Худои якто, он фармонравию ростин. Ҳеҷ Худое барҳақ ҷуз ў нест! Парвардигори Ариши гиромикадр аст»; Сураи «Муъминун», оятҳои 115-116.

«Агар дар заминро осмон худоёне ҷуз Аллоҳи барҳақ мебуд, ҳар ду (замину осмон) табаҳ мешуданд. Пас, Аллоҳ – Парвардигори Ариш аз ҳар чӣ ба васфаиш мегӯянд, пок аст»; Сураи «Анбиё», ояти 22.

«Ҳеҷ чиз монанди ў нест ва ўст, ки шунавову биност»; Сураи «Шӯро», ояти 11.

«Ва ҳар кӣ ба Худо имон биёварад, Худо қалбаширо ҳидоят мекунад. Ва Худо ба ҳар чизе доно аст»; Сураи «Тағобун», ояти 11.

«Ин ба он сабаб аст, ки Худо ҳақ аст ва он чӣ ҷуз ў ба худодой меҳонанд, ботил аст ва ў баландмартабаву бузург аст». Сураи «Ҳаҷ», ояти 62.

3.3.2. Хилофат

Мақсад аз хилофат ҳукмронӣ (хилофат, ҷойгузинӣ)-и инсон дар заминро кавн буда, ба маънои ғамхорӣ, ободкорӣ, идоранамоӣ ва мусаххаргардонӣ мебошад, ба гунае ки ҳама офаридаҳову коинот зери фармони инсон қарор мегирад. Инсон бошад, дар идоранамоии кавну замин ва офаридаҳову коинот

ҳамчун меросбару ҷойнишини Худованд муаррифӣ мешавад. Мусулмон бо фитрату ақида ва андешаронии худ, ки бар асо-си ин роҳҳал бунён ёфтааст ва бо иродаву тавоноии илмие, ки Худованд гиромиаш сохтааст, инсонро дар ин дунё танҳо ҳамчун халифаву парастор ва ислоҳнамову ободкор медона-ду бас.

Ҳамин гуна хилофат аз манзури ақли мусулмон неъмат ва бузургдоштест, ки инсонро дар тасхири кавн тавонову ҳукмрон мегардонад ва зимомии идоранамоиро ба дасти ӯ во-гузор месозад, то дар он ислоҳу ободкориро ҷорӣ созад. Хило-фат масъулиятест, ки сарчашмаи бунёдии онро озодии иродаву тасмимгирӣ ва тавоноии дарку неруи илм ташиқ медиҳад.

Инсон нақши худро дар зиндагӣ ва ё тасмимеро барои худ танҳо тавассути амалу тасмими пӯё дар идораи кавн ва мусаххарнамоиву парасторӣ ва иҷроиши тақозои вучуду хи-лофат дар замин адо менамояд. Аз ин рӯ, амал, тасмимгирӣ ва илм мақсади инсон аст ва хилофат дар ақли мусулмон ҳа-дафи ин мавзӯоти фитриро мушаххас ва роҳнамоӣ месозад ва дар натиҷа он мавзӯот мавзӯоти талош барои накуиву парас-торӣ ва ободкорӣ мегардад.

«Оё пиндоштед, ки шуморо беҳуда офаридаем ва шумо ба назди Мо бозгардонида намешавед?»; Сураи «Муъминун», ояти 115.

«Оне, ки марг ва зиндагиро офарид, то шуморо биозмояд, ки кадоме аз шумор беҳтар амал менамояд. Ва ӯ тавонову омурзанда аст»; Сураи «Мулк», ояти 2.

«Ва чун Парвардигорат ба фариштагон гуфт: “Ман дар замин халифае меофаринам”»; Сураи «Бақара», ояти 30.

«Роми шумо сохт он чӣ дар осмонҳост ва он чӣ дар замин аст. Ҳама аз онӣ ӯст. Ҳароина, дар ин барои андешамандон ибратҳоест»; Сураи «Ҷосия», ояти 13.

«Ўст, ки заминро барои шумо фармонбардор сохтааст, то ба канораҳои он раведо аз рӯзи Худованд тановул намоед ва бозгаиш ба сӯйи ўст»; Сураи «Мулк», ояти 15.

«Бигӯ: “Дар замин сайр кунед ва бингаред, ки чӣ гуна Худо мавҷудотро офарида”». Сураи «Анкабут», ояти 20.

Ба ин тартиб, мусулмон маҳз аз роҳҳали хилофат ба тасхири коиноту ҳастӣ фаро хонда шудааст, чун дар ин суд аст: суде барои инсон ва суде барои коиноту ҳастии атрофаш. Инчунин, барои амал ва сайр намудан дар ҳама ҳастӣ ва огоҳӣ ёфтан аз розҳову корбурди он дар кори нек фаро хонда шудааст. Ақли мусулмон аз нигоҳи роҳҳали хилофат соҳиби эътибор ва зимомдори ҳастӣ буда, инсон тавассути талошу эҷодкорӣ, ободнамоӣ ва донишу тасхирсозӣ рисолати худро дар замин адо месозад ва ба ҳадафи худ мерасад. Танҳо оромиро дар равони инсон донишу амал ва талош дар замин меангезад ва дар ақлу замири огоҳи мусулмон ҷойе барои нотавониву нодонӣ ва даст кашидан аз илму амал ва талоши наку нест. Аз ин рӯ, ҳадафи вучуду хилофати инсон дар замин ва он подоше, ки пас аз зиндагӣ ба ӯ мерасад, маҳз ҳосили ҳамин илму амал талош аст.

Маҳз хилофат дар ақли исломӣ неруи радаи нахустини абармардони Исломо барои мо баён месозад. Он неруе, ки вижаи Паёмбари Ислом (с) ва саҳобагони ӯ (с) буда, ҳаргиз аз талошу амал, бахшоишу фидокорӣ ва мубориза хаста намешуд. Аз ин рӯ, онҳо дар андак сол бо ҳақиқату ҳидоят ва ислоҳнамоиву ободкорӣ гӯшаву канори заминро равшан сохта, барои инсоният ҳидояти осмонро дубора ҷорӣ карданд, дар натиҷа садои тамаддуну ислоҳнамоӣ баланд гашт ва сартосари заминро аз суду накуии худ баҳравар сохт.

Роҳҳал, маъно ва вочиботи хилофат дар дидгоҳи садаи аввал сарчашмаи неруву бахшандагӣ, иффат ва ризоиятмандиву фидокории онҳо буд. Ҳар инсоне, ки ҳақиқати

ин роҳҳал – роҳҳали хилофат ва маъноӣ онро дарк созад, ҳаргиз ба нотаъонику нодонӣ ва худхоҳиву ақибмондагӣ тан намедиҳад.

3.3.3. Масъулияти ахлоқӣ

Роҳҳали савуме, ки ақлонияту барномаи исломӣ дар пояи он ташкил мешавад, роҳҳали масъулияти ахлоқӣ мебошад. Ба ин хотир, вақте роҳҳали масъулият ва ҷойгоҳи онро дар ин ақл дарк насозем, ҳаргиз инсон ва ақли мусулмонро дарк карда нахоҳем тавонист. Ҳатто дар асрҳои қафмондагӣ ва дар саҳттарин лаҳзаҳои нобудшавии инсонии мусулмон маҳз ҳамин роҳҳал аз нобудшавӣ дар сафҳаҳои таърих нигоҳаш дошта, замиру эҳсоси ӯро дар мавриди масъулиятш бедор нигоҳ доштааст. Аз ин рӯ, ақли мусулмон ҳанӯз ҳам талош мебарзад ва воқеияти шахшудаву беравнаки худро пазируфта наметавонад, зеро эҳсоси масъулияти ахлоқӣ дар ақлу замири мусулмон намегузорад, ки шахси мусулмон дар ҳоли ғафлати худ боқӣ монад ва таърихи уммати исломӣ мусулмонро дар ҳоли ғафлаташ намегузорад. Вақте уммати исломӣ дидгоҳу роҳи худро аз даст доду қафмонда гашт, таърихи он таърихи пуризирибӯ ҳаҷон гардид ва барои ин уммат ба ғайри эҳсоси масъулият дар мавриди нақшу тасаввур ва дидгоҳаш дар ростии хилофат дар замин ва тамаддуни ободгару ислоҳнамои инсон чизе дигаре боқӣ намондааст.

Роҳҳали масъулият навъи дигари роҳҳалу маъноӣ хилофатро дар ростии ташкили ақлонияти исломӣ тасвир менамояд. Чунончи ҷойгузинӣ ва ҳадафу қобилиятҳои он, аз қабилҳои озодии иродаву қудрати идрок ва нуруи илм боз масъулияти ахлоқии инсон ва тасмимоти ӯро дар ростии тасхири ҳастиву идораи он ба дӯш мегирад.

Роҳҳали ягонагӣ роҳҳали қиддии ҳастиву хилофат ва масъулият аст. Аз ин рӯ, зиндагӣ дар дини Ислом ин амалқарду санҷиши иродаву тавоноии инсон дар мавриди ҷойгузинӣ дар қавн аст. Агар нафаре бо он (ирода) дар ислоҳнамоиву ободкорӣ талош варзид, масъулияти худро ба даст гирифта-

ву бозгашти неки худро дар ҷовидонагӣ мушаххас сохтааст. Аммо агар нафаре бо иродаву тавоноӣҳоиаш ба костагиву ситам ва ғасод талош варзад, пас, аз масъулияташ даст кашадаву мақсади вучудааш аз байн рафтааст ва бозгашти ҷовидонааш ба асфал-ус-софилин мебошад.

Аз дидгоҳи роҳқали масъулият дар ақлу замири мусулмон талошу тасмим ва илми мусулмон танҳо бо талош ба сӯйи ҳақиқату адолат, хайру бахшоиш ва ислоҳнамоиву ободкорӣ пурра ва пазиро мегардад.

«Бигӯ: “Ман инсоне ҳастам монанди шумо. Ба ман ваҳӣ мешавад. Албатта, Худои шумо, худост якто. Ҳар кас дидори Парвардигори хешро умед мебандад, бояд кирдори шоиста дошта бошад ва дар парастии Парвардигораи ҳеҷ касро шарик насозад”»; Сураи «Каҳф», ояти 110.

«Эй мардум, аз он чизҳои ҳалолу покиза, ки дар замин аст, бихӯред ва пой ба ҷои пойи шайтон магузоред, ки душмани ошкори шумост»; Сураи «Бақара», ояти 168.

«Дар он ҷӣ Худоят арзонӣ дошта, сарои охиратро бичӯ ва баҳраи хешро аз дунё фаромӯш макун. Ва ҳамчунон ки Худо ба ту некӣ карда, некӣ кун ва дар замин аз пайи ғасод марав, ки ҳароина, Худо ғасодкунандагонро дӯст намедорад»; Сураи «Қасас», ояти 77.

«Аз он рӯз, ки сӯи Худо бозмегардед ва ба ҳар кас подоии амалаш ба тамоми дода мешавад ва ситаме намебинад, бимнок бошад»; Сураи «Бақара», ояти 281.

«Худо бар адлу эҳсон ва бахшиш ба хешовандон фармон медиҳад. Ва аз ғашову зишткорӣ ва ситам наҳӣ мекунад. Шуморо панд медиҳад, бошад, ки пазирои панд шавед»; Сураи «Наҳл», ояти 90

«Ҳар кас кори шоистае кунад, ба суди ҳуди ӯст ва ҳар кас муртакиби кори баде шавад, ба зиёни ӯст. Сипас ҳама ба сӯйи Парвардигоратон бозгардонда мешавед»; Сураи «Ҷо-сия», ояти 15.

«Ҳеҷ кас бори гуноҳи дигареро барнадорад ва барои мардум подоше ҷуз он чӣ худ кардаанд, нест ва ба зудӣ, ки кӯшиши ӯ дар назар ояд. Сипас ба ӯ подоше тамом диҳанд»; Сураи «Наҷм», оятҳои 38-41.

«Сипас ба назди Худо мавлои ҳақиқии ҳеҷ бозгардонида шаванд. Бидон, ки ҳукм ҳукми ӯст ва ӯ зудрастарини ҳисобгарон аст»; Сураи «Анъом», ояти 62.

«Пас, ҳар кас ба вазни заррае некӣ карда бошад, онро мебинад. Ва ҳар кас ба вазни заррае бадӣ карда бошад, онро мебинад». Сураи «Зилзол», ояти 7-8.

Талоши мусулмон барои хилофату тасхирнамоии кавн ва идоранамоии коиноту махлуқот бар асоси ваҳдоният маҳз амалӣ сохтан ва баландбардории зот, расидан ба ҳақ, оро-ста шудан бо ҳақиқат мебошад. Ба ин хотир ин талош талош дӯстдоштани ҳаққу эътибор ва эътимод бар ҳақ аст. Масъу-лияти мусулмон ба ин маъно аслан майлест, ки ба сӯйи ҳақ, чанг задан ба он ва болидан аз он шавқ дорад. Ва мафҳумҳои бимеро, ки ин майли дурусту олий фаро мегирад, пеш аз ҳама, бими дӯст доштану шавқ ба нақуву ҳақиқатест, ки фитрату дидгоҳи баргузидаи ошкор дар маънои ҷиддияту ҳадафи вучуд онро ҷо менамояд.

Маҳз роҳхали масъулият ҳамчун роҳхали комилкунандаи хилофат дар ақлу замири мусулмон неруи дӯст доштану бах-шоиш ва неруи замиру ҷиддиятро дар радаи аввали Ислом, ки дар таърихи миллатҳову ҷомеаҳо мавриди масал қарор гирифтаанд, тавзеҳ медиҳад. Инчунин, бузургтарин намунаи абармардони садаи аввали Исломо дар ростии надоштани тамаъу худнамоӣ ва худписандӣ бо худдориашон аз ҷамъу

хазинасозӣ баён менамояд. Сарфи назар аз тавоноияшон дар касбу имконияти ҷамъоварӣ (-и мол) намудану аз хазинасозӣ худдорӣ карданд, онҳо

«таомеро дар ҳоле худ дӯстаи доранд, ба мискину ятим ва асир меҳӯронанд, (Ба забони ҳол меғӯянд) ҷуз ин нест, ки шуморо барои Худо таом медиҳем ва аз шумо на подоше ме-хоҳем, на сипосе». Сураи «Инсон», оятҳои 8-9.

Рохҳали масъулият гавари росткорию фикри дурусти исломӣ ва гавари накуӣ дар барномаи ақли исломӣ мебошад. Чунончи барои ақлу барномаи мусулмон аз нигоҳи рохҳали масъулияти комилу бевоситааш дар назди Худованд дар мавриди хилофату парасторӣ ва ободкорию замин танҳо бо амалкарди наку тасмим ва ё амале фароҳам меояд. Нияти хайру ислохнамоӣ дар ростии илму амал меёри нахустин ва олитарини амалкарди мусулмон ба шумор меравад:

«Қорҳо танҳо бо ният мешаванд ва ҳар инсоне ба он чӣ қасд кардааст, мерасад».

Вақте маонии ин рохҳалҳои сегона: ваҳдоният, хилофат ва масъулият ва алоқаи байни онҳо дар ташкили ақлонию замир ва барномаи андешаи мусулмон бароямон маълум гардад, шахси мусулмон ва уммати исломӣ метавонанд роҳи худро равшан намуда, сарчашмаи неруви ҳидояти роҳашонро бозгардонанд ва дар тарбияи фарзандони худ аз рӯи равиши дурусти исломӣ комёб шаванд. Воқеан, равиши дурусти исломӣ бархӯрдории ақлу фикри мусулмонро аз амалкарди дуруст таъмин намуда, неруи онро барои идомии роҳи уммат ба нардбонҳои таъриху тамаддун ҳамчун неруи пешрафтаи роҳнамову пешгоми баргузидаву эҷодкор таҷдид менамояд.

Бо дарки ҳақиқати ваҳдоният ақли мусулмон роҳи худро ёфта, комёб мешавад, бо иҷрои хилофат пеш меравад ва бо эҳсоси масъулияти ростин устувору ислохкор мегардад.

Маҳз бо ҳамин барномаи комил мусулмон чиддиву судовар, росткору ахлоқӣ, ҳамеша пӯёву бахшанда мегардад.

Ин роҳҳалҳо барномаи ҳақест, ки бояд ақли мусулмон онро баргаронида, онро саҳт дошта истад ва нагузорад сафсатаҳои фалсафаву фарҳангҳои бегона ва тирагиҳои чузъиёти бамеросмонда аз дарки ҳадафу мақсад ва ҷанг задан ба авлавиёти барномаи мазкур монё шаванд.

Бо фарогир будани фаҳми ислому устувории оёту мақсадҳои қуръонӣ ақли мусулмон метавонад қудрати ҳудро эҳё сохта, роҳи ҳудро дуруст гардонад ва барномаи фикри ҳудро ислоҳ созад ва боз ҳидоятгару пешгоми миллатҳову тамаддунҳо гашта, дар тавоноиву баҳшиш ва рушд гӯи сабақат аз ҳамагон барад.

3.4. Мафҳумҳои бунёдии барномаи исломӣ

Барои дарки чигунагии амалкарди ақли мусулмон танҳо дарки қорҷӯб ва барномаи ин ақл, ҳатто роҳҳалҳое, ки ба онҳо така менамояд, басанда нест, балки шинохти мафҳумҳое, ки ин ақлу барнома мувофиқи он амалу ҳаракат ва қисматҳои амалӣ-тағбикии онро ифода мекунад, зарурӣ ба шумор меравад.

Қойи таассуф аст, ки дар натиҷаи омехта шудани фикри уммат бо ҳоҳилиятҳои умматҳои дигар, бо фарҳангу фалсафа ва донишу амалкардҳои ҳуд ба ислом гаравиданд, ба мафҳумҳои бунёдии барномаи исломӣ миқдори зиёди камбудҳову тирагӣ ворид гаштааст. Инчунин, масъулиятношиносию фурсатталабӣ ва амалкарди нухбагони сиёсии уммат дар асрҳои баъдӣ раванди осебпазирии фикри исломиро тезонид. Дар натиҷа омехтагиву тирагӣ дар соҳаи барномасозии ақли мусулмон воситаи асосие дар заиф намудани дидгоҳи уммат ва даст ёфтан ба тавоноии он мебошад, то уммат гирифтори амалкардҳои нодурусту таълимоти ҳамаи ҳуд гардад.

Муҳимтарин мафҳумҳои барномавие, ки неруи пӯёиро дар барномаи ақли мусулмон тасвир менамояд, инҳоянд:

- а) ҳадафмандии офаринишу вучуд;
- б) айнгароии ҳақиқат ва нисбатгароии ҷойгоҳи он;
- в) озодии тасмиму ирода;
- г) таваккал;
- ғ) сабабгарой дар фаъолияти инсон.

3.4.1. Ҳадафмандии офаринишу вучуд

Ақидаи яктопарастиву сарчашмаи ягонагӣ ақида ва сарчашмаи бунёдие ба шумор меравад, ки аклонияти мусулмон бар он пойдор мебошад. Агар далолатҳо ва бозтобҳои ин ақида дар вучуд ва зиндагӣ огоҳона баррасӣ шавад, ваҳдати офаринишу ваҳдати зиндагӣ, ваҳдати инсону ваҳдати ҳақиқатро ба миён меорад, ки дар натиҷа ҳадафи офаринишу вучуд (ҳастӣ)-ро ифода месозад:

«Мо ин осмону замин ва он чиро миёни он ду ҳаст, барои шӯҳӣ ва бозӣ наофаридаем. Агар хостори бозича мебудем, Худ онро меофаридем»; Сураи «Анбиё», оятҳои 16-17.

«Чинну инсро ҷуз барои парастии Худ наёфаридаем. Аз онҳо ризқе намехоҳам ва намехоҳам, ки маро итём кунанд (рӯзӣ диҳанд)». Сураи «Зориёт», оятҳои 56-57.

Чун Худованди поку баландмартаба офаранда аст, пас, офариниши махлуқот ва ҳадаф як мебошад ва барои ақли мусулмон равон нест ва аз он пазируфта намешавад, ки ваҳдати офаринишу ҳадафи он ва конуни тақомулу батаназимории онро дарк насозад. Фитрат ва ақидаи яктопарастии ақли мусулмон далели пӯёи ақли мусулмон дар додугирифт бо коиноту рӯйдодҳои ҳастӣ аз дидгоҳи ҳадафу қонунмандӣ аст. Набояд ба ин мафҳум аз нигоҳи ҳамбастагии аклонияти исломӣ ба коиноту махлуқот ва рӯйдодҳо назари манфӣ намуда, худсаронаву сарсарӣ ба он муносибат намуд. Зеро ақлу вучуди мусулмон бо назардошти фитрати инсонӣ ва огоҳиву

дидгоҳи исломӣ халифа, идоракунанда, шоҳид ва меросба-
ри коиноту ҳастӣ буда, ҳар офаридаву ҳар рӯйдодде дар дарки
мусулмон маънову ҳадафи худро дорад, ки набояд онро ноди-
да гирифтӣ аз он ғафлат намуд ва ё онро беарзиш шуморид.
Ҳадафмандии офариниш дар робита ба хилофату масъулияти
инсон дар идораи кавну ободкориву тасхири он дарки пӯёии
ин коинот ва қонунҳои амалкарди онро барои ақли мусулмон
зарур мегардонад, то бардошти масъулияти идоранамоиву
парасторӣ ва тасхири он бо ҳадафҳои офаринишу талаботи
муборизаву хилофат созгор бошад.

Фаҳму дидгоҳи нодуруст нисбат ба маънои ҳадафмандиву
сабабгарой ба таҳрифи маънои таваккалу ақидаи қазову қадар
бурда, ақли мусулмонро дар ҳайрату ҳарачу марач, нотавониву
беҳолӣ қарор дода, бо бемории худхоҳиву қадаргарой, нота-
вониву порсоии бегона гирифтор намуд ва неруву тавоноӣ ва
нақшҳои ислоҳгариву тамаддунии онро барҳам зад.

Агар маъно ва далолатҳои ҳадафмандӣ ба таври дуруст дарк
карда шавад, пас, он асоси мустаҳкамӯ раҳнанопазире маҳ-
суб мегардад, ки ҳаргиз худхоҳию манфигарой ва ё нотавони-
ву фориғболиро намепазирад ва равону инсонии мусулмонро
ба сӯйи талошу талаби илм ва ҳамбастагии инсон бо зинда-
гиву кавн ва рӯйдодҳои тела медиҳад, то мусулмон ба пиёда
сохтани ҳадафҳо ба гунае ки низомии офариниш тақозо кар-
даву тавассути он қонунҳои фитриву пӯёии зиндагӣ устувор
мегардад, талоше намуда бошад.

*«Ва ўро шарике дар фармонравой нест ва ҳар чизро биёфа-
ридааст ва онро ба андоза офаридааст»; Сураи «Фурқон»,
ояти 2.*

*«Кори Худованд аст, ки ҳар чизро ба камол падида овар-
дааст. Албатта, ў ба ҳар чӣ мекунед, огоҳ аст». Сураи
«Намл», ояти 88.*

3.4.2. Айнгароии ҳақиқат ва нисбатгароии ҷойгоҳи он

Айнигароии ҳақиқатро бар ақли мусулмон фитрати худо-гоҳи он талқин мекунад. Низоми ҳастиву зиндагӣ ҳақиқате ҳастанд, ки инсон онро эҳсос кардаву бо он зиндагӣ мекунад ва дар ҳар лаҳзаи ҳастиву амалкардаш бо он додугирифт месозад. Маҳдудият ва ҷузъӣ будани инсон ӯро барои дарки вучуди кавну мафҳуми низоми он водор карда, имконият медиҳад, ки бахшҳое аз табиату ҳақиқатҳои ҳастӣ ва офариниши ин низомро дарк созад, вале бо ин ҳама дарки инсон аз фаро гирифтани пурраи низому ҳадафи ҳастӣ ва мақсадҳои пӯёии он нотавон боқӣ мемонад.

Бо пайванде, ки ақлу дарк ва фитрати мусулмон бо Асли вучуду Офаридгор ва Созандаву Пайдокунанда дорад, аз ҳадафҳо рӯгардону дур намешавад, балки онҳоро фаро гирифтаву бо онҳо додугирифт менамояд. Аммо ин вақте сурат мегирад, ки барояш дидгоҳи тасаввури куллие, ки сарчашмааш илму ҳидояти илоҳӣ аст, ба даст омада бошад.

Ба ин тартиб, ақли мусулмон ҳадафу мақсадҳои зиндагӣ ва ҳадафу мақсадҳои ҳастиро дарк месозад.

Ақлу фитрати мусулмон ақлу фитратест, ки бо нури ваҳйи ҳидояти он бино гаштааст. Аз ин рӯ, ҳақиқат дар ақли мусулмон ҳамон ҳақиқати бунёдие мебошад, ки вучуду будҳои онро дарк намуда, барои бархӯрди дуруст намудан бо конунҳову суннатҳои он талош меварзад. Ақли мусулмон ба ин гуна пойдору устувор буда, на ҳавову ҳавас онро бечо менамояду на хоҳишҳо бар он фармонраво мегардад. Бартарӣ таҳриқбахшандаи зиндагиаш буда, талошаш ҷустуҷӯи ҳақу ҳақиқат дар ҳаёт мебошад.

Зиндагӣ ва комёбӣ дар ақли мусулмон ба маънои дар ҳарачу мараҷ ва ғасод будан нест, балки устувориву дарки дуруст ва созгорӣ бо ҳақу ҳақиқат дар низоми зиндагист. Вучуди ҳақу ҳақиқат камоли ҳастиву асоси талош ва ҳадафи хоҳишҳои ӯ мебошад.

Ба ин маънову ин тасаввури комил мусулмон барои худ ҷойгоҳи парасториву масъулиятнокиеро интихоб карда, ба-

рои андарзи атрофиёни худ талош меварзад ва корхояшро бо машварат анҷом дода, ҳақу ҳақиқат ва адлро ҷустуҷӯ мекунад. Дар ин росто навъе ҷиддияту ислоҳнамоӣ ва ҳастиву ҳаёт бо ҳама коиноту эҳтиёҷот вучуд дорад,

«чун ҳар яке аз шумо ҳамгуни шӯбон аст ва ҳар яке аз шумо аз раъиятатон пурсида хоҳед шуд»,¹

«муъминон ҳама баробаранд ва даст бар дасти як гузошта, ҳамдигарро кумак менамоянд»,²

«дин насиҳат аст... барои Худованд, Китобу Паёмбари ӯ ва нухбагону омиёни мусулмон». ³

Мусулмононро «ба машварат намудан дар байни худ» дастур додааст, на ба таассубгароиву миллатчигӣ, на ба ҳизбгароиву гурӯҳбозӣ.

Ҳарчанд ҳақиқат дар ақли мусулмон масъалаи бунёдӣ ҳам бошад, вале ин ба маънои маҳдуд будани дидгоҳ нест. Ҳарчанд ҳақиқат гавҳари ягонаву тағйирнопазир ҳам бошад, вале мавқеи инсон аз нигоҳи инфиродӣ ва ё гурӯҳӣ дар баробари он мавқеи ҷузъие мебошад, ки дар замону макон тағйир мепазирад. Ин бошад, ифодагари нисбӣ будани дидгоҳу нисбӣ будани мавқеъ ва нисбӣ будани татбиқ аст. Ақли мусулмон бо ҳақиқат аз мавқеъҳои инфиродиву дастаҷамъии инсон бархӯрд мекунад ва бо назардошти эҳтиёҷоту мавқеъҳо додугирифт ва равишҳои худро мутафовит месозад. Чунончи тифл ҳамгуни болиғ, тавоно ҳамгуни нотавон, донишманд ҳамгуни нодон, ҷойгоҳи тарбия ҳамгуни ҷойгоҳи доварӣ, сулҳ ҳамгуни ҷанг, ҷойгоҳи фаровонӣ ҳамгуни ҷойгоҳи камёфт ва ҷойгоҳи фарроҳӣ ҳамгуни ҷойгоҳи тангдастӣ нест. Аз ин рӯ, ақли мусулмон аз ваҳдати кулӣ бархӯрдор бошад ҳам, боз бо назардошти ниёзу мавқеъ дар замону макон аз гуногуниву тафовут бархӯрдор мебошад, бе он ки ягон қоида ё далелеро аз даст дода бошад.

1 Ривояти Бухорӣ ва Муслим.

2 Ривояти Абудовуд ва Насоӣ

3 Муслим, Аҳмад, Абу Довуд ва Насоӣ аз суханони Тамим ад Дорӣ

Аз диди иродаи инсонӣ ва нисбӣ будани ҷойгоҳи ҳақиқат ақли мусулмон бо густардагиву тасомухе бархӯрдор мегардад, ки озодии эътиқоду андеша, гуногунии дидгоҳҳои андешаву ақида, татбиқгардониву тафовути онҳоро таъмин месозад.

Гуногунӣ, тафовут ва ихтилоф дар ниҳоди ислом на ифодагари хатаресту на асосеро барҳам мезанад, балки баёнгари фазои озоду паҳнои рушду пешрафт аст. Зеро ақлу фикри мусулмон бо дидгоҳи ошкори худ, ки бар ҳидояту арзиш, мафҳуму роҳалҳои ваҳӣ така менамояд, ҳамеша неруманди ошкор боқӣ монда, уммат дар атрофи қонунҳои он ҷамъ оварда, мавридҳои тафовуту таноқузро абзори пӯёиву пешрафт ва ангезаҳое барои бедориву эҷодкорӣ ва азнавсозӣ мегардонад.

Фармонравоиву тасмимот ва ҳадафҳову низоми Ислом хавфе бар озодии фикру эътиқод надорад, балки гараву пуштибони озодии фикру эътиқод аст. Чунончи озодии фикру эътиқод низ хавфе ба дидгоҳи Ислому низоми он надорад, зеро Ислом тавассути нури илми ҳидояти илоҳӣ ва ҷавобгӯ будан ба сиришти инсонӣ ҳақиқати бунёдии зиндагиву вучудро тарсим менамояд ва ҳақиқати бунёдӣ бояд мондагору фармонраво буда, ҳама мардум ба сӯйи он бозгарданд ва аз сояи он баҳравару аз чашмаҳои он сероб шаванд.

Фикру озодии он дар ҷомеаи исломӣ ҳамгуни дарёи амику пуртуғёнест, ки тавонояш дар умку ҷоришавии он ба сӯйи ҳадафҳову резишгоҳ буда, саршор шудану густардагӣ танҳо зебоии онро меафзояду бас.

Дидгоҳи исломӣ ханӯз дар жарфои худ ба неруву фармонравоии худ эътимод дорад ва ин на ба хотири қувваву ҳукмронии давлат, балки ба хотири ҳақиқатест, ки аз ваҳӣи илоҳиву сарчашмаҳои фитрати солим мегирад. Дидгоҳи исломӣ вақте дар равиши дурусту сохтори дастнахӯрдаи худ бошад, аз тафовуту таноқуз биме надорад, зеро қувваи фитрати исломӣ ҳамеша ҳамчун маҷрои амику тасмими уммат боқӣ мемонад. Тафовуту дигаргунӣ танҳо ҳаётиву зебоие ҳастанд, ки серҳосиливу сабзнамоя ва инкишофи заминро меафзоянд, ду бас.

Ба ин тартиб аз Ислом танҳо дарки хуби Ислому огоҳии наку доштан аз он ва хуб пешниҳоднамоиву ба таври наку гузоштани асосҳои он посдорӣ менамояд. Зулму бедодӣ ва маҷбурсозӣ на аз Ислом ҳимоят мекунаду на дидгоҳи онро ба зеҳнҳо наздик мегардонад, балки таҷовуз бар гавҳари рисолат ва асоси ҳақиқату ҳадафи Ислом талаққӣ мешавад.

«Дар дин ҳеҷ маҷбуриё нест. Ҳидоят аз ғумроҳӣ мушаххас шудааст»; Сураи «Бақара», ояти 256.

«Ҳар кӣ бихоҳад, имон биёварад ва ҳар кӣ бихоҳад, кофир шавад»; Сураи «Каҳф», ояти 29.

«Агар Парвардигори ту хоста буд, ҳамаи мардумро як уммат карда буд»; Сураи «Ҳуд», ояти 118.

«Оё ту мардумро маҷбуриё вомедорӣ, ки имон биёваранд?»; Сураи «Юнус», ояти 99.

«Ҳар кас кори шоистае кунад, ба суди ҳуди ӯст ва ҳар кас муртакиби кори баде шавад, ба зиёни ӯст. Сипас ҳама ба сӯйи Парвардигоратон бозгардонда мешавад»; Сураи «Ҷо-сия», ояти 15.

«Сипас бадихову парҳезгориҳояшро ба ӯ илҳом карда, ба таҳқиқ, ҳар кӣ дар покии нафс кӯшид, наҷот ёфт ва ба таҳқиқ, ҳар кӣ дар палидиаш ғурӯ пӯшид, зиён кард»; Сураи «Шамс», оятҳои 8-10.

«Ин Қуръонро ба ҳақ нозил кардаем ва ба ҳақ нозил шудааст ва туро нафиристодем, магар он ки мужда диҳӣ ва бим диҳӣ»; Сураи «Исро», ояти 105.

«Барои ҳидояти муъминон ва бахшоиш ба онҳо китобе овардем, ки дар он ҳар чизро аз рӯйи дониш ба тафсил баён кардаем»; Сураи «Аъроф», ояти 52.

«Мо Қуръонро худ нозил кардаем ва худ нигаҳбонаш ҳастем». Сураи «Ҳичр», ояти 9.

3.4.3. Озодии тасмиму ирода

Мафҳуми савуми бунёдие, ки пояҳои ақлу барномаи исломӣ бар он таъя мекунад, мафҳуми озодии иродаву тасмими инсонӣ ва масъулияти ин озодӣ мебошад. Маҳз бо дарки мафҳуми озодии иродаи инсон ва масъулияти шахсии инсон дар баробари он озодӣ метавон рисолати исломро дар зиндагии инсон ва маъноӣ зиндагӣ, мубориза, ғазваҳои Паёмбар (с) ва пайкори садаи аввалро бо империяҳои Эрону Рум дарк намуд.

Мурод аз ҳаёти дунё дар рисолати Ислом ин санҷиши иродаи инсон дар ҳилофати замин аст, ҳатто дар ғайолиятҳои ин ирода бар ҷигунагии он далел карда мешавад. Оё он иродаи хубест, ки талош меварзад бо итоати ҳақу нақуӣ ва адл орошта мешавад, ё иродаи баду мутақаббирест, ки аз ҳақу нақуӣ ва адл рӯ гардонида, ба сӯйи ҳавову ҳавас ва фасоду исроф дар замин мешитобад. Зиндагии охират дар рисолати Ислом ҳосили осори ин иродаву ҷигунагии ғайолиятҳои он дар зиндагии дунё буда, бо ҷовидонагӣ пероста мегардад. Агар нақу буд, пас, ба нақуӣ ва агар бад буд, пас, ба бадӣ подошт дода мешавад.

Фитрати инсонӣ конуни озодии инсонро дар куллиёти илоҳии офариниш дарк месозад, ҷунончи рисолати илоҳӣ аз он суҳан гуфтаву онро муқаррар намудааст:

«Ва савганд ба нафсу он ки неқуӣ биёфарида, сипас бадиҳову парҳезгориҳояшро ба ӯ илҳом карда, ба таҳқиқ, ҳар кӣ дар поқи нафс кӯшид, наҷот ёфт ва ба таҳқиқ, ҳар кӣ дар палидиаш фуру нӯшид, зиён кард»; Сураи «Шамс», оятҳои 7-10.

«Аз они Ҳудост ҳар ҷӣ дар осмонҳову ҳар ҷӣ дар замин аст, то бадқоронро дар баробари аъмолашон ҷазо диҳад ва неқу-

коронро ба кирдори некашон подош диҳад»; Сураи «Наҷм», ояти 31.

«Ва Худо осмонҳову заминро барҳақ биёфарид, то ҳар касро баробари коре, ки кардааст, подош диҳад ва ба онҳо ситам нашавад»; Сураи «Ҷосия», ояти 22.

«Ва шуморо дар рӯйи замин халифа гардонад. Он гоҳ бингарад, ки чӣ мекунед»; Сураи «Аъроф», ояти 129.

«Бигӯ: “Эй мардум, паёми ростин аз ҷониби Парвардигоратон тавассути паёмбари содиқи охирзамон бароятон омадааст. Пас, ҳар кас, ки ба роҳи рост ҷидоят ёбад, ҷидоят ба суди ӯст. Ва ҳар кӣ гумроҳ гардад, ба зиёни хеш ба гумроҳӣ афтодааст”»; Сураи «Юнус», ояти 108.

«Кори Худованд аст, ки ҳар чизро ба камол паид овардааст» Сураи «Намл», ояти 88.

ва «Огоҳ бошед, ки ӯрост офаринишу фармонравой». Сураи «Аъроф», ояти 54.

Мафҳуми озодии иродаи инсон ва озодии тасмими инсон фарогири чанд қисмату абъодест, ки танҳо пас аз дарки онҳо метавон мафҳуми мазкурро дарк намуд. Бахшҳои мазкур дар се қисмат хулоса мешаванд: озодии ақида, озодии фикр ва озодии амалкарди иҷтимоӣ.

1. Озодии ақида

Воқеан, Ислом озодии ақидаро барои инсон ва иродаи инсонӣ ба таври ошкор эълон медорад. Чунончи озодии ақида асоси даъват ва таълимоти исломиро ташкил намуда, ангезандаи мубориза алайҳи неруҳои саркашу исёнкор буд. Аз дидгоҳи мафҳуми озодии ақида дармеебем, ки Ислом озодии инсонро барои ҳама тазмин менамояд ва аз ин дидгоҳ маонии номаҳои Расулulloҳ (с)-ро ба подшоҳону амирон дарк месозем. Чу-

нончи онҳоро ба Ислом фаро хонда, талаб менамуд, ки дастӣ зулму бедодии худро аз сари раиятҳои худ бардоранд, то онҳо озолии ақида дошта бошанд. Аз дидгоҳи ҳуқуқи инсон барои доштани озолии ақида ва масъулият дар баробари ин озодӣ лашкари садаи аввалро мебинем, ки бо имону азми қавӣ бо нерӯҳои бедодгару ситампеша бархӯрд менамоянд ва ба ин тартиб аз ҳуқуқи инсон дар доштани озолии ақида дифоъ намуда, барои иҷро намудани масъулияти инсон шароит фароҳам меоварданд ва ҳама бедодиро нисбат ба озолии ақида ва ихтиёри инсонӣ барҳам мезаданд.

Ислом озолии инсонро дар мавриди баргузидани ақидае, ки ба он имон дораду ба он ҷанг мезанад, таъмин месозад, сарфи назар аз он ки он ақида исломист ва ё ғайриисломӣ. Танҳо инсон метавонад ин тасмимро гирад ва маҳз ӯ дар ин маврид масъул аст, аммо Ислому давлат ва ҷомеа бояд ин ҳуқуқро пуштибонӣ карда, барои он тасмим арҷгузорӣ намоянд ва барои амалисозии он дар сарзамини ислом ва дар саросари дунё замина фароҳам оранд.

Дар дарки озодӣ шинохти шартҳои салоҳияти истифодаи ҳуқуқи он зарурӣ мебошад, зеро озодӣ ҳуқуқу ҷойгоҳ ва масъулият ба шумор рафта, ба мисли дигар ҳуқуқу ҷойгоҳест, ки наметавон фориғболонаву худсарона ва бебоконе аз он қорбурд намуд. Зеро озодӣ аз ҳар қори дигаре ба тартибу низом созғортар аст, чун дар он ҳатроноқтарин пайомде ба зиндагии инсону маънои ҳастии ӯ вуҷуд дорад. Аз ин рӯ, бояд шартҳои салоҳияти қорбурду амалқарди онро дар ҷомеа дарк созем. Чунончи озолии иродаву тасмимқирӣ ба таври умум ва озолии ақида ба таври махсус ҳақи шахс буда, бо тавоноҳои идроку балоғати инсонӣ бархӯрдор меқардад, то инсон маънои озодиву пайомадҳои онро дарк қарда, масъулияти қорбурди онро дар зиндагии худ ва дар зиндагии ҷомеаву атрофаш ба дӯш қирад. Ба ин хотир, озодӣ ҳақи болиғи оқил мебошад. Аммо таҳқирӣ қӯдаку девона ва ба бозӣ қирифтани иродаи онҳо, инчунин, паствани соҳибону ниғаҳдорон ва масъулони тарбияи онҳо қоиз намебошад, магар он ки салоҳияти

озодӣ ва тавони корбурду бардошти масъулияти онро пайдо намоянд. Ин салоҳият бо балоғати ақлӣ ва ё барқарорнамоии солимии ақл сурат мегирад. Гузашта аз ин, балоғати тамаддунӣ низ шояд аз шартҳои муҳиме дар шоистагии инсон ба корбурди озодӣ, хусусан, дар робита ба озодии ақида ба шумор равад. Зеро шароити ибтидоии тамаддун ва ақибмондагии тамаддунӣ дар бархе намунаҳои бодиянишиниву барбарӣ инсонро дар ҳолати норасоии тамаддунӣ, иҷтимоӣ ва зехнӣ қарор дода, ӯро аз тавони гирифтани тасмими инсонии масъулиятноке маҳрум гардонидаст ва бо ин аз созгорӣ бо озодӣ дураш сохтааст ва пеш аз додани ҳуқуқи корбурд ва бар дӯш гирифтани масъулияти озодӣ парастории ӯро барои расидан ба шоистагии он ҳатмӣ гардонидаст. Маҳз ҳамин равишро Ислом дар даврони пайдоиши худ бо қabilaҳои ибтидоӣ ва бодиянишину бутпарастии араб истифода намуд. Чунончи ҳангоми робитаи давлати нахустин ва ҷомеаи аввалини исломӣ ба ин қabilaҳо тамоми воситаҳоро ба қор бурд, то қabilaҳои мазкурро аз таассубу кирдори бефарҳангӣ, аз камбуду ақибмондагии тамаддунӣ-иҷтимоӣ наҷот диҳад ва аз таҷовузқории онҳо бар мусулмонону қabilaҳои ҳампаймони мусулмонон ҷилавгирӣ созанд. Масъулияти инсонии Ислом буд, ки ин қabilaҳои ваҳшии ҷоҳилиро фармонбардори низомии тамаддунии Ислом гардонид, аз тамоми кирдорҳои ваҳшиёнаи иҷтимоӣ ва хурофотҳои бутпарастӣ наҷот диҳад. Аз ин рӯ, Ислом ошкоро эълон намуд, ки масъалаи ин қabilaҳо масъалаи озодии иродаву ақидаи инсон нест, балки мутеъ намудани онҳо ба низомии Ислом ва наҷот доданашон аз ваҳшонияти иҷтимоиест, ки дар он зиндагӣ мекарданд.

«Қасоне, ки ту аз онон паймон гирифтӣ, сипас паёнаӣ паймони хешро мешикананд ва ҳеҷ парво намекунанд»; Сураи «Анфол», ояти 56.

«Аҳду савганд ва хешовандии ҳеҷ муъминеро риоят намекунанд ва мардуме таҷовузқоранд»; Сураи «Тавба», ояти 10.

«Эй касоне, ки имон овардаед, муширикон палиданд ва аз соли баъд аз ин сол набояд ба Масҷид-ул-ҳаром наздик шаванд»; Сураи «Тавба», ояти 28.

«Ва ҳамчунон, ки муширикон ҳамагӣ ба ҷанги шумо бархостанд, ҳамагӣ ба ҷанги онҳо бархезед. Ва бидонед, ки Худо бо парҳезгорон аст»; Сураи «Тавба», ояти 36.

«Бо онон набард кунед, то дигар фитнае (ширк) набошад ва дин ҳама дини Худо гардад. Пас, агар бозистоданд (аз ширк), Худо кирдорашонро мебинад»; Сураи «Анфол», ояти 39.

«Арабҳои бодиянишин гуфтанд: «Имон овардем!» Бигӯ: «Имон наёвардаед. Бигӯед, ки таслим шудаем ва ҳанӯз имон дар дилҳоятон дохил нашудааст. Ва агар Худову наёмбарашро итоат кунед, аз савоби аъмоли шумо кам карда намешавад, ҳароина, Худо омурзандаву меҳрубон аст». Сураи «Ҳуҷурот», ояти 14.

Ҳамин гуна муносибати Ислом ба арабҳои бодиянишини бутпарастии ибтидоӣ муносибати парасторӣ ва тарбияи тамаддунӣ-иҷтимоӣ буд, на инқори озодии иродаи шоистаи инсонӣ. Аммо муносибати Ислом бо аҳли китоб дигаргуна буд, яъне, ҳақ ва ақидаи аҳли китобро арҷгузорӣ ва риоя менамуд, ҳарчанд мусулмонон аз фиребу душманиҳои онҳо ранҷи бисёре кашида бошанд ҳам. Инчунин, Ислом ин ҳақро дар оятҳои ошкор барои дигар соҳибтамаддунҳо, мисли форсҳову мачусийён эълон доштааст, бо он ки онҳо бутпарасту мушрик ва оташпараст буданд. Ба ин тартиб дигар ҷойи тардиде нест, ки озодии ақида мафҳуми бунёдии Ислом дар ташкили ақлу барномаи тамаддуни исломӣ буда, ақлу барномаи мусулмон ва ифодаи озодӣ танҳо замоне сураат мегирад, ки масъалаи мазкур мавриди фаҳми дуруст қарор гирад.

2. Озодии фикр

Озодии фикри инсон комилкунандаи озодии ақида ва зодаи он аст. Озодии фикр ба озодии иродаи инсон ва ахлоқӣ будани тасмими ӯ дар партави чорчӯби ақидавии фарогир бастагӣ дорад. Вале пойбанд ба тасаввури умумӣ дар зимни ин чорчӯб ба дидгоҳҳо ва тасмимоте рӯбарӯ мегардад, ки ӯро ба дарки масъалаҳои ин тасаввур ва бозтобҳои он дар зиндагиву алоқаҳои инсонӣ расонида наметавонад. Ислом иродаи инсонро аз бедодиву зулми коҳинӣ озод карда, ба он озодии ризоияту тасмимгирӣ ато кард. Аз ин рӯ, дар ҷомеаи Ислом бо роҳи маҷбурӣ ризоманд сохтани равони инсонӣ раво нест, зеро ин аз сиришти холиси инсонӣ ва аз ҳадафи шаръии инсон набуда, Ислом ин равишро дар зиндагии инсон ва дар ҷомеаи исломиву инсонӣ пазиро намебошад. Ба ин хотир дар барнома ва ақлонияти Ислом нуқтаи ниҳоии тасмим ба инсон ва иродаи озоди ӯ бастагӣ дорад. Танҳо иродаи инсон масъул асту пайомадҳои онро дар дунё ва охират танҳо ҳуди он ноил мешавад. Озодии фикр ифодагари сарсарӣ будани тасмим ва ё кӯр-кӯрона будани он нест, зеро ақлу барномаи мусулмон ақлу барномаи ҷиддиву масъулиятноканд. Ба ҳадафмандиву ҷиддият ва масъул будан танҳо бо комил шудани талоши инсонӣ дар мавриди шартҳои тасмиме, ки аз илму дақиқназарӣ ва тааммул бархӯрдор аст, метавон даст ёфт. Вале дар ҳама сурат тасми иродаи инсон бе фишору бе ситам ба ризоияти дарунӣ ва ахлоқии инсон бастагӣ дорад: «Аз дили худ фатво бипурс, агарчи мардумон фатвоят диҳанд ҳам». ¹

«Барои мардум подоше ҷуз он чӣ худ кардаанд, нест»; Сураи «Наҷм», ояти 39.

«Ҳар кӣ ҳидоят шавад, ба суди худ ҳидоят шуда ва ҳар кӣ гумроҳ гардад, ба зиёни худ гумроҳ шудааст ва ҳеҷ кас бори дигареро барнадорад». Сураи «Исро», ояти 15.

1 Ривояти Имом Аҳмад дар «Муснад».

Озодии фикр ва ризоияти фикрӣ ҳақ ва мавқеи асосиест, ки амалисозии маъноӣ вучуди инсонӣ, бардошти бори масъулияти хилофати инсон дар замин ва талоши пӯёву бардавом пайи ислоҳу ободкорӣ онро тақозо менамояд. Аз ин рӯ, нест кардани фикр ва ризоияти дарунии инсонӣ ба маъноӣ нест кардани зиндагиву масъулияти он аст, ки равиши исломӣ ҳаргиз инро наменпазирад ва ақли мусулмон ҳамеша аз пайи устуворнамоии ҳақи инсон ба озодии ақидаву фикр ва амалӣ намудани он ҳақу масъулият аст.

Фикри мусулмон дар ҷомеаи исломӣ фикри озоду эҷодкорест, ки пешниҳодташ гуногун ва тақомулғфта мебошад. Вале дар охир масиру равиш ва эҷодаш ба ҳадафи ҳастии инсон дар ислоҳу ободкорӣ ва ҳаробкорӣ нанамудан гирех меҳӯрад.

Агар озодии ақидаву дидгоҳи асосии умумӣ қисматҳои мутлақу куллии худро дошта бошад, пас, озодии фикр дар асл бозтобҳое аз дидгоҳи куллии ақида дар мавриди вазъияти зиндагиву масоили он ва мавқеъгириҳо дар баробари масоилу услуби муомила бо он ба шумор меравад. Маҳз бо тақия ба озодии ақидаву озодии фикр амалкарду рафтори иҷтимоии инсон ба вучуд меояд, ки на тарафи назариявӣ тасаввурӣ, балки амалу иҷроӣ ва ғайриинтизоқӣ нишон медиҳад. Мулоҳизаҳои амалии вазъият ва имкониятҳо марзҳову чорчӯбаҳои муайянеро барои гуна озодӣ мегуздоранд.

Шинохти тарафи амалии масъалаҳои озодӣ муҳим мебошад, зеро тарафи назариявӣ ва фалсафӣ ба танҳои воқеияти амалкарди иҷтимоиро пурра ифода карда наметавонад. Воқеан, воқеияти амалкарди иҷтимоӣ дар робита ба озодиҳо ва ҳимояи ҳуқуқи инсонҳо на ба асосҳои назариявӣ, балки ба мулоҳизаҳои воқеӣ тақия менамояд. Ба ин гуна ҳар қадар роҳҳои назаривӣ-фалсафӣ дастнаҳӯрда (ҳолис) ва фикри уммат озод шуда бошад, уммат ва ташкилотҳои он барои мадуро ва кушода намудани роҳ ба рӯи шахсиятҳову гурӯҳҳо барои амалисозии ҳуқуқҳои озодии фикру ақидаи худ қудрати бештаре пайдо мекунад. Аммо ҳар қадар роҳи уммат ва

фикри қонунҳои асосӣ ва амалкарди тамаддуниаш ноҳамвор бошад, ҳамон қадар ба мадорову озод гузоштани фикри зидду дигаргун майли камтаре менамояд. Зеро заъф ба сахтгирӣ ва тавоноӣ (бо доштани заминаи холиси фалсафӣ) ба мадорову гуногунӣ моилтар мебошад. Агар ҳаросҳои ғасби фикрӣ ва чораҳои ҳукмронии истеъмориро илова намоем, пас, имкониятҳои даркнамоӣ заифтар гашта, ниёз ба ҳикмату суботи нафс бештар шудааст.

3. Озодии амалкарди иҷтимоӣ

Буъди озодии амалкарди иҷтимоӣ яке аз буъдҳои пӯёии вучуди инсон буда, ба қисмати амалии ин вучуд пайванд меҳӯрад. Ба ин тартиб буъди мазкур ба маҷмӯи корҳову рафторҳо ва табодули манфиату алоқаҳои байни шахс ва ҷомеа пайваست мебошад, ба гунае ки вучуди инсонии шахс наметавонад бидуни ҷомеаи инсонӣ, ки шахс бо дигар ашхоси ҷомеа ва ташкилотҳои он табодули манфиату алоқа менамояд, ба зиндагӣ идома диҳад.

Вучуди шахс дар ҷомеа, ҳатман, бо назардошти чигунагии сохтори ҷомеа ва гуногунии ниҳодҳои он вобаста ба вазъияту имкониятҳо ва бархӯрдҳои, ки ба он рӯбарӯ мешавад, инчунин, вобаста ба ҷойҳои шахс дар ҷомеа ва аъзоёни дигари он барои ҳаракат ва амалкарди инсонии худ қайдҳову шартҳои мегузорад. Қайдҳову шартҳо дар охир ба ҳадафи ободкорие, ки дар баробари вучуди инсону зиндагӣ ва ҷомеа фитрат тақозо мекунад, пайванд меҳӯранд. Агар озодии ақидаву фикр ба шахс ва ҳувиати он вобаста бошад, пас, фаъолият ва амалкарди инсонӣ ба шахс маҳдуд нагашта, ба ҷомеаву ташкилот, ашхосу захираҳо ва неруҳои он густарда мешавад. Аз ин рӯ, фаъолият ва амалкарди инсон хусусияти ҷамъиятӣ дорад, яъне, бояд мувофиқи тасаввуре иҷро шавад, ки аз нигоҳи ҷандиву ҷунӣ ва амалисозии ҳадафҳои ҳаётиву ободкорӣ ва ислоҳнамоӣ бо ҷамъияту сохтор ва тасмимҳои ҷамъиятӣ бархӯрд намудаву комил гардад. Меъёри ҷамъиятӣ барои фаъолияти иҷтимоӣ ба маънои поймол кардани иро-

даи ашхос дар амалкарду фаъолиятҳои иҷтимоияшон набуда, балки танҳо бо қонунмандиро ба танзим даровардани рафторҳо ва амалкардҳои ашхос ва комилнамоии онҳо дар назар дошта шудааст, то иродаи ислоҳнамо ва ниёзи фард дар партави инқониятҳои худ ва имқониятҳои ҷомеаву ашхос ва ниёзҳои онҳо амалӣ шавад. Ба ин маъно, ки ин қонунмандиро тасмимотест, ки дар партави ҳадафҳои ҳастии ислоҳнамову ободкори инсон ба маҷмӯи ашхоси ҷомеа тааллуқ дорад. Гузашта аз ин, озодиҳои ақидавӣ ва фикрии шахс танҳо дар ҳудуди ҳадафҳои ислоҳнамоӣ дар вучуди ҷамъияти инсонӣ ва ҳудуде, ки ҷамъият барои фаъолият ва алоқамандиро мушаххас кардааст, метавонад амалӣ шаванд.

Аз ин рӯ, мақсад аз маҷмӯи қонуниятҳоро қонунҳо ва қонунгузориҳоро ташкилоту низоми ҷамагонии ҷамъият, пеш аз ҷама, амалисозии ҳадафҳои ислоҳнамоиву ободкорӣ, таъмини имқонияти бештар барои фаъолияти ашхос дар партави меъёрҳо ва тавассути фаъолияти амалкард ифода намудани иродаву тасмимоти андеша ва ризоиятмандии онҳо мебошад. Қонунмандиро ҷомеа ва низоми ҷамагӣ аз диди ҷамъиятии ашхос маншаъ мегиранд. Аз ин рӯ, агар шахс озодии эътиқод ва андешароние дошта бошад, ки ризоиятмандии ботинӣ ва тасаввури зеҳнии ӯро талқин намояд, пас, ӯ ба ғайри талаботи низому қонун ва ҳудуду тасмимоти ҷамагонӣ наметавонад қору рафторе намояд. Зеро рафтори фард аз диди ҳақ доштан ба озодии фикру ризоиятмандӣ ва тавачҷуҳ нанамудан ба қонунмандирои низоми ҷамъиятӣ озодии фикриро абзоре (воситае) барои эҷоди ҳарачу марач дар ҳаёти иҷтимоӣ мегардонад. Дар ин гуна ҳолат ҷама ҳукуку озодиҳо аз байн рафта, маъноӣ ҳастиву ҳаёти инсонӣ нест мегардад.

Озодии ақидаву фикр бо озодии амалкарду фаъолияти инсонӣ дар ҳудуди ҳадафҳои ислоҳнамоиву ободкориҳои ҷомеа бо қонунмандирои низоми ҷамагонӣ ба танзим медароянд ва маҳз ҳамин озодии ақидаву фикрро барои таҷдиду ислоҳи бардавом дар зиндагӣ нуруи тақондиҳандаву пешбаранда

(идомадиханда) мегардонад, на неруи харобкунандаву нест-созанда ва бесарусомонӣ дар ниҳоду сайри ҳаракату амалкарди ҷомеа.

Қонунӣ будани ғайолият амалкард ва рафтори фард ба масъулиятшиносии ӯ дар баробари ҳадафи ислоҳнамоӣ ва қонунӣ низоми ҳамагонӣ бастагӣ дорад, ки аз иродаи ҷамъиёту тасмими аксарияти ашхоси он бархостааст. Инчунин, тасмими ҷамъият қонунмандии худро дар болотарин сатҳҳо бо назардошти амалисозии ҳадафи ислоҳнамоӣ ву ободкорӣ инсон дар замин мегирад, ки дар Ислом аз он бо амалкарди инсон барои иҷрои масъулиятҳои хилофат дар ободсозиву ислоҳнамоии кавн ёд мешавад. Вақте амали шахс, сарфи назар аз ҷӣ гуна будан, қонунҳои низоми ҳамагониро, ки ҷамъият гузоштааст, поймол кунад, қонунӣ будани худро аз даст медихад. Инчунин, қонунҳои низоми ҳамагонӣ низ агар ҳукуки ашхосро дар мавриди озодии ақидаву фикр ва озодии баён дар ҷорҷӯби муайяне, ки дар он мафҳуми масъулиятшиносӣ аз ободсозиву ислоҳнамоӣ амалӣ мешавад, риоя нанамояд, қонунмандии худро аз даст медихад.

Кирдор ва амалкарди шахсии мусулмон ва қонунгузориву низоми ҳамагонии исломӣ дар ҷомеаи исломӣ қонунмандии худро аз масъулиятшиносӣ дар мавриди ҳадафҳову мақсадҳо, асосҳову арзишҳо ва дастуроти Ислом мегиранд. Қонунгузори мусулмон дар ҷомеаи исломӣ набояд ҳангоми гузоштани қонунҳову дастурҳо аз ҳадафу арзишҳои Ислом сарфи назар кунад, зеро ҳадафу мақсади ҳама гуна қонунҳо ин равона кардани неруҳои башар ба бардоштани масъулияти инсон дар мавриди хилофату ободкорӣ ва ислоҳнамоии замин аст. Инчунин, ғайолият ва рафтори мусулмон низ набояд аз пойбандии худ ба Ислом сарфи назар кунад, зеро озодии андешарониву озодии баёне, ки ба асосҳову ҳадафҳои ислоҳнамову ободсоз по банданд, ҳамчун абзори қорбурди андешаву дидгоҳ дар ҷамъият боқӣ монда, ҳаёти будани дидгоҳу андеша, қонунгузорӣ ва рушди қонунҳову сиёсатҳои ҳамагониро дар ҷомеа амалӣ месозад.

Ҳамин гуна озодии ақидаву фикр бо назардошти асосҳои исломӣ андешаи озодро ҳамчун абзори ҳамешагиву пӯёе дар ростои тааммулу эҷодкорӣ ва рушдбӣ мегардонад ва ҷархҳои зиндагиро барои ҳадафҳои баргузида ба пеш тела медиҳад. Ҳамзамон, дар партави маҷмӯи ҳуқуқҳои ашхоси ҷомеа, талаботи озодии ақидаву фикрии онҳо, имкониятҳои ҷомеа ва табиати муқовиматҳое, ки ба он рӯбарӯ мешавад, ҷодаи фаъолият рафтори инсонро тавсеа мебахшад.

Барои амалисозии ин мафҳумҳо дар ростои озодӣ ва омода намудани ҷодаҳои он мувофиқ будан асли ҷамъияти дар барномаву низоми исломӣ маҳсуб меёфт, ки танҳо онро нусуси ошкорои ваҳӣ, ки илми яқинии илоҳӣ ба он иршод месозад, ё талаботи қонунҳои фитрӣ ё заруриятҳои назаррас маҳдуд менамуд.

Воқеан, ҳуб дарк намудани мафҳуми озодии тасмиму иродаи инсон дар Ислом, дарки маъноии узвияти инсон дар ҷомеа, маъноии ҳадафҳои ислоҳнамоии ҳилофат дар зиндагӣ ва вучуди инсон ва дарки маъноии масъулият дар робитаҳои ҷомеаи исломӣ ва амалкарди ашхосу ташкилотҳои он бисёр муҳим ва зарурӣ мебошад. Зеро бе дарк намудани ин нуктаҳо ақли мусулмон наметавонад худро аз тақлиди кӯр-кӯронаву нозии фикриву тамаддунӣ, ки ҳама раваннахоро барои фикри тоза ва барои давои судманд намудани дардҳову камбудҳои эҷодиву тамаддунии уммат бастаанд, наҷот диҳад.

Дар партави ин роҳкорҳо маъноии амри маъруфу наҳйи мункарро дар Ислом дарк менамоем. Ба ин гуна ки мафҳуми мазкур аз нигоҳи озодии ақидаву фикр панду андарз ва роҳнамоиву иршод аст ва аз ҷониби амалкарди иҷтимоӣ мувофиқаи фаъолият, фидоқориву қудрати ҳимояи ҳуқуқу ниҳоди низоми ҳамагонии ҷомеа ба шумор меравад, то киштии ҷомеа ғарқ нагардаду сохтораш ба ҳам нарезад ва бесарусомониву фасод фарогираш нашаваду дар охир ҳадафи ислоҳнамоиву ободсозии зиндагиву ҷомеа пора-пора нагардад.

3.4.4. Таваккал

Таваккал дар байни мафхумҳои бунёдии барномаи исломӣ мафхуми чорум ба шумор меравад.

Таваккал эътимоду боварии дили имондор ба Худованд, пазириши қазову қадари илоҳӣ дар ҳама ҷанбаҳои зиндагӣ мебошад.

Таваккал имон доштани дил ба қудрату ҳикмат ва адолати Худованд ва ба бозгашти ҳама чиз ба сӯйи ӯ мебошад.

Таваккали дили муъмин аз имондорияш ба *ғайб* ва қуллиёти олами *ғайб*, ки Парвардигори замину осмон ба танҳоӣ ва бидуни ҳеҷ анбозе онро идора менамояду ҳама амру илми онро ихота менамояд, сарчашма мигирад.

Таваккали мусулмон фаҳму дарк ва эҳсоси фитрӣ-имонии нозукест, ки яке аз сарчашмаҳои тавоноиву неруи бузурги равонии мусулмонро ташкил медиҳад, ки аз он чашмаҳои шикебоиву тоқат, саъйу талош ва ризоияту хушбахтӣ ҷӯш мезанад.

Таваккали мусулмон ба он хотир сарчашмаи тавоноии ӯ мебошад, ки он аз дидгоҳи бовариву яқин абзори дарку додугирифти мусулмон бо қуллиёти илоҳӣ дар ҳастиву зиндагӣ мебошад. Чунончи мусулмон бо имону фитрати худ дармеебад, ки саъйу талоши ӯ ба иҷрои уҳдадорихояш дар хилофати олами *шаҳодат* бастагӣ дорад. Ӯ медонад, ки саъйу талошаш барои иҷрои нақш ва бардоштани масъулияташ аз роҳҳалҳои сабабҳову қонунҳоест, ки Худованд дар коинот гузоштааст ва барои ақлу талоши ӯ шинохту тасхир ва додугирифт ба коинотро фароҳам овардааст. Аммо дар робита ба маҷмӯи сабабҳову сайри коинот ва қуллиёти бархӯрдҳо медонад, ки мантику ақли ӯ ин ҳамаро ихота карда наметавонад ва танҳо Офаридгори поку баландмартаба онро фаро мегирад, аз ин рӯ, бояд ӯ дар мавриди бозгашти қуллиёти коинот ба сӯйи Худованди поку баландмартаба эътироф намояд.

«Бигӯ: “Ҳамаи корҳо ба дасти Худост”»; Сураи «Оли Имрон», ояти 154.

«Огоҳ бошед, ки ӯрост офаринишу фармонравой»; Сураи «Аъроф», ояти 54

«Ва шуморо ҷуз андак донише надодаанд»; Сураи «Исро»», ояти 85.

«Ва ба илми ӯҷуз он чӣ Худ хоҳад, иҳота натавонанд ёфт»; Сураи «Бақара», ояти 255.

«Эй Парвардигори мо, раҳмату илми Ту ҳама чизро фаро гирифтааст». Сураи «Ғофир», ояти 7.

Аз ин рӯ, мусулмон бо куллиёти илоҳӣ дар зиндагӣ ва ҳастӣ аз диди боварӣ ба Худованд ва ризояту пазириши пайомадҳои корҳо ба гунае ки Худованд тақдир кардааст, муносибат мекунад. Хулосаи ақида ва равиши ақлонияти мусулмон дар мавриди куллиёти илоҳӣ дар зиндагиву ҳастӣ ба ин гуна аст, ки оқибати ҳамаи он (куллиёти илоҳӣ) наку аст. Чунончи бо шукр оқибати неъмат, бо шикебой оқибати имтиҳону гирифтӣ ва бо аҷру подоши наку дар охираи ҳамагӣ наку аст. Ақидаи мусулмон дар мавриди куллиёти илоҳӣ дар зиндагиву ҳастӣ ин бозгашти накуи талоши шахси мусулмон аст, сарфи назар аз он ки насиби талошу амалкарди ӯ аз матои дунёву гирифтӣ дар он чӣ гуна буд. Ва ин имон ба пирӯзии ҳақу уммати ҳақ ва муборизаи аҳли ҳақу бозгаштӣ онҳо ва имон ба шикасти ботилу аҳли он дар рӯёрии миллатҳо дар саҳнаи таърих ва дар рӯзе мебошад, ки мардум назди Худованд ба по меҳезанд.

«Ва, албатта, шуморо меозмояд, то муҷоҳидон ва собиронатонро маълум доред ва ҳадисатонро ошкор кунед»; Сураи «Муҳаммад», ояти 31.

«Ва шуморо ба хайру шар меозмоем. Ва ҳама ба назди Мо бозмегардед»; Сураи «Анбиё», ояти 35.

«Касонеро, ки дар роҳи Мо ҷиҳод кунанд, ҳатман, ба роҳҳои ҳеҷ ҳидоятшон мекунем»; Сураи «Анкабут», ояти 69.

«Дар роҳи Худованд, чунонки бояд ҷиҳод кунед»; Сураи «Ҳаҷ», ояти 78.

«Эй касоне, ки имон овардаед, агар Худоро ёрӣ кунед, шуморо ёрӣ хоҳад кард ва пойдорӣ хоҳад бахшид»; Сураи «Муҳаммад», ояти 7.

«То он ҷо, ки битавонам, қасде ҷуз ба ислоҳ оварданатонро надорам. Тавфиқи ман танҳо бо Худост. Ба ӯ таваккул кардаам ва ба даргоҳи ӯ рӯ меоварам»; Сураи «Ҳуд», ояти 88.

«Амалкунандагонро чӣ неку муздест, онҳо, ки сабр варзиданд ва бар Парвардигорашон таваккал мекунанд»; Сураи «Анкабут», оятҳои 58-59.

«Ва он чӣ дар назди Худост, барои онҳое, ки имон овардаанд ва ба Парвардигорашон таваккал мекунанд, беҳтару пояндаатар аст»; Сураи «Шӯро», ояти 36.

«Ва ба ӯ бозгардонда мешавад ҳамаи корҳо. Ёро бипараст ва бар ӯ таваккал кун». Сураи «Ҳуд», ояти 123.

Таваккал ба маънои тавокул (худхоӣ, худписандӣ; бе-парвой, фориғболӣ; бетафовутӣ, безътиной; танбалӣ) нест. Чунончи таваккал ба маънои боварӣ ва пазируфтани куллиёти илоҳӣ мебошад, ки амру ҳикмати онро Худованди поку баландмартаба медонаду зимомӣ онро танҳо ӯ дорад. Таваккал ба маънои тавоноиву оромиш ва ризоиятест, ки ба зиндагии мусулмон ворид шуда, ӯро дар куллиёти ҳастӣ ба сӯйи комёбиву начот ва оқибати наку мебарад.

Аммо тавокул ба маънои нотаъонику костагӣ дар корхоест, ки ба зиндагиву дунё ва талаботи талош бо қонунҳоро қоидаҳои бастагӣ дорад, ки Худованд дар зиндагӣ барои инсон мусаххар сохта, масъулияти хилофат дар замин ва амалисозии маънои зиндагиву вучудро ба талоши ӯ муртабит сохтааст. Тавокул ба ин маъно кӯтоҳӣ варзидан дар талошу фидокорӣ ва чорасозӣ буда, дар мавриди талош дар дунё барои амалисозии суду салоҳу ободӣ саркашӣ аз дастури илоҳӣ ва муҳолифат бо талаботи фитрати инсон ба шумор меравад. Ҳаргиз кӯтоҳӣ варзидан дар талош бо сабабҳоро ҷустуҷӯи воситаҳо ва дар пайравӣ аз қонунҳо аз таваккал нест. Чун таваккал асоси масъулияти инсонро дар зиндагӣ ва дар ростии имтиҳони иродаву ҳадафи ҳастии ӯ ташкил медиҳад. Воқеан, тавокул фасоди ақида, гумроҳӣ ва нестшавии талош аст. Ба ин хотир Паёмбар (с) дар посух ба суоли аъробие, ки таваккалро аз тавокул фарқ намекард, гуфт:

«Шутуратро банд, сипас таваккал кун»¹

ва бо ин ӯро ба дидгоҳи равшану ошкоре роҳнамоӣ кард. Бо ҳамин роҳро дарк ва бо ҳамин равиш ҳалифаи дуҷуми рошидин Умар ибни Ҳаттоб (р) ба нафароне, ки худдорӣ намудан аз вурӯд ба сарзамини вабодоштаву дурӣ аз ҷанги он ва наҷот аз бемории воғирро гурез аз тақдири Худованд мешумориданд ва ҷустуҷӯи наҷудани сабабҳоро талош накардан ба он чӣ Худованд дар қонину ҳастӣ гузотшаву барои инсон мусаххар намудааст, аз таваккал мепиндоштанд, посухе равшантар аз рӯз доду гуфт: «Аз тақдири Худованд ба сӯйи тақдири Худованд мегурезам». Оре, қонуни бемории воғир аз тақдири Худо ва қонуни худдорӣ аз гирифтӣ шудан ба бемории воғир аз тақдири Худост. Пас, ҳама кор бо тақдири Худост ва талош бо сабабҳоро қонунҳо аз қазову тоати Худованд аст ва набояд онро қуфр варзиду таваккал накард.

¹ Тирмизӣ дар «Сунан» ва Ибни Ҳиббон дар «Саҳеҳ» ривоят намудаанд.

Ин фарқ байни маънои таваккал ва тавокул дар робита ба он чӣ фитрати инсонӣ тақозо мекунад ва он чӣ Худованди поку баландмартаба инсонро дар ростои хилофату постдорӣ, идораву тасхири замин уҳдадор кардаву масъулияти талошро барои ислоҳу ободсозӣ ба ӯ гузоштааст, маҳсуб мешавад. Ба ин тартиб тавокул чизест, ки фитрати инсон онро инкор менамояд ва он ба ҳеҷ ваҷҳ аз Ислом набуда, ҳаргиз ба маънои таваккали исломӣ намеояд ва ҳеҷ гоҳ ба ақидаи гузаштагони аввал дар мавриди қазову қадар созгор нест, балки бо намунаҳои зиндагии Паёмбари Худо (с) ва зиндагии саҳобагону муборизаву талоши онҳо бо қонунҳову сабабҳо ва андешаву чораҷӯии онҳо дар ростои ҳар коре, ки ба он рӯбарӯ мешуданд, зидду нақиз мебошад.

3.4.5. Сабабият дар фаъолияти инсон

Сабабият мафҳуми бунёдие дар зиндагӣ ва эҷоди ақлониёт ва бунёни барномаи фикрии мусулмон ба шумор меравад. Чунончи фитрати инсон ва ақидаи мусулмон барои ӯ мушаххас месозад, ки Худованди поку баландмартаба махлуқоту коинотро офарида, барои онҳо қонуниятҳову қоидаҳое гузоштааст ва идораву тасхири онро ба инсон вогузор кардааст, то дар пайи ислоҳу ободсозии он талош варзад. Худованди поку баландмартаба барои инсон имконият додааст, ки масъулиятҳои худро иҷро намуда, аз иродаи худ тавассути амалу асбоб таъбир созад. Аз ин рӯ, сабабият гузошта шуд. Ақли мусулмону фитрати инсон бе қорбурди сабабҳову ба таври қиддӣ дар ҳама ҷанбаҳои зиндагӣ талош варзидан наметавонад ба абзоре барои иҷрои масъулиятҳои худ дар робита ба хилофату идораи коинот ва тасхири он даст ёбад. Вақте инсон бо асбоб талош варзидаву барои ифодаи иродаву иҷроиши масъулиятҳояш дар хилофати замин аз қонуну қоидаҳо истифода барад, пас, ӯ уҳдадорияшро адо кардаву масъулиятро нисбати зиндагиву ҳастӣ ба дӯш гирифтааст, дигар андозагирӣ ва муайн намулдани мавқеи саъйу талошаш дар харитаи қуллиёти илоҳӣ

бар ухдаи ӯ нест, балки на масъулият ва на дар чорчӯби илму идроки ӯст.

Атрофи маонӣ ва мафҳумҳои пешин метавон оятҳои зеринро ёд намуд:

«Он кас, ки аз онӣ ӯст фармонравони осмонҳову замин ва фарзанде нағирифтааст ва ӯро шарике дар фармонравӣ нест ва ҳар чизро биёфаридааст ва онро ба андоза офаридааст»; Сураи «Фурқон», ояти 2.

«Номи Парвардигори бузурги хешро ба покӣ ёд кун, он ки офарид ва дурустандом кард. Ва он ки андоза муайян кард. Сипас роҳ намуд»; Сураи «Аъло», оятҳои 1-3.

«Кори Худованд аст, ки ҳар чизро ба камол падида овардааст. Албатта, ӯ ба ҳар чӣ мекунад, огоҳ аст»; Сураи «Намл», ояти 88.

«Фитратест, ки Худо ҳамаро ба он фитрат биёфаридааст ва дар офариниши Худо тағйире нест»; Сураи «Рум», ояти 30.

«Ва Худо осмонҳову заминро барҳақ биёфарид, то ҳар касеро баробари коре, ки кардааст, подош диҳад ва ба онҳо ситам нашавад»; Сураи «Қосия», ояти 22.

«Пеш аз шумо воқеаҳое будааст, пас, бар рӯи замин бигардед ва бингаред, ки поёни кори онҳо, ки паёмбаронро ба дурӯғгӯӣ нисбат медоданд, чӣ будааст?»; Сураи «Оли Имрон», ояти 137.

«Мо ӯро дар замин қудрат додем ва роҳи расидан ба ҳар чизро ба ӯ нишон додем»; Сураи «Қаҳф», ояти 84.

«Ҳеҷ кас бори гуноҳи дигареро барнадорад ва барои мардум подоше ҷуз он чӣ худ кардаанд, нест ва ба зудӣ, ки кӯшиши ӯ дар назар ояд. Сипас ба ӯ подоше тамом диҳанд»; Сураи «Наҷм», оятҳои 38-41.

«Роми шумо сохт он чӣ дар осмонҳост ва он чӣ дар замин аст. Ҳама аз онӣ ўст. Ҳароина, дар ин барои андешамандон ибратҳост»; Сураи «Ҷосия», ояти 13.

«Аз онӣ Худост ҳар чӣ дар осмонҳову ҳар чӣ дар замин аст, то бадкоронро дар баробари аъмолашон ҷазо диҳад ва некукоронро ба кирдори некашон подош диҳад»; Сураи «Наҷм», ояти 31.

«Оне, ки марг ва зиндагиро офарид, то шуморо мавриди имтиҳон қарор диҳад, ки кадоме аз шумо амали беҳтар менамояд»; Сураи «Мулк», ояти 2.

«Ва шуморо дар рӯи замин халифа гардонад. Он гоҳ бингарад, ки чӣ мекунед!»; Сураи «Аъроф», ояти 129.

«Мо ин осмону замин ва он чиро миёни он ду ҳаст, барои шӯҳӣ ва бозӣ наофаридаем». Сураи «Анбиё», ояти 16.

Дарки мазкури маънои вучуди инсон дар зиндагӣ ва он чӣ фитраташ ўро дар робита ба махлуқоту коинот роҳнамоӣ мекунад, барои инсон ошкор месозад, ки восита ва асоси масъулияташ дар зиндагӣ ба сабабҳову идораи қоидаву қонунҳое вобаста мебошад, ки Худованд дар равонҳову махлуқот ва коинот гузоштааст. Нақши инсон танҳо амал намудан тавасути ин сабабҳову қонунҳо ва талош қардан тибқи тақозои онҳо мебошад. Бар асоси ин ақлу идрок ва мантиқи он дар муносибат ба зиндагиву коинот сохта мешавад, дар ғайри ин сурат масъулияти инсон барҳам хӯрда, амалқардаш қатъ мешавад ва ақлаш нотаъвоҷу идроқаш нест мегардад. Маҳз ҳамин фаҳму идрок равиши Паёмбари Худо (с) ва садаи аввал, мубориза, *ичтиҳод*, чораҷӯӣ, тааммул, талоши онҳо ва боқиддиату боварӣ ва ризоятмандиву оромиш чанг задан ба сабабҳову ҳустанӣ қонуну қоидаҳои онҳоро барои мо баён месозад. Сабабият дар амалқарди ақлонияти исломӣ ва бинои барномаи исломӣ мафҳуми асосӣ ба шумор меравад. Кору

амали исломӣ бе дарки чойгоҳи сабабият, бе бунёди иродаву амали исломӣ бар асоси мафҳуми сабабияту ба таври чиддӣ (аз нигоҳи амалу чашмандоз ва чораҷӯӣ) пойбанд шудан ба он ба даст намеояд.

Боварии таваккал дар имони мусулмон ва ташаббуси ӯ барои рӯёрӯӣ бо монеаҳову муборизаҳо ва бо ҷанг задан ба сабабҳову тасхири қонунҳо ба таври чиддӣ дар қору талош шудан тавоноиву неру ва эҷодкориву атои мусулмон мегардад. Маҳз дар ин сурат мусулмон уҳдадорӣ худро адо мекунад. Ва бо бардоштани масъулият пайвастанӣ амали соlex ба имон шоистаи ваъдаи дастгириву кумаки Худованди поку баландмартаба мегардад.

Он чиддияте, ки дар чораҷӯиву андешаронӣ ва ҷанг задан ба сабабҳо ва он чуръату ташаббусеро, ки дар зиндагии Паёмбари Худо (с) мушоҳида менамоем, ҳатман, самараи ин фаҳму ин барнома будааст. Чунончи ҳам тавоноӣ буди ҳам неру ва ҳам пирӯзӣ.

Агар мусулмон имрӯз хоҳад, ки ба он чӣ гузаштагон аз қудрату тавоноӣ даст ёфтанду он пирӯзие, ки Худованд барояшон фароҳам овард, расад, бояд масъулияти худро ба дӯш гирифта, равиши худро таҳти чиддияти андешаву тааммул, чашмандозу пажӯҳиш ва талош бо ангезаҳо гузорад ва он чӣ суннати офариниш дар ҷанбаҳои гуногуни зиндагӣ: иҷтимоӣ, табиӣ, татбиқӣ ва техникӣ тақозо мекунад, ба қор барад. Ҳамзамон дар навбати худ бояд масъалаи қуллиёти илоҳиро ба Соҳибу Идорақунандаи бузургу баландмартаба гузорад, зеро ин қори Худованд аст, ки бо густардагии илму раҳмати худ қизеро бахшаду аз аҷру имқоният ва пирӯзӣ бархӯрдор созад.

Даст қашидани ақлонияту барномаи мусулмон аз нақши худ дар мавриди бардоштани масъулият дар ҷаҳони сабабҳо ва рӯ овардан ба қӯтоҳиву қӯтоҳварзӣ дар мавриди он чӣ талаб қарда мешавад ва ба қойи ин пардохтан ба гуфтор дар қораи ақри Худованд ва қуллиёти тақдироти илоҳӣ ин қама ба қитрати офаринишу ақиди Исломи рост намеояд ва натиҷаи

ин ба чуз фурӯпошиву ақибмондагӣ ва бадфарҷомӣ чизи дигаре нахоҳад буд.

Агар донишмандонамон дар озмоишгоҳҳои худ, устодонамон дар мактабҳои худ, коргаронамон дар корхонаҳои худ ва аскаронамон дар камингоҳҳои худ ба ин равиш ҷанг зананд, агар фарзандонамон ба ин равиш тарбияву варзида гарданд, пас, мо нақши худро адо ва масъулияти худро бардоштаем ва бо ғазли эзодӣ шоистаи хилофату ҳидоят ва тавонмандӣ гаштаем:

«Ваъдаи барҳаққи Худованд аст ва чӣ касе аз ӯ ростгӯитар аст?». Сураи «Нисо», ояти 122.

Акнун ба масъалаи соҳаи фаъолияти фикри исломӣ мегузарем. Зеро дар зери таъсири қафмондагиву гӯшагир шудани нухбағони фарҳангӣ ва таъсири мафҳуми дин дар таҷрибаи ғарбӣ соҳаи фаъолияти фикру барномаи исломӣ қариб ба масъалаҳои рӯхиву шахсӣ маҳдуд гаштааст. Дар ҳоле ки амалкарди барномаи фикри исломӣ, чи тавре маълум аст, соҳае ба шумор меравад, ки бо густардагии зиндагиву восталоҳои он густарда мегардад. Маҳз ин нуктаро дар гуфтори баъдӣ арзёбӣ хоҳем кард.

3.5. ХУСУСИЯТҲОИ БАРНОМАВИИ ФИКРИ ИСЛОМӢ: УМУМӢ БУДАНИ СОҲА ВА ВОСИТА

Барномавӣ будани фикри исломӣ равиши фарогирест, ки фаъолияти инсон мусулмон ва ақли ӯро дар умум аз нигоҳи ҷандиву ҷунӣ ба ислоҳи зиндагиву банизодарории амалкарди он ва идоранамовиву рушд бахшидани неруву имкониятҳо, ба гунае ки ҳадафи зиндагиву ҳастии инсон ва коинот тақозо мекунад, равона месозад.

Барномавӣ будани фикри исломӣ бинобар равиши фарогир буданаш боз бо фарогир будани восита низ бартарӣ дорад. Ҷунончи зиндагӣ бо ҳама ниҳодҳову таркиботаш соҳаи

амалкарди талоши мусулмон ба шумор меравад. Аз ин рӯ, мусулмон уҳдадор аст, ки бо тамоми воситаи дар имконияташ буда дар пайи илму маърифат оид ба зиндагиву коинот талош варзад. Ҳамзамон уҳдадор аст, ки бо ҳама ҷиддияту наваҷодӣ истифода аз тамоми роҳҳо талош варзад, то воситаҳои заруриро барои мусаххарсозии зиндагиву коинот ва идоранамоиву батанзимдарории умури он даст ёбад.

Ақли исломӣ уҳдадор аст, ки аз тамоми воситаҳое, ки барои пажӯҳиши илмиву талаби маърифат созгор аст, истифода бурда, онҳоро дар тавлиди маърифату тавоноӣ барои амалкард ба кор барад. Дар ин маврид воситаҳои моддиву маънавӣ, миқдориву сифатӣ, истиқроиву (индуксиявӣ) истинботӣ (дедуктивӣ), илмиву таҷрибавӣ ва назариявӣ таҳлилӣ фарқе намекунад. Чӣ гуна будани восита шарт нест, муҳим он аст, ки воситаи дурусту барои ислоҳ ҳадафманд бошад ва инсонро барои иҷрои нақши баргузидааш дар ҳилофати замин мусоидат намояд. Ҳеч илму маърифат ва талоши дурусте (яъне, амру воситае) нест, ки ҳадафҳои дастнахӯрдаи фитрии инсонро дар мавриди ислоҳнамоиву ободсозӣ ва ҳилофати замин инкор намояд, ё инсонро дар мавриди олами *ғайб* ва он чӣ ақли инсон даркаш карда наметавонаду барои донистану дарки он бештар аз он чӣ дар ваҳӣ омадааст, маъсулияте надорад, ба умқи гумроҳӣ барад.

Бад-ин тартиб, рӯ овардани ақли мусулмон ба корҳои зиндагиву ислоҳу ободсозии он соҳаи фаъолият барои амалкарди ўст, вале моварои ин аз бутпарастии гумроҳиву сафсатаҳои илоҳиётшиносӣ, ки ба корҳои олами *ғайб* тааллуқ дорад, ақли мусулмонро аз уҳдадорихояш дур намуда, сарчашмаи тавоноии ўро барои ободсозии олами *шаҳодат* (дунё) хароб мегардонад. Дар ҳоле ки сабаби асосии комёбиву бартарии инсони мусулмон ва бартарии абармардони исломӣ дар ин буд, ки онҳо ба таври ҷиддӣ ба ислоҳу ободсозии олами *шаҳодат* рӯ оварда буданд. Аммо баъдтар тирагии дидгоҳи гумроҳии ақлу талоши мусулмонро афзуда, неруи пӯёсозу азми ўро дар баҳри калому гумон ва фирқаҳо камранг намуд,

ки аз он танҳо бо пушти по задани онҳо, пойбанди огоҳона будан ба ақидаву фикри дурусти исломӣ, равонасозии неруи мусулмон барои иҷрои масъулияти ислоҳнамоӣ дар олами шаҳодату хилофати замин ва бо қорбурди ҳар воситае барои амалу навабардозии он метавон наҷот ёфт.

Вақте мафҳуми фарогир будани фикру барномаи исломиро дарк менамоем, дармеёбем, ки сохтори илму маърифат ва фикру фарҳанги исломӣ бояд шинохти воқеии рӯзмарраро барои ашхосу ҷомеаҳо, халқҳои мусулмонун уммати исломӣ ва барои ҳама инсоният амалӣ созад ва бояд он маърифат шинохти дурусте оид ба ниёзҳову талошҳо, имкониятҳову алоқаҳо ва муқоризаҳо бошад. Ҳар сохтори илмӣ-маърифатӣ, ки ин ҳадафҳоро амалӣ насозад, на сохтор ва на барномаи дурусти исломӣ унвон мешавад ва на дар мизони рисолаи Ислому хилофати инсон ба шумор меравад.

Инчунин, ҳар сохтори илмӣ, маърифатӣ, фикрӣ ва фарҳанге, ки барои ақлонияти исломӣ имкониятҳоеро, ки тавассути он дақиқии фаҳму дурустии дарк ва танзими амалқард бо беҳтари сурат амалӣ мешавад, фароҳам наоварад, пас, он дар маърифату фикр ва ҳаёти исломӣ сохтору равиши исломӣ дониста намешавад.

Бидуни фарогир будани соҳа ва василаи барнома наметавон амонатро адо қард рисолатро расонид ва хилофатро аз нигоҳи ҷандиву ҷунӣ ва қуввату қудрат, ҳамон гуна ки оғоз шудаву ҳамон гунае ки Худованд бо роҳнамоии дини ростин хостааст, бино намуд:

«Шумо беҳтарин уммате ҳастед аз миёни мардум падид омада, ки амр ба маъруф ва наҳй аз мункар мекунад ва ба Худо имон доред». Сураи «Оли Имрон», ояти 110.

Агар дарки хуби хилофати рошидин ва барномаи фарогирӣ он (бо он ки аз нигоҳи замонӣ ба замони паёмбарӣ наздик, гирифта ба бархӯрдҳои замон ва тӯшаи каме аз бинову тамаддун дошт) барояшон дарҳои иҷтиҳодро дар сиёсату ни-

зом ва сохторҳо кушода бошад, чунончи таърих ба ин гувоҳӣ медиҳаду китобҳо саршор аз баёни онанд, пас, бояд мо барномаи садаи аввал, роҳхалҳои ақлу шинохти сарчашмаҳои неруи амалкарду навпардозӣ ва *ичтиҳоди* онҳоро дарк наму-да, услубҳои садаи мазкурро дар рушд бахшидани сиёсати ниҳодҳо ва асбоби муваффақияти онро дар амалисозии ҳадафҳову мақсадҳо аз худ намоем.

Наслҳои нахустини *тобеин* ва абармадони баъдии чо-даи илму даъват ва илм, сарфи назар аз гӯшагир шуданашон, нусуси ваҳйи рисолат (Қуръону Суннат)-ро аз барбодша-вию таҳрифхӯрӣ ва гумшавӣ ниғаҳ доштанд, ки ин нуктаро омӯзаҳои шаръӣ дар мавриди Қуръони кариму Суннат ба таври пурра таъйид менамояд. Вале баръакси ин донишҳои *ичтиҳоду* сиёсатҳои шаръӣ дар робита ба сиёсату иқтисод, ҷомеашиносиву тарбия, илмҳову ҳунарҳо ва низомҳову ғай-ра дар омӯзаҳои баъдии андешаи исломӣ ҷойгоҳе ва баҳрае надоштаанд. Ва он ҳам ба он хотир, ки давлатдории сиёсӣ ва масъулиятшиносии рошидин фӯрӯ рехта, нухбагони фикр гӯшанишин гаштанд ва озмандиҳои боқимонда аз таассубо-ту ҷоҳилиҳо ва тамаддунҳову миллатҳои ғайриисломӣ бар ҳукмронӣ даст ёфтанд. Ҳамин буд, ки то имрӯз фехристи илмҳо ва омӯзаҳои сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба маънои илмӣ дар майдони фикрии исломӣ ва аз нигоҳи исломӣ дида намешавад. Инчунин, фикру маърифати исломӣ абзори ко-мили барномавии худро барои амалисозии дарку чашмандо-зи дуруст ба зиндагӣ, ба гунае ки аз рӯйи таҷрибаву ҳақиқат дархӯри ҳадафҳову мақсадҳои исломӣ бошад, рушду инки-шоф набахшидааст.

Фикри исломӣ дар майдони барномаи зарурии илмӣ ба-рои ин ҳадафҳо аз қайди асосҳову рукнҳои бузурги барно-мавие, ки садаи аввал дар назарияву андеша ва иҷтиҳодоту ташкили сиёсатҳову ниҳодҳои худ бар он таъия менамуд ва он бо истилоҳи усули дувумдараҷа, монанди *маслиҳати мурса-ла* (ҳукм дар мавриди чизе, ки дар Китобу Суннат атрофи он сухане нарафта бошад), *дафъи зарар*, *урф*, *истеҳсон* ва ис-

техсоб маъруф аст, дур нарафтааст. Талоши фикри исломӣ аз ҷониби донишмандони пешин бо амалкарду таваҷҷуҳ ва тавсифу поягузории илмҳои зарурӣ барои нас (матн) маҳдуд гашта буд. Чунончи илмҳои Қуръону тафсир, ҳадису ривоят ва фикҳу аҳком ва забону адабиёт ба ин хотир рушд ёфтанд. Дар арсаи илми фикҳу аҳком донишмандон бо андешаҳои иҷтиҳодии инфиродии худ, ки бархоста аз муҳити тарбия ва таҷрибаҳои шахсии фақеҳ буд, ширкат менамуданд, бе он ки дар ин арсаҳо аз барномае ёд карда шавад.

Барои амалӣ гардонидани фарогир будани фикру барномаи исломӣ, то барои ҳама арсаҳои зиндагии инсон раҳнамун бошад бор диҳад, бояд мо барои дарки барнома ва донишҳову воситаҳои он таҷдиди назар намуда, байни сарчашмаҳову воситаҳо ва соҳаҳои назари маърифат тафовут қоиладаравем.

Андешамандони мусулмон бояд барои ҳар як соҳаву ҳар илми муҳимми иҷтимоӣ барномаҳои ҳосе гузоранд, то фикр тавонад нақши ҳудро дар сохтори он илмҳо адо намуда, бо таъба ба пояҳои илмии мушаххас ба пажӯҳишу ҷашмандоз ва тааммул пардохта, дар фаро гирифтани он илмҳо, эҷоди роҳҳалҳову тартибот ва алтернативҳо ва дар азҳудкунии натиҷаҳову дастовардҳо имконият пайдо намояд. Муассисаҳои илмии исломӣ ва донишгоҳҳои исломӣ бояд дар донишҳои нусус (матнҳо) маҳдуд нагаштаву аз дигар соҳаҳои илмӣ, аз қабиле ҷомеашиносиву технологияи инсонӣ канорагирӣ на-намоянд, зеро ин соҳаҳои мухталиф инъикосгари ҷанбаҳои гуногуни ҳаёт ва фаъолияти инсон буда, ҳар яке роҳе барои ҳадафҳову мақсадҳои Ислом мебошад ва Ислом аз онҳо бе-ниёз буда наметавонад.

Роҳҳали бунёди барои барномаи исломӣ оид ба маърифат аз ҷониби донишмандони мусулмони илмҳои инсоние сурат мегирад, ки нисбат ба ваҳйи ҳидояти қуллии он ҳамчун сарчашмаи маърифат ва раҳнамуни ҷодаи пажӯҳиҷашон ши-нохте доранд. Ҳамзамон, донишмандони омӯзаҳои ваҳйи ис-ломӣ бояд ҷойгоҳи ақлу фитрат ва он қонуну қоидаҳоеро, ки Худованд барои дарки маонии ваҳйи далолатҳо ва қорбурди

дурусти он дар ҳаёти инсон дар ақлу фитрат гузоштааст, бидонанд. Гузашта аз ин, донишмандони мазкур бояд аз воситаҳои пажӯҳиши илмӣ-методӣ ва таҳлилӣ-таҷрибавие, ки донишмандони улуми инсониву технологӣ тараққӣ додаанд, истифода намоянд, зеро чунин равиш барои таҳлилу дарк ва воқеъбинона баҳо додани омӯзаҳои ваҳӣ ва фаҳми ҳадафу маонии он мусоидат менамояд. Ба ин тартиб, сарчашмаҳои маърифати исломӣ дар ваҳйу ақл ва фитрату ҳастӣ комил мегардад. Воқеан, ин равиши илмие дар сохтани барномаи илмӣ исломӣ ва бар по намудани маърифату илмҳои бартари исломӣ мебошад.

Барои гузоштани муқаддимаҳои асосии Ислом дар соҳаҳои гуногуни омӯзаҳо ва донишҳои инсонӣ-технологӣ, ки ҳадафу мақсад, тасмимот ва арзишҳоро аҳкоми исломиро ифода мекунад, бояд муфаккири исломӣ ба таснифи нусус (матнҳо)-и Ислом пардозад ва дар ин росто аз Куръони қариму Суннати ноби набавӣ оғоз намуда, ҳамчунин армуғонҳои хуби мероси ниёгонро, ки бо дурустии муҳтавоу умқи чашмандоз саршоранд, тасниф намояд, ба он шарт, ки ин мерос аз аъмоле, ки бар асоси ғаразҳои сиёсӣ ва ё таъсири хурофоту афсонаҳо ва ҳаёлҳоро исроилиёт бино ёфтаанд, дурру беолоиш бошад, зеро ҳарзаҳоро исроилиёт дар бисёре аз қорҳои меросии асрҳои ахир зиёд ворид шудааст. Ва бояд ин тасниф дар асоси дидгоҳи муосири Ислом дар мавриди арсаҳои зиндагиву соҳаҳои ҳунари сурат гирад.

Воқеан, анҷоми ин гуна тасниф зарурӣ мебошад, то пажӯҳандагону таҳлилгарон ва ихтисосмандони муфаккиру фарҳангии мусулмон аз нусуси мероси ниёгон оғаҳӣ ёфта, тавассути фарогир будани он бо қуллияту ҳадаф, мақсаду арзиш ва асосҳои Ислом ошноӣ пайдо намоянд ва дар партави он дар соҳаҳои гуногун ба фаъолияти созанда пардозанд.

Бе шак, асосҳо ва муқаддимоти исломӣ дар соҳаҳои гуногуни илмӣ-ҳунари дидгоҳ ва қоидаи атову фарқгузориҳои исломиро нишон медиҳад. Аз ин рӯ, бояд андешамандони мусулмон чунин муқаддимоту асосҳоро ба майдон оранд, то

тавассути он бар муқовимате, ки фикри муосири исломӣ бояд бо далерию ҷиддият ба он бархӯрд кунад, рӯбарӯ шаванд.

Фикри мусулмон танҳо ба пойбандӣ ба ҳадафу мақсад ва арзишҳои исломие таваҷҷуҳ менамояд, ки аз сарчашмаи ваҳйи рисолати илоҳӣ бархоста бошанд. Мусулмон арзиши дидгоҳу мафҳум ва ҳадафу арзишҳои исломиро эҳсос намудаву бо онҳо ифтихор менамояд.

Вале воқеияти ҷаҳони ислом ва таърихи ахири он мусулмонро дар ранҷу ҳолати ногуворе қарор медиҳад, зеро дар фикри исломӣ ва дар омӯзаҳову донишҳои исломӣ чизи қороҷаме барои ниязу бархӯрдҳои худ намеёбад. Шояд дар шароити маҳдуду таназзулқардаи фикри исломӣ сарчашмае ёбад, ки ҳайрату нигаронӣ ва ташвиши ӯро меафзояд. Ба ин тартиб, байни дидгоҳи ҳамагонии тирагаштае, ки ба он имон дорад ва алтернативе барои он намеёбад ва байни моддаву андешаи омехтаи баҳамреҳтаву шахшудаи нотаваҷҷуҳи ягона барояш тақлиду пайравии кӯр-кӯрона ва сарбории (дарди сару бори дӯши) фикру дастовардҳои дигарон шудан пеш меояд.

Донишмандону андешамандони мусулмонро мебояд, ки нусус (матнҳо)-и исломӣ, хусусан, нусус (матнҳо)-и Суннати ноби набавиро бознигарӣ намуда, саҳеҳи онро бо таснифу аломатгузорӣ бо назардошти шаклу мавзӯӣ пешниҳод намоянд, то пажӯҳанда арзиш ва садоқати он чиро меҳонад, донад. Бояд ин тасниф аз исроилиёту ривоятҳои бофта ва аз ҳар чизи заифе, ки мувофиқ ба равиши Қуръону рӯҳи Ислом ва амалқарди Паёмбар (с) нест, ӯрӣ бошад. Инчунин, таснифи мазкур бояд аз ҳар гуна муаммоҳову ҳалқаҳои сарбастаи омӯзаҳои академие, ки нусус (матнҳо)-ро барои пажӯҳандагон (-е, ки дар ин ришта мутахассис нестанд), ба монанди маводи симобӣ мегардонад, ӯрӣ бошад, зеро дар ғайри ин сурат аз даст ба монанди резиши об аз тур мерезад ва аз паси худ ба ҷуз эҳсоси ноқомиву нотаваҷҷуҳи ва қамзодӣ чизи дигаре боқӣ намегузорад.

Дар баробари фарогир намудани арзёбии нусус, таснифу аломатгузорӣ ва поқсозиву гузинуши онҳо бар асоси равише,

ки ривояту шакл ва мавзӯи онҳо ошкор бошад, боз мебояд арзёбии ин нусус бо омӯзишҳои таърихӣ-мавзӯӣ аз замони рисолат, шароити воқеӣ ва аҳволи иҷтимоӣ-тамаддуние, ки рисолат дар он нозил шудааст ва амалкардҳои нахустине, ки барои он ҷавобгӯ буданд ва натиҷаҳои, ки талошҳои садаи аввал амалӣ сохтанд, осон гардонида шавад.

Тавзеҳу фарогирӣ ва дарки пешинаи таърихӣ, ки вижаи нусуси исломӣ, хусусан, нусуси Суннат ва сирати садаи аввали Ислом мебошад, ҳамагӣ барои фаҳми нусус ва дарки ҳадафу дастовардҳои он ва аз байн бурдани хатоҳои фаҳми ҷузъӣ ва ситезаҳои ҷаҳли илмӣ зарурӣ ба шумор мераванд.

Ин таснифу осоннамоӣ барои расидан ба дарки асосҳо, бунёи муқаддамоти исломии ҳар ҷода, дар партави мавқеъу имкониятҳо ва бархӯрдҳои худ рӯ овардани ақлонияти исломӣ ба амалкарду навардози ва созандагии баргузидаи тамаддунии Ислом, ки ҳадафҳои рисолати Исломо амалӣ месозад, гомҳои муҳимме ба шумор меравад.

Имрӯз мо дар шароите, ки маърифату фикри муосири исломӣ қарор дорад, наметавонем мувоқиқонро, ки таҷрибаи Ислом бинобар ҷаҳлу тирагӣ барояшон омехта ба назар мерасад, дар натиҷа онро бо таҷрибаҳои динии Ғарб, ки саршор аз хурофоту ҳарзаҳои беҳудагирӣ ва аз онҳо қохиниҳову бадбахтиҳое сар задаву соҳибназарону ҳуқуқдонро барҳам задааст, баробар мешуморанд ва бо ин фаҳмо нодурусту асбобро хато гардонида, роҳро барои натиҷаҳо аз даст медиҳанд.

Равшанфикрони мусулмон ва дигарон – ғайр аз мутахассисони нусус, – шояд аз муҳтавои китобҳои роичу дасти ба дастанд чизи матлубу раҳнамоии дилписанде наёбанд.

Аз ин рӯ, ҷойи аҷобат нест, ки тӯдаи серғайрати равшанфикрони мусулмон аз атои илмиву фикри ҷиддиву созанда очиз монда, аз пешниҳоди андешаҳо ва алтернативҳои бунёдии иловагии зарурӣ, ки уммат аз он дар адо намудани нақши тамаддунии худ истифода кунад, нотавон гаштаанд.

Агар мехоҳем, ки фарогир будани Исломо амалӣ созем, пас, донишмандону муфаккирон ва равшанфикрони мусул-

монро мебояд, ки барои гузоштани мукаддимоти илмӣ-барномавии Ислом дар мавриди ҳар илму ҷодае бо омодагии хуб шурӯъ намоянд. Ва пеш аз он ки аз талошҳои худ камолу бартарӣ ва атои бунёдиву пешгомро чашмдор бошем, бояд ба илмҳову маърифатҳои доштаи худ мӯшикофона назар наму-да, аз он дурусту сара ва он чиро, ки барои инсон беҳтар аст, ихтиёр кунем.

Доираи илмии муосири Ғарб ва пайравонашон аз шумори дахриёни мусулмон Ислом ва динҳои дигарро дар як тарозу ва дар як категория мегузоранд. Ба ин гуна ки ҳама динҳо, аз ҷумла Ислом бояд бо қонунҳои зиндагиву ҷомеа ва сиёсатҳои идоракунандаи он алоқа надошта бошад, зеро динҳо танҳо андешаи таърихӣ ва категорияҳои устуравие мебошанд, ки ба зиндагии давр марбутанд ва бояд динҳо ба ҷойгоҳи обиду эҳсосоти шахсӣ ва оинҳои қадимона маҳдуд гарданд.

Ин гуфтор шояд ба динҳои дигар рост ояд, чун дар маводу китобҳои муқаддас ва эътиқодоти онҳо устураву хурофот ва сафсатаву таҳриф роҳ ёфтаву садоқат (ростӣ)-и сарчашмаҳои мунаққидони даҳиро инъикос менамояд, вале ин суҳан ҳаргиз ба дини Ислом рост намеояд.

Ишора ба ин нукта муҳим аст, ки равишero, ки исломиён дар масъалаи худ пешниҳод менамоянд, барои нишон додани дидгоҳи ҳақиқии Ислом ба доираи муосири илмӣ ва баёни мавридҳои хилофу бартарии он бар динҳои дигар басанда нест. Чунончи танҳо таъкид ба имон доштан ба рисолати Ислом ва бартариву бузургии он барои тавзеҳи дидгоҳу баёни ризоятмандӣ аз атои Ислом кофӣ нест.

Ин ҳадафи бузургро танҳо бо талоши илмӣ-методи дар бинои маърифати исломӣ ва поксозии китобҳои нусусу бознигарии маводи он бо фарогир будану тавзеҳот ва забти он аз дидгоҳи таърихиву забонӣ ва осоннамоии фаҳми далолати онҳо метавон амалӣ намуд, ба гунае ки пажӯҳанда аз муқаддимоти ақидавӣ-фикрӣ дар соҳаҳои гуногуни илму маърифат ва зиндагӣ хулосагирӣ карда тавонад.

Гузашта аз ин, пажӯҳанда бо мавриди ташхису санҷиш ва муқоиса қарор додани нусусу муқаддимот имконият фароҳам меоварад, ки фикр ба воқеияти илмӣ-ҳаётӣ ва рӯзмарраву фаъол табдил ёбад ва вучуд ва эҳтироми худро бар ақлҳоро тартиботи иҷтимоӣ-тамаддунӣ ҳатмӣ созад, ки дар натиҷа амалқарди созандаи Ислом, танҳо чӯшу хурӯши эҳсосӣ не, балки сухани қатъиву далели ошкоро мегардад.

«Эй касоне, ки имон овардаед, чун Худову паёмбараи шуморо ба чизе фаро хонанд, ки зиндагитон мебахшад, даъваташонро иҷобат кунед»; Сураи «Анфол», ояти 24.

«Ва мо Қуръонро, ки баёнкунандаи ҳар чизест ва ҳидояту раҳмат ва хушхабар барои мусулмонон аст, бар ту нозил кардаем»; Сураи «Наҳл», ояти 89.

«Оё он кас, ки нагунсор ба рӯй афтода роҳ меравад, ҳидоятёфтатар аст, ё он ки бар по истода ва бар роҳи рост меравад?»; Сураи «Мулк», ояти 22.

«Ўст он Худое ки паёмбари Худро ҳамроҳ бо ҳидоят ва дини ростин бифиристод, то ўро бар ҳамаи динҳо пирӯз гардонад»; Сураи «Саф», ояти 9.

«Чӣ касеро сухан некутар аз сухани он, ки ба сӯйи Худо даъват мекунад ва корҳои шоиста мекунад ва мегӯяд, албатта, ки ман аз мусулмононам?» Сураи «Фуссилат», ояти 33.

ФАСЛИ ЧОРУМ

БАРНОМАИ ИСЛОМӢ ВА ТАЛАБОТИ БУНӢД НИӢОДАНИ ДОНИШӢОИ ТАМАДДУНИ ИСЛОМӢ

Дар ин фасл барои таъмини талаботи асосии бунӢд ниӢодани илмӢои тамаддуни фарӢанги исломӢи ва марӢилаӢову иқдомоте, ки бояд мавриди назар қарор гиранд, самтҳои муҳиму заруриеро арзӢбӣ менамоем.

Мақсуд аз донишӢо дар ин ҷо Ӣама гуна донишӢову маърифат дар назар дошта шудааст. Чунончи он илмӢои гуногуни ба ҷомеаи инсонӣ вобастаро, ки имрӯз бо номи илмӢои иҷтимоӣ-инсонӣ маъруфанд, дар бар мегирад. Ӣамзамон, дар ин ҷо Ӣама илмӢои техникӣ дар назар дошта шудааст, чун донишӢои мазкур ба воситаҳои зиндагӣ ва тамаддуни инсонӣ Ӣамбастагӣ дошта, Ӣама илмӢои табиӣ-татбиқӣ ва техникиро дар бар мегиранд.

Ӣӣ тавре пештар ишора намудем, равиши бунӢдии Ислом дар робита ба ҷанбаҳои гуногуни зиндагӣ асосҳои назариявиеро дар бар гирифта, дар зимни омӯзишҳои Ӣаётӣ заминаҳову пояҳои сохтори илмӣ-методиро шомил буд. Вале ҷойи таассуф аст, ки ин қоидаҳои умумӣ дар равиши усулии Ислом вобаста ба масъалаи *иҷтиҳоду раӣ* ва роҳҳалҳои диди ақлӣ дар масъала ва аҳволи инсон дар партави шаръ ба Ӣамон шакли содаву конуну қоидаи умумӣ боқӣ монда, ташаккул наёфтанд, то донишҳои мушаххас гарданд. Воқеан, он заминаҳову пояҳо ва асосҳои умумӣ дар зимни нақшаҳои методӣ ва услубу қоида ва воситаҳои мушаххаси илмӣ таъсир ва устувор нагаштанд, то дар мавриди арсаҳои зиндагӣ, хусусан, соҳаҳои иҷтимоӣ-инсонӣ, бо Ӣама он гароишу

фитрат ва ниҳодҳои раванҳо, ки алоқаҳову низомҳои ҷамъиятӣ ва роҳҳалҳову алтернатив ва тасмимот дар пояи онҳо ба майдон меоянд, назар (чашмандоз)-и илмие дошта бошанд ва илму маърифатро ба гунае ки нақши хилофати исломӣ аз таҷрибаву фаҳмиш тақозо мекунад, ба танзим дароранд. Маълум аст, ки ба маҷмӯе аз асосҳои умумӣ ва аҳкоми фикҳӣ-қонунӣ, ки барои бунёд ниҳодани пояҳову роҳҳалҳо ва алтернативу сиёсатҳо сарвати фикрии амалӣ ва ё маводи заруриро таъмин карда натавониста, барои ақли мусулмон имконияти бознигариву созандагӣ, муқоисаи илмиву мушаххас намудани воситаи имконот ва масъулиятҳои барои арсаҳои зиндагӣ муносибро фароҳам оварда наметавонад, қаноат намудан муносиби ҳол нест.

Ин сухан таъкид бар он нуктаест, ки пештар дар мавриди ҳатмӣ будани поягузориҳои омӯзишҳову донишҳои иҷтимоӣ-инсонӣ ва поягузориҳои равиши исломӣ дар соҳаи илмҳои табиӣ-техникӣ ишора шуда буд, ба гунае ки бо донишҳои нақлӣ комил гашта, инсон мусулмонро аз як тараф бо маърифати барҳоста аз ваҳй ва аз тарафи дигар орошта бо қудрати атои назару ақл ва қонунҳои фитрат таъмин созад.

Дар ин пажӯҳиш кӯшиш менамоем, чанд қадаме дар масъалаи поягузориҳои донишҳои ҳаётӣ дар фикри исломӣ гузошта, қадами нахустину заруриро барои исломӣ намудани илмҳову талаботи он ҷуста бошем.

4.1. ТАСНИФИ НУСУСИ ИСЛОМӢ

Исломӣ будани маърифат ва донишҳои иҷтимоӣ танҳо дар сурате амалӣ мешавад, ки нусуси исломӣ ба таври хубу сода вучуд дошта бошанд, ба гунае ки пажӯҳандагони мусулмон онро дарк сохтанд бо он муомилаи хуби илмӣ карда тавонанд.

Чӣ тавре пештар ба масъалаи таснифи нусуси исломӣ ишора карда будем, таснифи мазкур фақат бознигарии бобгузориҳои мавод набуда, балки поксозии онро аз камбудҳое тақозо

зо менамояд, ки бинобар фиребу ғараз ва нуқсонҳои иснон ба он ворид шудааст.

Таснифи нусус, хусусан, нусуси Суннати поки набавӣ бо-знигарии пешниҳоди равишу услубҳои онро ба шакле тақозо мекунад, ки ҳама донишмандону равшанфикрон ба осонӣ аз он истифода кунанд. Аз ин рӯ, бояд нусуси мазкур аз ҳама гуна рамзҳову ишораҳои академие, ки барои дастандаркони ин ришта хос аст, орь бошад, то ҳамаи пажӯҳандагону равшанфикрон имконияти дарку манфиат бурдан қорбӯд на-мудани онро пайдо намојанд.

Инчунин, фаҳм ва қорбурди дурусти нусуси исломӣ мавҷудияти омӯзишҳо ва шарҳҳои таърихӣ-забониро тақозо менамояд, ки матнро дар шакли дуруст ва пешинаи таърихии он пешниҳод созад, ба гунае ки барои пажӯҳанда имконияти шинохти мақсаду ҳадафҳои нусус, дарки асосу мафҳум ва ар-зишҳоеро, ки дар зимн ба ҷомеаи инсонӣ ҳамбастагӣ дошта, барои бархӯрд ба шаклҳои тамаддунии гуногун аз нигоҳи замониву маконӣ роҳқорҳо пешниҳод намудааст, фароҳам орад. Бо ин гуна омодаسازی илмии нусуси исломӣ нусус ди-гар ҳамчун пешниҳодҳои парешони таърихӣ, ки наметавонад ба фаҳму дарк ба андозаи қофӣ кумак намојад, боқӣ намонда, балки ба шакли зинда бо маънову далолат ва асари ошқор табдил ёбад. Инчунин, бояд омӯзишҳо ба шакли илмӣ-мето-дии муътамад сурат гиранд, то шарҳҳо бо нусус омехта на-шаванд ва набояд ба қоре ҷазм қард, ки дар он имкониятҳои илмӣ ё таърихӣ ё забонӣ ба шакли муътамад мавҷуд нест. Бо ин услуби илмӣ пешинаи нусус ва далолати онҳо ошқор ме-шавад. Бахше, ки имконияти тавзеҳи пурраи он вучуд надо-шта бошад, ба ҳамон фаҳми умумӣ аз шакли қомили сирати набавию таърихи садаи аввал ва ҳулосаи ҳадафу мақсадҳои рисолати исломӣ гузошта мешавад.

Бояд таснифу тавсиқи нусус аз ҷониби ниҳодҳои ҷиддиву тавоноӣ илмӣ, аз ҷумла, аз ҷониби донишмадони тавоно, ки масъулияти бадӯшдошташонро адо қарда метавонанд, сурат гирад, то нусус ба сурати дилхоҳи илмӣ эътимодбахш бошанд.

Донишмандону пажӯҳандагон ва омӯзандагон бояд дар ростои чунин омӯзишхое мавқеи мусбат дошта бошанд, ки дар пажӯҳишу нақд ва идома додану комилнамоии мусоидат намояд, то барои уммат дар робита ба нусуси исломӣ сарчашмаҳои осони асосӣ ба майдон ояд.

Гузашта аз ин, бояд доираҳои илмӣ исломӣ барои амалишавии ин масъала ва мусоидати он ба фикри исломӣ авлабияти зарурӣ диҳанд. Инчунин, барои истифодаи технологияи замонавӣ ва рушди воситаҳои он ҷиҳати оморӣ таснифи нусуси исломӣ бояд шитоб намуда, илова бар ин, ба хотири истифода аз андешаҳои таҷрибаҳои гузаштагон ва тавассути ин амиқ омӯхтани решаҳои фикру хувияти миллат бояд феҳристи нави ҳама китобҳои мероси ниёгон тартиб дода шавад (бознигарӣ шавад).

Пажӯҳишгоҳи ҷаҳонӣ андешаи исломӣ ҳоло масъалаи мазкур аз муҳимтарин масоил шуморида, барои саҳмгузорӣ дар амалишавии он талош менамояд ва дар ин ҷода ба мусоидати ҳама мусулмонон, шахсҳои алоҳидаву ниҳодҳо ва ихтисосмандону соҳибназарон умед дорад.

4.2. ФАРОГИР БУДАНИ ДИДГОҲИ ТАМАДДУНӢ

Вакте мусулмонон дар доираи маърифати иҷтимоӣ ва саҳмгузориҳои фарҳангӣ дар ин аср нақши худро мегузоранд, онҳо аз як ҷойи ҳолӣ гом намебардоранд, зеро дар мавриди саҳмгузориҳои тамаддуни таърихи бузурге доранд. Ҷойи тардид нест, ки миллатҳои дигар дар ин ҷода аз мусулмонон ҷандин масофа пештар рафтаанд, мусулмонон бошанд, ин мусобиқаи тамаддуниро дар асри ҳозир ҳатаре бар ҳастии Ислом мешуморанд.

Мусулмонон аз вақте ин ҳатарро эҳсос намудаанд, ба ошноӣ ёфтани ба талошҳои тамаддунии дигар миллатҳо оғоз карда, робитаҳои низ ба хотири дарки он ҷӣ аз даст додаанд, ташкил намудаанд. Вале ҷойи таассуф аст, ки бештари он чизеро, ки умедвор буданд, амалӣ карда натавонистанд ва

сарфи назар аз талошҳои зиёду харҷҳои ҳангуфте, ки дар му-
собиқаи пештозии тамаддун ва қудрат ёфтани дар ин аср на-
мудан, шиқофии тамаддунӣ байни онҳо ва байни миллатҳои
дигар зиёдтару васеътар гашта истодааст.

Маълум аст, ки зиёд намудани тарҷумаи илмӣ-адабии
корҳои тамаддуноии дигар ё афзоиш додани фиристодагону
пажӯҳишгоҳу донишгоҳҳо ҳолати таассуфангезеро, ки му-
сулмонон дар ин аср аз сар мегузаронанд, ба таври назаррас
тағйир намедихад. Иллати ин боз ба ҳамон ақлонияту рави-
ши исломӣ бармегардад, ки гирифтори тақлиду ҷузъгарой,
заъфи ташаббускориву тирагии ҷидду ҷаҳди равонӣ-ақидавӣ
гаштааст.

Илова бар он пешниҳоди, ки дар мавриди ислоҳнамоии
равиши ақлонияти ислом гузашт, боз дар ҳамбастагии фикри
исломӣ ба фикри ғарбӣ зарур аст, ки барои ақли паҷӯҳандаи
исломӣ омӯзишҳои фарогире дар мавриди андешаву тамадду-
ни муосир ва таърихи он, мухтасари арзишҳои ҳадафҳои он
ва алоқии тақомуливу узвӣ байни ин таърих ва он арзишҳои
ҳадафҳо ва он дастоварди тамаддунӣ вучуд дошта бошад. Ба
ин тартиб равшанфикрони мо метавонанд худро аз ғарқша-
вию обшавӣ дар гирдоби андешаи ғарбӣ начот дода, бо фи-
кри мазкур ва дарки вижагиҳои он мустақилона кор баранд.
Маҳз ҳамин равиш метавонад андешаи исломиро аз истифо-
данамоии таҷрибаҳои миллатҳои дигар бархӯрдор созад, бе
он ки бунёдҳои маълумоти бартаре, ки андешаи исломӣ бар
онҳо пойдор асту аз онҳо қудрату тавоноӣ мегирад, поймол
карда шавад.

Муҳим аст, ки ин ҷо байни шефтагии тамаддуниву фи-
крӣ бо вижагиҳои безъатиноиву заифӣ ва тақлиди кӯр-кӯро-
нае, ки дорад ва байни интиҳобу иқтибоси огоҳонаву суд-
манди тамаддун фарқ гузорем. Дар ҳолати интиҳоби огоҳона
масъалаи ақидаву ҳувият, роҳхалҳои ҳадафҳо ва қуллиёт
мавриди гуфтугӯ, нодидагирӣ ва тачовуз қарор намегиранд,
чун дар ин ҷо масъала танҳо интиҳобу ихтиёр аз таркиботу
воситаҳои тамаддунӣ ва вучуддоштаи илмӣ мебошад, ки дар

сурати чойи дуруст ва мувофиқи ниёзҳои тамаддунии уммат гузошта шавад, воқеан, судманд аст. Чунин интихобнамои ифодагари инкишофи маълуми устувор мебошад ва бе шак, ин ҳоли ҳар бархӯрду пайванди муваффақи тамаддунӣ байни миллатҳо дар тӯли таърих будааст. Ин равишро дар услуби Паёмбар (с) дар рохнамоии саҳобагони худ хангоми бархӯрди фикрӣ-тамаддуни намудан бо аҳли китоб дида метавонем. Ҳама миллатҳои пешрафта, аз ҷумла, миллатҳои Ғарб бо алоқа ба уммати исломиву тамаддуни гузаштаи он ин равишро истифода намудаанд. Аз ин рӯ, миллатҳои Ғарб ҳувию ақида ва тасмимоти асосии худро тағйир надоданд, балки ба ҳама гуна таъсири ақидавии Ислом бо тамоми рохҳои ташвиқотиву монеагузорӣ ва назоратнамои мубориза бурда, ҳатто (хусусан, ниҳодҳои калисо) аз нисбат додани дурӯғҳо бар Ислому Паёмбар (с) ва абармардони исломӣ худдорӣ намекарданд. Ин равишро дар бархӯрди тамаддунӣ ва робитаи миллатҳову ҷомеаҳои пешрафтаи муосир, аз қабилӣ Японияву Чин ва Россия мушоҳида менамоем. Ҳатто миллатҳои Ғарб бо он ки ба таври назаррас ба интиҳоби имкониятҳои миллатҳои бегона ва дастовардҳои тамаддунии онҳо рӯ меоранд, боз дар муқобили он чӣ ба ниёзу аҳволи миллатҳо ва ниҳодҳову низомҳои онҳо созгор нест, бевосита ва ё бавосита нақшаву сиёсатҳо, садҳову монеаҳо эҷод меkunанд, то андешаву ақида ва фикри миллатҳои худро ҳифз карда, бо ҳамон беолоишӣ нигоҳдоранд.

Аз ин рӯ, фаҳми дурусту фарогири тамаддуни муосир ва озодии мураттаб дар муқобили он барои додугирифтӣ дурусти тамаддунӣ зарур мебошад. Зеро маҳз ҳамин фаҳм имконияти интиҳобу истифодаи дурусти илмӣ-ҳунариро фароҳам меорад, бе он ки бо арзишҳову ақидаҳо ва асосҳову ҳувию робитае дошта бошад. Балки фаҳми мазкур умматро бо воситаҳои дуруст мусоидат менамояд, то ҳадафу мақсадҳои худро амалӣ гардонад.

Аз ин рӯ, бояд аз фаҳми инкишофу иқтибоси тамаддунӣ ба маънои фарохонӣ ба озодиву безъитиноии мутлақ, ё омех-

ташавию пайравии беҳадду марз ва таъсир надоштани он ба ниҳоди уммату пояҳои вучуди он худдорӣ намуд, зеро ин на дар таҷрибаи таърих будаву дар воқеияти алоқаҳои миллатҳо.

Мақсад аз бархӯрди дурусти тамаддунӣ ва истифодаи ростини он интиҳобу амали огоҳонаву коршиносонаи мустақиле мебошад, ки ифодагари амали пешгомону сарварон бошад, на амали пайравону ниёзмандони камбуддошта.

Муассисаи байналмилалии андешаи исломӣ ба ин кор, аллакай, оғоз кардааст, вале на ба афзоиш додани тарҷумаи корҳои тамаддуни бегона, балки бо кӯшиши таҷҳизонидани ақлонияти исломӣ бо омӯзишҳои умумии илмҳои иҷтимоӣ ва тамаддуни ғарбӣ ву решаҳо он, то барои мусулмон имконияти дарки ин тамаддун ва амали огоҳонву мустақилона намудан бо он фароҳам ояд. Умед дорам, ки ин омӯзишҳо дар китоби фарогире дар бораи тамаддуни ғарбӣ, усулу ҳадафҳо, масиру хусусиятҳо, дастовардҳо ва самтҳои қуввату камбуди он ба чоп мерасад. Ба ин тартиб Муассиса яке аз дарҳои норасоии андешаи муосири исломиро баста, заъфи барномавии ин андешаро, Худо хоҳад, ҷуброн менамояд.

Инчунин, Пажӯҳишгоҳ умед дорад, ки андешамандони исломӣ барои анҷом додани ин лоиҳаи муҳим, таъмини неруи имкониятҳои зарурӣ барои анҷому ба нашр расонидани он кумаки худро мерасонанд.

4.3. МУҚАДДИМОТИ ДОНИШҲОИ ИҶТИМОӢ

Вакте манзур аз илмҳои иҷтимоӣ-инсонӣ ин чашмандози барномавӣ ба табиату алоқаи раванҳову коинот чиҳати шинохти воқеияту имконот ва хатарҳое, ки уммат рӯбарӯ мешавад ва чиҳати расонидани иҷтиҳодоти фикрие, ки низомҳову тасавурот, тасмимоту сиёсатҳо ва алтернативҳои зарурии исломиро хулоса мекунад, ба зиндагии уммат бошад, пас, – чиҳати тадқиқу истикро, шинохти *фитрату* ҳақиқат, воқеият ва *мумкину марғуб* дар партави ваҳйи ҳадафу аҳкоми он – чӣ

гуна пайванде метавонад байни рисолату ваҳй ва ҳадафҳову мақсадҳои фарогирифтаи он ва байни соҳаҳои иҷтимоӣ, донишҳо ва равишҳо он бошад?

Услуби рабт аз назари ом бояд нахуст аз таснифи муқаддимот ва асосҳои исломӣ дар ин соҳаҳо оғоз шавад, то чорчӯбаи он мушаххас ва ҳадафу мақсадҳои он маълум гардад. Вагарна дар ғайри ин сурат ин омӯзишҳоро донишҳо танҳо рақаму ҷадвал ва тааммулу таҳлилҳое мебошанд, ки ҳадафмандиву самтгарию худро аз ғайри ислому аз ғайри уммат ва аз ғайри ризоязмандиҳои бунёдии он мегирад.

Муқаддимоти исломие, ки барои донишҳо талаб карда мешавад, ба ду навъ аст. Якум навъи муқаддимот ҳамон муқаддасоти умумиест, ки ба асосҳои умумии Ислом ва ҳадафҳои бунёдии он дар зиндагӣ ва дар қонунҳои инсонӣ тааллуқ дорад, инчунин, ба чорчӯби фикри исломӣ-барномавӣ, алоқаҳои асосиву сарчашмаҳо ва воситаҳои он фикр, табиати он сарчашмаҳоро воситаҳо ва алоқаҳои тақомуливу таовунӣ байни онҳо ҷиҳати амалӣ гардонидани ҳадафҳову мақсадҳо бастагӣ дорад. Ин навъи муқаддимот арзишҳои бунёдӣ, авлавиятҳо ва атои исломиро мушаххас намуда, инчунин, асосҳоро роҳхалҳо ва воситаҳои асосии барномавиеро муайян мекунад, ки бояд аз онҳо огоҳӣ дошту онҳоро дар роҳнамоии талоши илмӣ исломӣ ва пайгириву андозагирии осори он ба инобат гирифт.

Навъи дувуми муқаддимоти исломӣ дар соҳаи фаъолияти илмӣ-ҳаёӣ мебошад, ки чунин бахшҳоро дар бар мегирад:

- 1) муқаддимоту асосҳои ҳама соҳаҳои маърифатӣ ва ҳама илмҳои иҷтимоӣ ва ғайри иҷтимоӣ;
- 2) аҳволи фитрату воқеият ва имконоту алоқаҳое, ки маҳсули ҳар соҳа аст;
- 3) ҳадафу мақсад, арзишҳо, тасмимот ва асосҳои барномавӣ-исломие, ки ҳосаи ин ё он соҳа аст;
- 4) баррасии соҳаи муайяни илмӣ дар партави ин асоси ҳадаф, арзишҳо, пояҳо ва қонунҳоро воситаҳои барномавии Ислом;

5) вижагиҳои илм ва масъалаҳои бунёдии он, ки бо қиёснамояи бо андешаву ҳадаф ва пешниҳодҳои ғайисломӣ ва осори иҷтимоӣ-инсонӣ дидгоҳи исломиро дар соҳаи худ тавзеҳ медиҳад.

Ҳарчанд ин муқаддиму асосҳо дар решаи роҳҳои худ ба нусуси рисолат, таърихи исломӣ, дидгоҳу ҳадаф ва мақсадҳои умумии Ислом таъна наояд ҳам, вале ба ҳар сурат дидгоҳҳо ва иҷтиҳодоте ба шумор мераванд, ки диди ақл ва ақсуламали исломиро дар рӯёриҳои бархӯрди тамаддун ва шароитҳои замони муқаддими мақоли нишон медиҳад. Аз ин рӯ, дар қисмати бештари он фикри пӯи намоёни исломӣ вучуд дорад, ки дар партави назари дубора намудан ба ваҳйу далолатҳои он, ба вазъияту тағйироти он ва ба фитрати асрору тавонҳои зарурии он ҷиҳати рӯёриҳои бо муқовиматҳо ва амалисозии имконоти ҷавобгӯ будан ба ниёзҳои метавонад мавриди баррасиву нақд, афзоишу қосаги ва тасҳеҳ қарор гирад.

Бо гузашти замону устувор шудани диди исломӣ ва зиёд шудани маълумот ин муқаддиму ба қамол хоҳанд расид ва пӯи он бо ниҳоди донишҳои маърифатҳои омехта хоҳад гашт ва дар ҳама ҷанбаҳои улуму маориф ва дар ҳама авлабиятҳои онҳо аз нигоҳи шакли муқаддими мавзӯи ва ҷанди ҷунӣ асари худро хоҳад гузошт. Ҳамчунин, самарай илмҳои иҷтимоӣ ва ғайрииҷтимоӣ аз диди исломӣ ба майдон хоҳад омад ва ҳақори исломӣ осори тамаддуни ва фарҳангии баргузидаи худро бар сайри тамаддуни инсонӣ, бо қасди эҷадӣ, ба таври ошкор хоҳад гузошт.

Бояд мусулмонон дар андешаи исломӣ дидагунӣ барномавии тамаддуниро эҷод наоянд ва онро аз бахшгароӣ тавсифӣ, аз осори кашмакашҳои қадимаи сиёсӣ, ки ҷорӣ ба онро тираву дидгоҳи онро хира ва роҳҳои онро беҳосил намуду тавонҳои онро ноқом қард, берун созанд ва ба рабт додани воқеияти зиндагӣ ва нерӯҳои фитриву имкониятҳои ва бархӯрдҳои, ки дар он мавҷуд аст, ба арзишҳои ҳадафҳои исломӣ қиём қарда, ба пӯи намудани Ислому арзишҳои исломӣ

дар воқеияти зиндагӣ ҳиммат гуморанд ва бо ин ҷудоии андешаву сиёсатро дар ниҳоди уммат барҳам зананд, то эҳсоси тамаддуниву буъди ҷамъиятӣ дар тору пуди шахсияти исломӣ ва дар ниҳоди уммат ҷо гирад. Бояд мусулмонон тавонанд, ки фикри исломиро ба сӯйи роҳҳалҳои дурусту комил, дидгоҳи ақидавии авлавиятдошта ва кушодани дари *ичтиҳоди* ҳаётиву илмӣ ва иҷтимоӣ дар муқобили биму тарс, нотаъвониву ноқисӣ ва набудани эҳсоси ташаббускорӣ дар зехни фарзандони уммат ва ба сӯйи услуби тарбияи фарзандону ба бунёд ниҳодани ташкилоту низомҳои худ равона созанд. Агар мусулмонон ин корро анҷом дода натавонанд, пас, ҳоли уммат ҳамин гуна ба пастӣ рафтан мегирад ва ранҷи мусулмонону халқиятҳои эшон бештару бузургтар шудан хоҳад гирифт ва нокомиву нобарории талошҳову ҷунбишҳои исломӣ аз нокомиву нобарории талошҳову ҷунбишҳои исломие, ки дар таърихи на чандон дури исломӣ сипарӣ гаштанд, камтар нахоҳад буд.

Омӯзиши мо дар мавриди бархе ҷунбишҳои ахири исломӣ, ки дар биёбонҳои ҷаҳони Ислом буруз кардаанд, нишон медиҳад, ки сабаби пайдоиш ва комёбии ибтидоии онҳо дар он биёбонҳо, сарфи назар аз нотаъвонии фикриашон дар эҷоди гузариш ба марҳилаи зарурии тамаддунӣ, ба хотири монандиашон ба муҳитест, ки Ислом дар он зухур намуда буд. Ба ин тартиб ҷунбишҳои исломии пойбанд ба тақлиду равиши ҷузъӣ ва бо фаҳми тавсифӣ-таърихии Ислому ниҳодҳо ва роҳҳалҳои тамаддунии он мебоист дар биёбонҳои ҷаҳони Ислом зухур кунанд ва ҳатто пас аз комёб шудану ҳукмрон гардидан дар муҳитҳои содаи биёбонии худ вақте шерозаи фикру ҳукмронияшон ба шахрҳои ҷаҳони Ислом ва алоқаҳои дигаргунаи тамаддунӣ расид, ба бархӯрд намудан водор шуданд ва корашон ба шикасту нокомӣ анҷом пазируфт. Зеро бо муқовиматҳои замона рӯбарӯ гаштанд, дар ҳоле ки аз рӯйи барнома ба ин рӯёруй омода (шоиста) набуданд, дар натиҷа пеш аз он ки мавҷудияти сиёсиву ҳарбияшон аз байн равад, аз нигоҳи фикриву тамаддунӣ шикаст хӯрда буданд. Ба ҳамин тартиб ҷунбишҳо ва давлатҳои исломӣ аз байн рафтанд,

чун аз нигоҳи барномаву тамаддун барои дигаргун намудани самти ҷаҳони Ислом ва эҳёи тавоноӣҳои он созгор набуданд, ҳамзамон барои начоти уммат ва эҷоди гузариши муносиб барои вучуди исломӣ дар ҷаҳони имрӯз икдомоте надоштанд. Шояд омӯзиши таҷрибаи ҷунбишҳои шахсоне аз қабили Санусӣ дар Либия, Маҳдӣ дар Судон, Шоҳ Валиюллоҳ дар Ҳиндустон ва дигаонр дар партави ин таҳлил судманд бошад.

Барои он ки ҷунбишҳои муосири исломӣ ба муваффақият дар шаҳрҳои исломӣ даст ёбанд, бояд ба таҷдиди решагии барномаи андешаи исломӣ ва дидгоҳи тамаддунии он пардозанд, то ин ки талошҳову муборизаҳои уммат танҳо талошҳои сирф ақидавӣ-отифие нагарданд, ки аз эҷоди барномаи фикрӣ ва тағйирнамоии тамаддунӣ очиз бошанд.

Бе тағйир ворид кардан ба барнома ҳамаи талошҳо талошҳои эҳсосоти назарногир боқӣ мемонанд, на манфиат меоранду на самар медиҳанд, балки бемадоршавии бардавомии неруҳо ва беэътиноии пайвастаро ба захираҳову тавонҳои нишон медиҳанд. То уммат ба асбоби дуруст ҷиҳати амалӣ адо ва рӯёруйиву бархӯрд ҷанг назанад, шикоятҳои мавҷудаи тамаддунӣ байни он ва байни дигар умматҳо васеъ шудан мегирад ва зиёни уммат порча ба порча, маҳалла ба маҳалла, халқ ба халқ ва ғоҷа аз паси ғоҷа идома ёфтаи мегирад.

Шояд баъди ин ҳама шарҳ аҳамияти масъалаи барномаву ислоҳи андеша ва эҷоди гузариши матлуби тамаддуниро дар андешаву ақлонияти мусулмонон дарк хоҳем кард.

Муҳим аст бо боварӣ ва огоҳона дарк созем, ки мушкилӣ зиёд шудан мегирад ва то вақте дар ин вазъияти бади фикриву равонӣ ва тамаддунии қачу ноқис қарор дорем, сарфи назар аз бойгариҳои дину таъриху сарзаминҳоямон, муъмин аз он (мушкилӣ) канор омада наметавонад.

Воқеан, амонат дар нақди худу рӯёруй ба камбудҳои ниҳодӣ ва амалкарди он кори осоне нест, балки кори дардовару талх аст, вале ба ғайр аз ин мо дигар чорае надорем. Бояд худро он қадар насиҳат намоем, ки тавони шинохти ҳақиқату ҷира шудан бар ҳаяҷонҳои отифӣ, ҳаёлҳову иддаҳои тавон-

мандиву дастовардҳо, такаббури равонҳо ва барангезандаҳои аҷзи худро пайдо намоем ва аз меросу дарсҳои гузаштаи худ барои ояндаи беҳтару хилофатрониву ислохнамоӣ дар замин, ба гунае ки Худованди бузургу тавоно дар офариниши инсонро замин хостааст, истифода карда тавонем.

Бо андеша дар ҳалли мушкилоти барномавии Ислому муқаддимоту асосҳои умумие, ки ба илмҳои гуногун тааллуқ дорад, аз нигоҳи исломӣ, муносиб аст, ки дар ин пажӯҳиш ба баррасии бархе асосҳои муқаддимоте пардозем, ки дидгоҳи Ислому тавассути онҳо бар дигар дидгоҳҳои тамаддунҳои муосир бартарӣ ёфтаву ташаббусҳоеро роҳандозӣ менамояд, ки барои уммати Ислому атои бунёдиву бартарро заминагузорӣ месозад, то камбудӣ вучуддоштаре ислох кунад, масири раҳгумзадаре ба сӯйи ростӣ ҳидоят намояд, хатарҳои хатарнокеро, ки инсонро ҳастии инсонро дар ҷаҳон ба нестӣ бурда истодааст, дафъ созад ва аз бадӣҳои ногузире кашмакашҳои харобоваре, ки инсон барои рӯёриӣ ва гирифтани зимомии таркишҳои он дигар қудрате надорад, наҷот диҳад.

Мафҳуми исломӣ табиат ва фитрати башарию бо тамоми ҷанбаҳои гуногуни он дар бар мегирад. Ҳамин аст, ки дидгоҳи исломӣ дидгоҳи ҳосилу комилу илмӣ буда, қоидаи дастнохӯрдаи бунёдиеро барои ҷашмандозу омӯзиш ва таҳлили илмҳои ҳаётиву иҷтимоӣ заминагузорӣ намуда, мучиби умеднамудан нисбат ба хидмати асили созанда мегардад.

Гуфтори мо дар ин муқаддимоӣ ба баррасии муқаддимаи муҳими барномавии ислому нигаронида хоҳад шуд, ки атрофи масъалаҳои зерин давр мезанад:

- а) Буёдҳои вучуди инсонӣ-исломӣ: ваҳдати қуллӣ ва таъддуқи қомил;
- б) Ҳадаф ва мақсад дар низоми ҳастиву зиндагӣ;
- в) Бунёдӣ будани ҳаққу ҳақиқат дар ниҳодҳои нафсҳо ва дар алоқаҳои иҷтимоии инсон.

4.3.1. Бӯёдҳои вучуди инсонӣ-исломӣ: ваҳдати кулӣ ва тааддуи комил

Вучуди инсон аз диди исломӣ бо гуногунии комил дар ваҳдату ниҳоди ягонаи инсонӣ фарқ менамояд. Ин категория ва ин роҳҳал фарзияи муҳимми барномавиеро нишон медиҳад, ки дар омӯзишҳои рафторӣ ва ҷаҳми инсон ва ба таври умум дар ҷаҳми инсонӣ мусулмон, ҳолати раванӣ, равиши амалкарди ӯ ба таври хос таъсири назаррасе дорад.

Чунончи динҳо (идеологияҳо) танҳо ба як қисмат маҳдуд мешаванд ё ба як бахше аз вучуди инсон тамаркуз намуда, дигар бахшҳоро дар масофаҳои дур волеғуздоранд. Сарфи назар аз комёбӣҳое, ки ин динҳоро идеологияҳо ба даст овардаанд, инсон ҳанӯз ҳам ҳаяҷонзадаву бухронӣ боқӣ монда, дар арсаҳои кашмакаши даруниву берунӣ, инфиродиву ҷамъиятӣ зиндагӣ мекунад ва ин идеологияҳо роҳе барои ҳалли ин наёфтаанд.

Масалан, моддигарии фардии Ғарб ба ҳавосу лаззатҳо ва хоҳишҳо таъя намуда, ҳавову ҳавас ва шаҳватҳоро мақоми худой додааст. Вале сарфи назар аз он дастовардҳоро комёбӣҳо ва фаровонии лаззатҳои моддӣ, ки тамаддуни ғарб ба даст овардааст, инсон дар партави он ҳанӯз худро дар ранҷу кашмакашҳои равониву иҷтимоӣ ва ҳолигии рӯҳӣ мебинад, ба гунае ки шикваҳои боло гирифтааст ва омӯзишҳоро дармонгоҳҳо аз бархӯрд ба он очиз мондаанд.

Ҳамчунин, моддигарии ҷамъиятии худкомаи марксистӣ ба ниёзҳои моддӣ ва иқтисодӣ таъя намуда, ҳадафу зиндагии инсонро равонаи таъмину бениёз сохтан аз инҳо месозад, вале бо ин ҳама ҳоли инсон дар партави ин идеологияҳо аз нигоҳи ҳаяҷониву бухронӣ аз ҳоли ҳамтои ғарбияш камтар камтар нест. Аз ин рӯ, марксизм низ ба монанди идеологияи ғарбӣ дар амалисозии саломати равониву иҷтимоии ашхосу ҷомеаҳои, ки зимомашонро ба даст доранду ба сарнавишташон ҳуқуқонӣ мекунанд, ноқим гашт.

Аммо динҳои Шарқи дур, ки аз масеҳияти таҳрифхӯрда дида зиндагиву ниҳоди инсонро бо ҳама эҳсоси хоҳишҳо

ва ниёзхояш таҳқир карда, безътиной кардан бар ҷасаду талаботи моддии онро тақозо мекунад ва равиши мазкурро роҳе барои начоти рӯҳӣ ва дастбӣ ба хоҳишҳои маънавӣ мепиндорад, мучиби қафомондагиву бадбахтии равониву ҷамъиятии пайравонашон гардиданд ва ҳамин боис шуд, ки бархе халқхояшон, аз қабилӣ Чин барои раҳӣ аз мушкилоту ранҷхое, ки ба сар мебурданд, идеологияҳои моддигаро ва режимҳои худкомаро асос гузоранд. Воқеан, ин нуктаҳо барои инсонӣ андешманду нуктасанҷ камбудҳои ин динҳоро ошкор намуда, сабаби рӯ гардонидани мардумро аз онҳоро аз ин гуна зиндагии бадбахтонаву зишт нишон медиҳад.

Аммо Ислом, чи тавре нусуси ваҳӣ муқаррар намудааст, ба он бартарӣ дорад, ки бо фитрату ниҳод ва ниёзҳои инсон ба гунае муносибат мекунад, ки Худованд хостааст. Чунончи Ислом эҳсоси хоҳиш ва лаззатҳои инсонро эътироф менамояд, зеро ин ҳама неъматхое ҳастанд, ки Худованд инсонро аз он бархӯрдор сохтааст. Воқеан, эҳсоси хоҳиш ва лаззатҳои инсонӣ ҳадафҳои созандае доранд, ба шарте инсон онҳоро ба таври наку истифода бараду барои иҷроӣ масъулиятҳои худ равона созад.

Ислом ниёзҳои моддиву иқтисодии инсонро эътироф намуда, онҳоро воситае барои мавҷудити амалқард, созандагӣ ва барпо намудани ҳаку адл ва накуӣ дар зиндагиву ҷомеаҳо мешуморад.

Ислом инсонро на ба қарӣ моддигарӣ суқ медиҳад ва на хоҳишҳоро талошҳои маънавии ӯро таҳқирӣ нобуд мекунад. Чунончи инсон, чӣ тавре Ислом муқаррар менамояду фитрати солим ҳидоят мекунад, аз модда ва рӯҳ иборат аст, яъне, мавҷуди ҳокӣ бо ҳадафи оӣ. Инсон ниҳоди моддиест, ки ҳадафи илоҳӣ ва буъди ҷовидонагӣ дорад. Аз ин рӯ, аз диди Ислом ҳама гуна амалу ҳадафи амалқарду иҷроӣшӣ моддӣ дар зиндагии инсон шакл ва ифодагари моддие барои амалисозии ҳадафҳои маънавии оӣе мебошад, ки тавассути он маъноӣ вучуди худро амалӣ карда, аз имтиҳони иродаи худ дар зиндагӣ меғузарад.

Инсон аз диди Ислом ниҳоду вучуд ва моддаест, ки хоҳишу рағбат дорад; ниҳоду вучудест, ки ниёзманд асту саъй мекунад ва зиндагиву бақоро мечӯяд ва боз ӯ рӯху ҳадаф ва иродаест, ки ба сӯйи бартарии маънавӣ ва накуиву ислоҳнамой талош меварзад.

Ба ин гуна, ҳатто зикру маносики диние, ки дар Ислом бо истилоҳи ибодатҳо маъруф аст, бисёр содаву осонанд ва дар баробари ғоидаҳои маънавӣ ғоидаҳои моддие дар зиндагӣ ва низоми инсон доранд, аз қабилӣ то дар вузу, тартиб дар намоз, сабру тоқат дар рӯзадорӣ, бахшоиш дар закот, баробарӣ дар ҳаҷ. Ҳадаф аз ин ҳама омода намудани нафс барои кори хайр, адои амонат, иҷрои талаботи хилофат ва талош дар замин ҷиҳати ислоҳнамоиву ободсозӣ мебошад.

«Худо бар адлу эҳсон ва бахшиши ба ҳешовандон фармон медиҳад. Ва аз фаҳшову зишткорӣ ва ситам, наҳӣ мекунад. Шуморо панд медиҳад, бошад, ки назирои панд шавед»; Сураи «Наҳл», ояти 90.

«Оё онро, ки рӯзи ҷазоро дурӯғ мешумурад, дидӣ? ӯ ҳамон касест, ки ятимро ба ихсонат меронад ва мардумро ба таом додан ба бенаво тарғиб намекунад»; Сураи «Моун», оятҳои 1-3.

«Ҳар кас кори шоистае кунад, ба суди худӣ ӯст ва ҳар кас муртакиби кори баде шавад, ба зиёни ӯст. Сипас ҳама ба сӯйи Парвардигоратон бозгардонда мешавед»; Сураи «Ҷо-сия», ояти 15.

«Оне, ки марғу зиндагиро офарид, то шуморо бисанҷад, ки кадоме аз шумо амали беҳтар менамояд»; Сураи «Мулк», ояти 2.

«Пас, ҳар кас ба вазни заррае неки карда бошад, онро мебинад. Ва ҳар кас ба вазни заррае бадӣ карда бошад, онро мебинад». Сураи «Зилзила», оятҳои 7-8.

«Сухани хуб садақа аст»;¹

«Дар ҷуфтиавии яке аз шумо садақа аст»;²

«Зане ба хотири аз хӯру об манъ кардани гурбае дохили дузах шуд»;³

«Марде бо об додани саге, ки бисёр ташина буд, мавриди омурзиши Худованд қарор гирифт»;⁴

«Дар ҳар накуӣ ба ҷондоре аҷр аст».⁵

Ба ин тартиб, дар тасаввури исломӣ аз як тараф вучуду ниёз ва шахсияти инсон гуногунпахлу буда, аз тарафи дигар, ҳамчун ниҳоди ягонаи комиле мебошад, ки абъоди моддиву маънавии худро дорад, ба гунае ки онҳоро аз ҳамдигар ҷудо ва дар муқобили ҳамдигар гузошта намешавад. Вақте яке аз ин паҳлуҳо нодида гирифта шавад ва ё нодуруст истифода гардад, дигар барои амали намудани хушбахтиву таодули инсон дар дунё роҳе боқӣ намеронад.

Бо ин тасаввур зиндагии дунявӣ маҳдуду муваққатии инсон буъди густардаи ҷовидонагӣ дорад. Чунончи зиндагӣ боз моварои худро дорад. Марг анҷоми ҳастӣ нест ва зиндагии инсон дар ин дунё барои ҳадафу мақсаде ба вучуд омадааст. Иродаи инсон дар ин дунё мавриди санҷишу имтиҳон қарор мегирад ва моварои марг ҳосили чигунагии зиндагии ин дунёст. Ҷойгоҳи инсонро дар ҷовидонагиву зиндагии ухравӣ маҳз чигунагии зиндагӣ, ҳадаф, асоси иродаи зиндагии ин дунёи ӯ муайян мекунад. Маҳз ҳамин тасаввури зиндагӣ барои ҳаёти инсон муносиб буда, ҳақиқати ниҳоду масир ва сарнавишти зиндагии ӯро инъикос месозад. Агар барои инсон танҳо озмандихову хоҳишҳои дунявӣ мавриди таваҷҷуҳ қарор гиранд, пас, ҳеҷ гуна таодулу оромиш ва солимии равонӣ нахоҳад буд, балки инсон, ҳатман, ба ҳайвони дайдуе табдил хоҳад ёфт, ки барои ниғахдории зиндагӣ ранҷ мебарад, ки поянда нест; намеронад зиндагӣ чӣ гуна ва барои чист; намеронад зиндагӣ ба кучо анҷом меёбаду поёни

1 Табаронӣ ҳамин гуна ривоят кардааст.

2 Ривояти Бухорӣ.

3 Ривояти Муслим ва Аҳмад.

4 Ривояти Бухорӣ.

5 Ривояти Бухорӣ.

он чист? Ҳарчанд медонад, ки зиндагӣ оғозу анҷом дорад, аммо ақли маҳдуду гумроҳгаштааш ба таври яқин наметавонад ҳадафу мақсади зиндагӣ дар заминро дарк созад.

Агар баъд аз зиндагии дунё подошу ҷазо набошад, пас, зиндагии дунявии шахс бо ҳама он ҳодисаву офат, ноустувориву имтиҳон бо некиву бадӣ ва осониву мушкилӣ наметавонад ризоятманду қонеъ ва дар оромиш бошад. Агар зиндагӣ моваро надошта бошад, пас, он чӣ гуна зиндагии инсонияст? Бе шак, аз чунин зиндагӣ зиндагии ҳайвонӣ беҳтару хушбахтар хоҳад буд, зеро ҳайвон на идрок дораду на вичдон, то тавассути онҳо маонии адлу инсофро дар ин дунё ҷустуҷӯ намояд.

Воқеан, тасаввури исломӣ дар мавриди буъди ухравии зиндагии инсон дар таодулсозии зиндагӣ, заминагузории пояҳои хайру ҳақ ва хушбахтии маънавӣ, инчунин, дар бархӯрд ба зулму бедодӣ ва ғасод тасаввури муҳимме ба шумор меравад.

Зиндагии дурусти мусулмонӣ ба хотири ваҳдату тақомул ва буъди ухравии худ саропо ризомандиву хушӣ ва оромиш аст. Зиндагии дунявии инсон бо ҳама паҳлуҳояш ҳадафи баргузида дорад ва ранҷҳои инсон бо назардошти нияту тасмим подоши наку доранд. Талоши инсон ҳаргиз зоеъ намешавад. Сабру шукри ӯ барояш аҷру савоб дар охират аст. Эътимод ба Худованд ва ба адлу ҳикмати ӯ тӯшаи воқеии мусулмон дар масири зиндагӣ, рӯёруй бо мушкilotу имтиҳонот мебошад. Инсон дар ҳама нафси ризоманду сипосгузор ва қаноатманду амалкунанда аст. Зеро зиндагии дунявӣ паҳлуҳои комили ҳадафи баргузида дорад ва боз барои ин зиндагӣ буъди ҷовидонагиву ухравӣ вучуд дорад.

Агар андешаву сулук ва ниҳоди мусулмон он чиро, ки дар тасаввураш дар мавриди ин буъди маънавии ухравӣ ва алоқаву бозгашташ ба он таъсиргузор аст, дарёбад, дигар барояш фаҳмидани ҳалалпазириву мушкилӣ ва қафомондагиву ранҷе, ки ба шахсияту сулук, сӣҳати равонӣ ва иҷтимоии фарду ҷомеаи исломӣ мерасад, мушкил нахоҳад буд.

Буъди ухравӣ масъалаи дувумдараҷа нест, балки он жарфо буда, таъсири маънавиву моддии фарҳангӣ бар шахсу ҷомеаи исломӣ дорад.

Ислом дар маънои ваҳдати сиришити инсон таноқузе байни буъди фардӣ дар зиндагӣ ва буъди ҷамъиятӣ намебиннад. Чун ин ду ҳақиқате дар ниҳоду ниёзи инсонанд ва ҳар яке нақшу буъд ва осори худро дорад. Ваҳдат дар зиндагии инсон ҳақиқати моддӣ ва маънавӣ аст. Чунончи ҷамъияти инсонӣ маъно ва моддае мебошад, ки бе инсонҳо вучуд дошта наметавонад, дар ҳоле ки шахс низ танҳо бо ҷамъияти инсонӣ вучуду бақо дорад. Вучуди инсонӣ моддиву маънавӣ ва натиҷаи ин ду буъд мебошад. Инсон маҳз бо ҳамин хусусиятҳо бартарӣ дорад ва ин хусусиятҳо натиҷаи фитрату ақл, идроку вичдон ва иродаест, ки Худованд дар ниҳоди ӯ гузоштааст. Бо пуштибонӣ шудани ниёзҳои моддиву маънавии инсон дар ҷамъият ва ироа шудани таълимоту таҷриба ва парасторӣ аз ҷониби он шахс рушд намуда, ба ҳолати асосҳои ҳастӣ ва бақои худ даст меёбад ва самараи талошашро мебинад. Вале баъди ин ҳама боз бо ҳамон иродаву вичдон ва масъулияти худ танҳо боқӣ монда, иродаву вичдонаш масъулияти ҳастиву чигунагии он ва таъсири онро дар зиндагиву ҷомеа ба дӯш мегиранд. Аз ин рӯ, Ислом ба маънои ситеза не, балки ба маънои фитратест, ки сиришту асос, ниёзу тартибот ва аҳкоми худро дорад, то тавассути онҳо зиндагӣ дар накуиву ислоҳнамоӣ ва алайҳи гумроҳиву ғасод пойдор бошад ва вақте гумроҳиву ғасод ба яке аз бахшҳои зиндагии инсонӣ ворид шавад, муборизаву ҷилавгирӣ аз он ва нобуд намудани онро ҳатмӣ мегардонад.

Ислом зулму бедодӣ ва ғасодро дар низоми зиндагии иҷтимоӣ хоҳон набуда, бунёд ниҳодани зиндагиро барои асоси хилофату накуӣ ва адл тақозо мекунад, инчунин, дар зарурат ҷилавгирӣ аз ғасоду мубориза бар гумроҳӣ ва бархӯрд ба онҳоро воҷиб ва ҳатмӣ мегардонад.

Нуктае, ки дар мавриди умури ислоҳсозӣ ва мубориза бар ғасод бояд ба инобат гирифта шавад, ин фарқгузорӣ бай-

ни дастури куллии ошкору пояндаи илоҳӣ ва байни андешаву тафсир ва *ичтиҳод* аст. Қарор қабул кардан ва асосҳои низоми ҷамъиятӣ дар мавриди тафсиру андеша ва *ичтиҳод* ба афроди уммат, соҳибони қарору таҳлилгарон марбут мегардад, то мувофиқи талаботи режими сиёсӣ ва қонунгузории уммат ва ҳадафҳои шариат тасмим гиранд. Ин тасмимгирӣ мисли дигар тасмимоти сиёсӣ, танзими ҳамагонӣ ва фаъолиятҳои ҷамъиятии уммат мебошад, ба ин маъно, ки тасмими ниҳой танҳо мувофиқи тасмимоти шӯрои уммат пазируфта мешавад. Чунончи ба воситаи иқдомоти муносиби сиёсӣ, ки паҳлуҳои масоили мавриди назар ва пайомадҳои онро дар бар гирад, масъаларо пайгирӣ карда, ба таври фарогиру ҳақмона дидгоҳ ва машварату маслиҳати якҷояро, ки аз ризоияти уммату мавриди пазириши он дарак медиҳад, ошкоро созад (махз пас аз тай намудани ин марҳилаҳо тасмими ниҳой гирифта мешавад).

4.3.2. Ҳадафу мақсад аз низоми ҳастиву зиндагӣ

Пештар дар мавриди роҳҳалҳои барномавии Ислом дар робита ба ҳадафмандии вучуд ҳамчун яке аз роҳҳалҳои он барнома ишора намуда будем. Ҳадафмандии вучуд пажӯҳиши илмӣ исломиро дар мавриди вучуди ҳама илму маърифат роҳнамоӣ карда, яке аз фарзияҳои бунёдӣ дар барнома ва асосҳои ақлонияти исломӣ мебошад. Чунончи чашмандози илмӣ Исломо аз фиреби назар, костагии маълумот ва роҳгумзадагии тасмим ҳимоя мекунад. Ба ин тартиб чашмандози илмӣ Ислом ҳамеша дидавар буда, ба сӯи ҳадафи зиндагӣ, бунёд ниҳодани хайру ислоҳ ва ободсозӣ дар низоми ҷаҳон роҳ пеш мегирад, ба гунае ки дар он дигар ҷойе барои фасоду раҳгумзадагӣ, ғалатҳо ва хурофоту куфр ва илҳоду гумроҳӣ нест.

«Эй Парвардигори мо, ин ҷаҳонро ба беҳуда наёфаридаӣ, Ту покӣ». Сураи «Оли Имрон», ояти 190.

4.3.3. Бунёдӣ будани ҳаққу ҳақиқат дар ниҳодҳои нафсҳо ва дар алоқаҳои иҷтимоии инсон

Андешаи исломӣ бо ҳама роҳкорхову маъноҳои барномавии худ дар мавриди тавҳиду имон ба Худованд ва ҳадафмандии баргузидаи вучуд аз нигоҳи илмӣ муқаддимаи асосии ҳама соҳаҳои маърифату илмро ташкил медиҳад. Ин муқаддимаи бунёдиву ҳамагонӣ яқин доштан ба ҳаққу ҳақиқат, савобу хато ва некиву бадӣ мебошад. Бояд шинохту дарки ҳақиқатҳои бунёдӣ дар партави табиату қонун ва фитратҳое сураат гирад, ки Худованд дар махлуқоту коинот гузоштааст. Инчунин, шинохту дарки онҳо бояд мувофиқ ба ҳадафҳову меъёрҳое бошад, ки Худованд ба инсон ваҳй кардаву дар робита ба он паёмбарихову паёмбаронро фиристодааст.

Аз ин нигоҳ ақлонияти исломӣ ақлонияти илмие мебошад, ки барои шинохт тибқи шартҳо ва бо назардошти маълумотҳои бунёдии он (шинохт) саъй мекунад, на дар асоси ҳавову ҳарзаҳо ва гумроҳиҳо. Дар натиҷа талоши ақлонияти исломӣ на зоеъ мешаваду на гумроҳ мегардад.

«Агар ҳақ аз пайи ҳавасҳояшон мерафт, осмонҳову замин ва ҳар кӣ дар онҳост, ҳалок мешуд»; Сураи «Муъминун», ояти 71.

«Ва кист гумроҳтар аз он кас, ки бе он, ки раҳнамоӣ аз Худо хоҳад, аз пайи ҳавои нафси худ равад?»; Сураи «Қасас», ояти 50.

«Оё он касро, ки ҳавасашро чун худои худ гирифт ва Худо бо вучуди огоҳии он кас (аз ҳаққу ботил) гумроҳаш кард, ... дидаӣ?». Сураи «Ҷосия», ояти 23.

Ҳарчанд ҷузъиёти пажӯҳиш дар илмҳои табиӣ-техникӣ ақлонияти моддигарои муосирро ба риояи бархе ҷанбаҳои илмӣ-бунёдии илмҳои мазкур водор намояд ҳам, ин ақлоният дар арсаи илмҳои инсонӣ-иҷтимоӣ раҳгум мезанад ва дар бештари маврид чун шайтони саркаш мегардад, на аз ҳақ

суроғе мекунаду на ҳақиқатро чустучӯ месозад, балки бо ҳавову ҳавас, бе дониستاني мақсаду ҳадаф роҳ пеш мегирад, то назар кардаву интихобе кунад ва ҳақ барораду гумроҳ созад ва бо унвони илму пажӯҳиши илмӣ гумроҳихоро ҳақ мебарорад. Ҳамин аст, ки ҳама рӯза шоҳид мешавем, ки мактабҳое таъсис шудаву мақабҳое фурӯ мепошанд; назарияҳое эълон мегарданду назарияҳое ноком мешаванд; ҷомеа бошад, дар ҳайрониву саргардонӣ ва ташвишу ҳаяҷон қарор дорад, барои зиёҳои зиндагиву гум кардани сарриштааш ва интишору ҷинойату фаҳшу офатҳои атрофаш роҳе намеёбад ва на посухи шаффофу қонеъкунанда мегирад.

Пажӯҳиши илмӣ-иҷтимоии моддигарое, ки аз ҳидояти илоҳӣ баҳрае надорад, ба ҷойи он ки ба муҳимтарин абзори нотаъвониву норасоии худ: набудани далели амали дурусти фарогир ва самти дуруст ва ин ки бо заъфи мантиқу дарки ҳуб накарданаши аз ҳавову ҳавасҳо ва хоҳишҳои кӯр-кӯрона роҳ пеш гирифтааст, эътироф намояд, аз душвории омӯзиши иҷтимоӣ ва печидагии соҳаҳову гуногунии омилҳо ҳамчун сафедкунии ягонаи худ истифода менамояд ва тавассути он омехтагии пажӯҳиш, залолати талош, номуваффақии барномаи омӯзиш ва аз байн рафтани сарриштаи ҷомеаҳо яшро сафед менамояд. Агар пажӯҳиши иҷтимоӣ роҳи ҳудро гум кардаву дар ҳадафаш хато намояд ва асосҳои ҳаракату масири ҳудро аз даст диҳад, ҳатман, душвории он бухронитар мешаваду талошҳо яш маҳдуд ва натиҷаҳо яш бекор мегардад. Дар натиҷа, дар ҷомеаҳои онҳо моддигарой интишор меёбаду миллатҳои ҳудро ба миллатҳои гузаштае мепайвандад, ки гумроҳ шудаву дунболаи ҳавову ҳавас рафтанд ва дар онҳо фасоду гумроҳӣ густарда гашт.

Илми иҷтимоие, ки танҳо ба илми инсонӣ ҳамчун сарчашмаи маърифат ва раҳнамунсози пажӯҳиш така мекунад, ҳатман, гумроҳ мешаваду ба инхироф меравад. Зеро илми инсонӣ ба танҳои барои дарки ҳақиқати комили бунёди ва ҳадафи асосии дар нафсҳову табиатҳои инсонӣ буда ҷавобгӯ шуда наметавонад. Дар ин маврид барои комил шавии ақлу

мантики маҳдуд ва идроки ҷузъии инсон ҳидояти фитрати солим ва роҳнамоии ваҳйу дастурҳои илоҳӣ зарурӣ мебошад, то абзори инсон комил шаваду ҳалолро ҳаром ва ҳаромро ҳалол нагардонаду барои бадиву фасод талош наварзад.

Пешинаи маърифати Ғарб такяе ба илми илоҳӣ наменамояд, зеро дар натиҷаи ба таҳриф дучор шудани динҳову паёмбарӣҳои ғарбӣ эътимодро ба он (дин) аз даст додааст, аз як тараф мавриди костагиву залолати илмии соҳаҳои омӯзишҳои иҷтимоиро ва аз тарафи дигар фурӯпошии заминаҳои фитрати дастнахӯрдаеро, ки дар Ғарб дар асри Эҳё бо номи мактаби қонуни табиат маъруф буд, барои мо равшан мекунад. Мактаби мазкур аз маонии фитрат дар бунёди будани ҳақиқату ҳадаф ва мақсад дар зиндагиву ҷомеа илҳом мегирифтанд, вале ба зудӣ аз рушд монд, зеро барои рушди худ аз сарчашмаи куллии илм, ки ҳамон паёмбарӣҳои ростину боъэтиמודи илоҳӣ аст, такягоҳи зарурие наёфт. Ва ин ҳам ба он хотир, ки паёмбарӣҳои илоҳие, ки ҷомеаи ғарбӣ ба он такя менамуд, таҳриф гаштаву аз покиву ростияш чизе боқӣ намондааст ва дар бештари маврид ба ҷойи сарчашмаи ҳидоятӣ раҳнамоӣ будан ба монеаву сарчашмаи хурофоту гумроҳӣ табдил ёфтааст. Гузашта аз ин, бо такя бар маорифу барномаҳо ва асосҳои ахлоқии оилавие, ки ғарбу тамаддуни муосир аз сарчашмаҳои тамаддуни исломӣ гирифта буданд, ба дастовардҳои ноил гаштанд, вале аз ин дастовардҳо мағрур гашта, аз он сарчашмаҳои тамаддуни исломӣ дур шудан гирифтанд.

Воқеан, пажӯҳиши илмӣ-иҷтимоии исломӣ ба зиндагиву маҳлуқот, коиноту фитрату табиатҳо бо як боварӣ назар намуда, аз ҳақиқати бунёди ҷустуҷӯ мекунад, ҳамзамон, ин ҳамаро бо роҳнамоии ваҳйу ҳадафу мақсад ва арзишҳову куллияти он дунболагир мешавад. Дар натиҷа талоши инсон раҳгумзадаву самташ ба инҳироф намеравад ва дар ҳавову ҳавасҳо ва гумроҳӣҳое зерини пешбариву худозодкунӣ, пешравӣ ва дигар суханони пучу назарфиребе, ки мардум аз онҳо ба ғайр аз дурӯғу фиреб ва гумроҳӣ дигар чизе намегиранд, намелағжад.

Бо така бар он чӣ гузашт, ачиб нест, вақте тамаддуни моддигарои муосир дар соҳаҳои инсонӣ-иҷтимоӣ ба он чӣ дар соҳаҳои техникӣ ба даст овардааст, ба даст наорад. Ҷойи аҷобат нест, ки пешравию дастоварди техникий тамаддуни моддигарои муосир дар бунёд ниҳодани зиндагиву алоқаҳои иҷтимоӣ ва оилавӣ-инсонӣ ба нокомиву нотавонӣ рӯбарӯ шавад. Ачиб нест, ки ҷомеаҳои ин гуна тамаддун дар гирдоби тарсу изтироб ва ситезаву ошуфтагии ғарқ шаванд, ба ҳастиашон таҳдид мекунад. Ва ин ҳама ба он хотир аст, ки улуму фалсафаҳои ғарбӣ аз рафтан ба сӯи мақсад ва ҳақиқати бунёдии куллии очиз мондаанд, ки дар ниҳоди башару табиати нафсҳо нухуфтаасту онро Худованд омили ҳидояту ислохнамоӣ ва роҳнамоӣ гардонидаст, на омили кибру ғасод ва гумроҳӣ.

Бе шак, бунёди будани ҳаққу ҳақиқат мафҳуми пӯёву зиндаест, ки фитрату қонун, табиату арзишҳоро зимомдори унсурҳову алоқаҳо гардонид, байни савобу ҳақ ва байни ғасоду шарру қасод фарқ мегузорад, бе он ки ба сафсатаҳои бепояву гумроҳкунандаи бархе ақлҳои бемор тавачҷухе намояд; ақлҳои беморе, ки интиҳобу бархӯрд ва назару дидгоҳ ва таҳаюлашонро атрофи намунаҳои ақибмондаву бемори башарӣ ҳамчун илму пажӯҳиши илмӣ унвон мекунанд ва онро барои паст задани меъёрҳои асосии зиндагиву ҷомеаҳо ва тамаддунҳо ва аз байн бурдани он меъёрҳоро арзишҳову асосҳо ҳамчун даста истифода менамоянд. Дар ин росто аз ҳар гуна иддаҳои бофтаву амалқардҳои нодир ва намунаҳои инҳирофшуда истифода мекунанд, ҳатто он амалқардҳои як гурӯҳи кучаки дар зулумоти ҷангалҳо, ё куллаҳои кӯҳҳо ва ё дар даруни ботлоқҳо гӯшанишиншуда ҳам бошад. Ба ақидаи онҳо башарият бояд он чизҳои нодири кучакро дар дарку сулук ва таъбир аз фитрати инсониву дидгоҳи фарҳангӣ ҳамчун меъёр қарор диҳад. Бе шак, чунин андешаву барномаи ноқису кӯр-кӯронаи раҳгумзада танҳо ошуфтагиву гумроҳӣ ва ғасоду ҷиноят ва залолатро афзоиш медиҳаду бас. Ҷомеаҳои ғарбӣ дар мурдоби он чӣ ба он рӯ овардаанд, ғарқ мегарданду бо ин пояҳои равобити иҷтимоиву оилавӣ аз байн мера-

вад. Ва арзишҳои ахлоқиву тамаддуние, ки бунёд ниҳодани ин ҷомаҳо ба он нигаронида шудаву мабониаширо аз осори фитрату паёмбарҳои осмонӣ ва тамаддунии Ислом гирифтаанд, ба охир мерасад.

Муҳимтарин нуктае, ки пажӯҳиши илмӣ-иҷтимоии Исломо аз пажӯҳишҳои ғайри исломӣ бартарӣ медиҳад, ин доштани самту ҳадаф ва мақсади ростин аст, ки на гумроҳ мешаваду на ошуфта мегардад ва на ҷузъиёту ҳавову ҳавас онро аз роҳи рости савоб дур менамоянд. Чунончи дар ҳама сурат ба ҳадафҳои неку судманд рӯ оварда, ҳамбастагиву комилшавӣ ва созандагиро амалӣ месозад ва дар замири худ асосҳои ҳаракату қоидаҳои огоҳкунандаро нухуфтааст. Ба ин гуна роҳашро, бидуни иштибоҳоти бузургу талошҳои ноҷо ва сафсатаҳои беморе бо номи илму озодӣ ва таҷриба, бо бовариву ҳидоят медиҳад. Ҳамин гуна дар ченаки арзишҳоро конунҳо фасоду таҷовуз, зулму исрофкорӣ, саркашиву такаббур дар ҳама сурат ҳамчун фасоду таҷовуз, зулму исрофкорӣ, саркашиву такаббур боқӣ мемонанд, ҳарчанд ба он лақабҳои илмо гузоранду бо найрангоҳи чадал рангинаш созанд.

ФАСЛИ ПАНЧУМ

ДАР БАЁНИ МУҚАДДИМОТИ ДОНИШҲОИ ИҚТИМОЙ

Агар барномарезӣ ва заминаҳои умумӣ барои дидгоҳи исломӣ дар арсаҳои маърифату умумии он, хоҳ иқтимоӣ, хоҳ фановарӣ вучуд дошта бошад, пас, дар ҳар арсае заминаҳову умумиятҳо ва масъалаҳои барномарезии вижае вучуд дорад, ки махсуси он аст. Пажӯҳандаи мусулмонро дар ҳар арсае мебояд, ки ин вижагӣҳоро мушаххас намояд ва онҳоро зери мувофиқат қарор диҳад, то байни он арса ва дигар арсаҳои маърифатӣ фарқ гузорад ва мувофиқи ниёзи худ бароварда тавонад. То масъалаҳои барӯ печида нагардаду нақшаҳо бар ҳам дар ҳам нахӯранд ва талошҳо аз байн наравад.

Дар оғоз мебинем, ки омӯзаҳои илмӣ исломӣ бо ин фарқгузори чӣ гуна оғоз ёфтааст; ангеаҳои ин фарқгузори чист ва то чӣ андоза дидгоҳи исломиро таҷассум мекунад; чӣ ниёзҳову заруратҳо дорад ва чӣ судҳову самараҳое заминагузори онанд. Қойи тардид нест, ки ин фарқгузориву тақсимибандӣ бо рушд ёфтани омӯзишу пажӯҳиш ва бо инкишофи ҷомеаҳову ниёзҳо, имкониятҳову муқовиматҳо рушд хоҳанд кард.

Чанде аз соҳаҳое ҳастанд, ки дар оғоз дар партави равиши умумӣ маърифат ва дидгоҳи исломӣ ба табиати онҳо ва табиати барномаҳову воситаҳои зарурии онҳо ишора бояд кард. Ин соҳаҳо ҳамон соҳаҳои нусуси Қуръону Суннат, посдории онҳо, соҳаҳои ҳадафу ғоя ва ҳубпазироии ваҳйу рисолат; соҳаҳои дарки табиату сириштҳои инсониву иқтимоӣ, додугирифтӣ ҳуб бо он ва ба ҳадафҳои нек равона кардани онҳо; соҳаҳои тартиботу сиёсатҳои иқтимоӣ ва зарурати бу-

нёнӯ рушдбахшӣ ва амалисозии идеяҳову мақсадҳои исломӣ дар он ва ҷодаҳои одатҳову қонунҳои табиӣ ҳастиҳову захоир ва ба таври нақв корбурду суд бурдан аз он мебошад.

Ҳар як аз ин ҷода бо табиати ҳоли худ дар арсаҳову илмҳои гуногун тақсим мешавад ва дар охир ба шакли комилшуда мебарояд, то тақва ба он донишҳои Қуръону ҳадис, улуми мақсадҳову ғояҳо, улуми омӯзишии ниҳоди иҷтимоӣ, улуми сиришти моддиву фановарӣ, улуми танзимнамоии иҷтимоӣ, улуми санъатҳои маънавӣ ва моддиву адабӣ ва зебоишиносӣ ба майдон ояд.

Дар оғози роҳи шинохти исломӣ ва талошҳоямон барои бунёд ниҳодани донишу оғоии фарогир муҳим аст, ки бартарӣ ва аҳамияти соҳае мушаххас карда шавад, ки дар шинохти муносири ғарбӣ бо номи донишҳои сулукӣ унвон мешавад ва мурод аз он раваншиносӣ, ҷомеашиносӣ ва инсоншиносӣ мебошад. Дар ин ҷо муҳим аст, ки аз исломӣ будани ин соҳа ва заминагузори масъалаҳои асосии он аз диди Ислом оғоз шавад. Зеро донишҳои мазкур имрӯз дар барномаи фарҳангиёну пажӯҳишгарони майдони омӯзишҳои қонуниятҳо ва сириштҳои инсониву иҷтимоӣ, мафҳуми инсонӣ ва пиндоштҳои асосиро дар робита ба табиату аносир ва самтгириҳову эҳтиёҷоташ таҷассум менамояд, дар ҳоле ки ин соҳаҳои илмӣ-иҷтимоӣ ва инсонӣ-фалсафӣ таъсирпазир аз ин пиндорҳову самтгириҳоянд.

Исломӣ будани илмҳои иҷтимоӣ ва инсонӣ, аз қабيلي тарбияву сиёсат, иқтисод, илми идоранамоӣ (менечмент) ва эълм, фалсафаи ин донишҳо маҳз арсаҳоеанд, ки асосан бар пешфарзҳои улуми сулукӣ, натиҷаҳои пажӯҳишҳову мафҳумҳои вижа ба табиати инсону маъноӣ вучуд, ниёзҳо, равишҳои сулуку рафторҳои ӯ бино меёбад. Агар дар ин равандро нахуст мафҳумҳову пиндоштҳои исломӣ ва асосҳои дидгоҳи исломӣ муқаррар нагарданд, пас, барои пурраву дуруст ва бевосита исломӣ будани яке аз ин илмҳо роҳе нест. Дар ин маврид пажӯҳанда аз рӯёруй ба ихтилофот, лағшиҷҳои фаҳму дидгоҳ ва ҷутҷуҷи машварату роҳал ногузир аст.

Талошҳо барои исломӣ будани илмҳои гуногуни иҷтимоӣ бастагӣ ба фаҳми дурусти пажӯҳандагон аз ниҳоду табиати инсон ва дар ҳаракат будани робитаҳои инсонӣ мебошад ва коркард танҳо дар ҷодаи илмҳои сулуқӣ сурат мегирад. Аз ин рӯ, исломӣ будани он қадами нахустин ва асосӣ барои исломӣ будани илмҳои дигари иҷтимоӣ, аз қабили тарбияву сиёсат ва иқтисод мебошад. Агар талош дар исломӣ намудани раван-дҳои тарбияву ба низомоварии сиёсату иқтисод аз авлавиятҳои кори уммат бошад, пас, исломӣ будани илмҳои сулуқӣ қадаме ба муваффақ шудани ин талошҳо буда, авлавияти он танҳо аз авлавиятҳову аҳамиятҳо зикршуда маншаъ мегирад.

Барои расидан ба исломинамоии ин равандҳову донишҳо ташкили барномаҳову марказҳо ва бахшҳо барои омӯзишу пажӯҳиши ин равандҳо зарурӣ мебошад, то донишмандону андешамандони мусулмон дидгоҳи исломиро дар онҳо усту-вор намоянд.

5.1. ИСЛОМ ВА ИЛМИ ТАРБИЯ

Вакте роҳи бурунрафт барои мусулмонон намонд ва ҳалли мушкилоти нотавониву ақибмондагиашон бухронитар шуд, баъди он ки аз талаби донишҳои физикӣ, ҳарбӣ, ҳуқуқӣ ва сиёсатшиносӣ ноумед шуданд, рӯ ба донишҳои тарбия, идо-ранамоӣ ва иқтисод оварданд. Сипас охирин илме, ки ба он рӯ оварданд, донишҳои эълм (иттилоотӣ) мебошад.

Баъд аз идроки шикасти шармовар дар натиҷаи талошҳои ғарбгароиву замонасозӣ аз диди ғайриисломӣ ва он чӣ аз ради феъли исломӣ дар ҳастии уммат пайдо шуд, нигоҳи мусулмо-нон ба мафҳуми асолат ва амалисозии Ислом дар зиндагии уммат, низоми иҷтимоии он ба хотири наҷот ва даст ёфтан ба неруву тавон нигаронида шуд. Аз муҳимтарин падидаи ин таваҷҷуҳ дастандаркор шудан ба исломӣ намудани бархе до-нишҳои муҳимми амалии иҷтимоӣ, аз қабили иқтисод, эълм ва бунёни бахшҳову марказҳои илмӣ барои хидмати ин мақ-сад ба шумор меравад.

Бе шак, ҳадафи ин талошҳо ҳадафи солиму дуруст аст, вале муҳим он аст, ки ин ду раванд аз арсаҳои воситаҳо маҳсуб мегарданд. Ҳарчанд ислоҳ намудани онҳо зарур аст, аммо зиндагии исломӣ бе бунёи сохтори он аз дидгоҳи исломӣ имконият надорад ва ҳатто ҳар талоше, ки дар арсаи онҳо сарф шавад ҳам, бе дуруст намудани тарбияи шахси мусулмон ва дуруст намудани рушду ташаққули нафсии он ва дуруст намудани танзими ҷомеаи исломӣ ва ислоҳи дастгоҳҳои сиёсӣ, то имкониятҳои барои амалисозӣ дар хидмати ҳадафҳои самтгириҳои он қарор диҳад, ҷомеаи исломӣ наметавонад аз бори он бархӯрдор гардад.

Аз ин рӯ, дар баробари донишҳои сулуқӣ бояд арсаи тарбияву омӯзаҳои тарбиявӣ ва арсаи танзими сиёсату омӯзаҳои сиёсӣ мавриди таваҷҷуҳи дастанкорони мусулмон бошанд. Ин таваҷҷуҳ метавонад бо ташкил намудани ҷамоатиҳо, форумҳои илмӣ, барномаҳо, марказҳои пажӯҳишӣ ва шуъбаҳои илмӣ барои пажӯҳишу омӯзиши ҳирфавӣ сураат гирад.

Шояд судманд бошад, чун ба ин марҳила расидем, ба муҳимтарин нишонаҳои асосии шахсияти исломӣ дар давраҳои баъд, ба дигаргунӣ ва таноқузи байни он ҷӣ кадрҳои ин уммату дастанкорони он иддао мекунад ва байни он ҷӣ аз сулуку неру ва имконияти он амалӣ мешавад, назар андозем.

Сарфи назар аз он ки мусулмонон аз баландмоягии Ислом пурра қаноатманданд; сарфи назар аз он ки уммати исломӣ расонандаи рисолати Ислом ба мардум аст; сарфи назар аз он ки арзишҳо ва тасаввуроти куллии дигар наметавонад бо асосҳои арзишҳо ва тасаввуроти куллии исломӣ баробар шавад, бо ин ҳама уммати исломӣ Исломо дар зиндагӣ, қонунҳо ва ғайрииниҳоди худ ба шакли нақуву дилхоҳ таҷассум ё инъикос намекунад. Балки Ислом барои ин уммат қариб чизеро ташкил намедиҳад, Ислом дар зиндагии пайравонаш қариб ҳамчун устураи намунавӣ гаштааст: онро месароянд ва дар орзуи рӯзе мебошанд, ки бар онҳо ва бар инсоният офтоби гарму дурахшону пурнури Ислом тулӯъ намояд.

Ҳатто дар фаъолиятҳои шахсӣ таҷассуми маҳдуди арзишҳои ҳадафҳо ва сифоти сулуки дурусти исломӣ ба назар расад ҳам, дар бештари маврид он ҳам ба сурати нокомилу нодурустанд. Дар натиҷа ин ба ҳалалёбии ҳадафу равиши корбурд оварда мерасонад, ба гунае ки намунаҳои, ки аз Ислом вучуд дорад, тавоноии худро дар самти таъсирнамоӣ ва хидмат аз даст медиҳад ва дар бештари маврид аз он ҳулосаҳои нодурусте бароварда мешавад, ки боиси қафомондагиву пӯёии мусулмонон мегардад.

Шояд дар ин ҷо сухан дар бораи равиш ва меъёрҳои, ки ба бархе қисмҳои асосие, ки дар падидаи бухрони исломӣ, дигаргуниҳои маъдан ва иддаоҳову воқеиятҳои он саҳм мегузорад, судманд бошад.

Ҳар ки вазъият ва сатҳи будани фикри тарбиявии исломиро дар асрҳои баъдӣ дарк созад, дармеёбад, ки ҳал кардани мушкилоти печдарпечи тарбиявии ҷомеаи исломӣ ва мӯшикофонаву мардонавор рӯёрӯӣ ба масъалаҳои он танҳо бо эҷоди илми барномавӣ ва омӯзиши мунтазаму бардавоми илмӣ имкон дорад, на ба тааммулоти фикрии маҳдуду бепоя.

Сарфи назар аз он ки тааммулоти фикри исломӣ дар масъалаҳои тарбияи исломӣ ҳадафҳои баргузидаеро барои мо тасвир месозад, ки Ислом ба сӯйи он талош дораду бояд дар нафс ҷо карда шавад, набудани омӯзиши барномаи илмиро дар арсаи донишҳои сулукӣ, инчунин, дар донишҳои инсонӣ, конунҳо ва чигунагии офаринишу рушди он ва марҳилаҳои инкишофи онро мулоҳиза менамоем, ки аз марҳилаҳои рушду инкишофи ҳасад – ҳарчанд дақиқтару печидатар ва ниёзмандтар ба омӯзишу фаҳм ва ғамхориву сохтори арзёбӣ набошад ҳам – камтар нест.

Костагиву камбудӣ дар ислоҳи илмиву сомонсозии арсаи тарбияи исломиро барои он мулоҳиза менамоем, ки арзишҳои асосӣ ва тасаввуроти асосии исломӣ дар нафсҳои ба тозагӣ бедоршуда бо услубе, ки ниёзи офариниши нафсҳо ва созгори даврони онҳо нест, балки бо як тариқа сурат мегирад. Ин тариқа, агар дар баҳше аз он мувофиқ ояд, ҳат-

ман, барои пештозони ба ҳадди ашхосе аз қабилаҳои араб, ки сохтори нафсиашон комил гашта буд, мувофиқ меояд. Чунончи Паёмбари Худо (с) барои онҳо хитобе менамуд, равонҳояшонро пухта созад ва дар хитоби худ ба онҳо пайомадҳои рӯгардониву такаббурнамоӣ ва аз ҳақ дур рафтаниҳояшонро хушдор меод. Дар ҳоле ки пешвоёни Қурайш сативу куфри гусехтагиро бар сари ӯ мебориданд. Дар он аср ниҳоди бодиягӣ бо тамоми хушкиву сатии шакли зиндагӣ ва хатарҳои зиндагӣ дар гӯшаҳои он дар фарзандони саҳро таҷассум ёфта буд. Аз ин рӯ, овози ваҳӣ ва овози Паёмбар (с) дар муқобили онҳо боло шуд, онҳоро нақӯҳишу ниҳеб, таҳдид, ваъдаву вайд аз пайомадҳои кибру бадкорӣ ва саркашиву ғасод намуд. Неруи ин суҳан нафсҳои қавиву волои онҳоро пухта намудаду ҳидоят кард, дар натиҷа аз қабилаҳои ибтидоии ваҳшии вайронгар, ки мисли даррандаҳо бо зӯриву зиракӣ дар шиддату сатӣ баҳрабардорӣ менамуданд, ба қабилаҳову лашкаро ва ҷомеаҳои неруманду муназзами соҳибрисола ва мадлулҳои тамаддуни волои ҳастӣ табдил гардиданд, ки ин аз дигар қабилаҳои истилогару мавҷҳои ғатҳкунандаи бадавӣ барбарӣ дар гузари таърих, аз қабилҳои мавҷҳои қабилаҳои муғулу олмон ва дигар қабилаҳои бадавӣ кишваркушо онро бартарӣ меод. Ба ин тартиб қабилаҳои араби садаи аввал бо ин бартарӣ ёфтанд, ки Ислום шахсиятҳоро ҳамчун неруи озодкунандаву оварандаи рисолати илоҳӣ ва тамаддуне, ки бо адлу ислӯ ва ободкорӣ асос ёфтааст, тарбия намуд.

Мулоҳиза намудани ин нуқта ин ҷо муҳим аст, ки услуби хитобе, ки Қуръони қарим тавассути Паёмбар (с) ба қабилаҳову шахсиятҳои Қурайш, аз қабилҳои Абулаҳабу Абучаҳл намудааст, бар услуби хитобе, ки то ҳол аз ҷониби тарбияткунандагони мусулмон ба хоҳири панду тарбия ба ҳамаи мардум равона мешавад, ғолиб омадааст. Ба гунае ки дар ин хитоб ҳолатҳои муҳотабо ба инобат гирифта намешавад, дар ҳоле ки ҳатто хитоби кӯдакон аз хитоби мардону занон фарқ мекунад.

Паёме, ки ба инсонҳои калонсол дар мавриди ақидаву роҳнамоӣ ва тарбия мешавад, пеш аз ҳама, паёми ақлӣ мебошад, ки ҳадафҳои мақсадхоро пухта ва ба тартиб медарорад, истеъдодҳои имкониятҳои ақливу зеҳниро барои иҷрои вазифаҳои ҳаётиаш ба сӯйи ҳадафи дуруст созгор месозад. Аммо паёми хурдсол дар ин маврид, пеш аз ҳама, аз эҷоду рушд бахшидани ҳислатҳои нерӯҳои раванӣ иборат мебошад, ки дар оянда шахс бо он ороста мегардад. Аз ин рӯ, Паёмбари Худо (с) мефармоянд:

«Беҳтарини шумо дар ҷоҳилият беҳтарини шумо дар Исломи аст, ба шарте дарк созанд».¹

Ба ин хотир, вақте дар рӯҳияи эҷодкорӣ дурусти амалкунанда тарбия ёфт, дар оянда дар ҳама сурат бо он хоҳад буд ва ғамму балоғат он нерӯву тавоноии нафсиро ба сӯйи ҳадафҳои нақсу ва ислоҳ равона месозад.

Паёми тарбиявӣ, ки ба хурдсол равона шудааст, пеш аз ҳама, фароянди бофту сохтори асосии раванӣ мебошад, дар ҳоле ки паём ба бузургсол фароянди паёми ақливу равансозии зеҳнӣ ба шумор меравад. Чунончи сухани Паёмбар (с) аст, ки:

«Худоё, Исломо бо яке аз ду мард, ки ба назди Ту дӯстотатар аст: Умар ибни Хаттоб ё Абӯҷаҳл ибни Ҳишом ғиромӣ гардон».²

Зеро дар ин ду мард сифатҳои тавоноиву шуҷоат ва шаҳоматро медид. Воқеан, бофту тарбияи раванӣ ва асосу ғавҳари нерумандӣ хуби раванӣ ҳолатест, ки аз матлабҳои ҳадафҳо фарқ мекунад. Чунончи шуҷоату ташаббус ҳадафе нест, ки шахс ба хоҳири он шуҷоату ташаббусро равона мекунад. Инчунин, ихлос, ростӣ, сабр ва дигар сифатҳои конунҳои раванӣ ғайри ғояҳои ҳадафҳоеанд, ки ашхос он сифатҳои конунҳо барои амалигардонии онҳо мегуморанд. Аз ин рӯ,

1 Ривояти Бухорӣ.

2 Ривояти Аҳмад.

ашхоси соҳибгавҳару бофти равонии неруманду наку ҳамон ашхосу гавҳархоянд, чӣ дар чоҳилият бошанд, чӣ дар Ислом. Зеро бофти равонии неруманду наку танҳо дар мақсаду ҳадаф фарқ мекунад. Чунончи мақсадҳои хайру ислоҳии онҳо дар Ислом ғайри мақсадҳои эшон дар таҷовузқории бодиянишиниву чоҳилият ва маҳдуднамоии уфукҳои инсониву тамаддунӣ мебошад. Чавҳар ва неруи қавиву ғавқулода ҳамонест, ки Паёмбар (с) ба он таваҷҷуҳ намудааст, чунончи гиromӣ гаштани Исломо тавассути яке аз Умарҳо талаб мекунад. Ҳамин гуна ҳам буд, зеро ин ду Умар қаҳрамонони Ислому чоҳилият буданд. Қаҳрамони Ислом Форук Умар ибни Хаттоб ва қаҳрамони чоҳилият Абубахр Амр ибни Ҳишом буд. Воқеан, шахси дифоъкунандаву ҷангӣ (дар ҳолати зарурӣ) аз ҷинойтқору таҷовузқор аз нигоҳи меъёрҳои иҷроӣшу тавоноӣ фарқе надорад, вале аз нигоҳи ҳадафу мақсад, ҳатман, фарқ вучуд дорад. Сарчашмаи ин неруи равонӣ ва сифатҳои шахсияте, ки бо қуввати ихлос ва кӯшое таҷассум мегарданд, пеш аз ҳама, ба талошҳои тарбиявие бармегарданд, ки барои тарбияи хурдсолони фарзандони миллатҳо сарф мегардад.

Усули хитоб ва таъсири он дар сохтори равонӣ дар марҳилаҳои кӯдакӣ, марҳила ба марҳила, сол ба сол, дафъа ба дафъа – чӣ тавре рушди ҳасад ва инкишофи онро мебинем – аз муҳимтарин чораҳои тарбиявие мебошад, ки бояд табиати он ва фосолаи таъсири онро дар бофти равонии кӯдак дарк намоем ва ба шинохти сифатҳои ин хитоб ва ҷиҳатҳои фарқкунандаи он аз усули хитоби қалонсолону ваъзу роҳнамоӣ ва омӯзиш додани онҳо таваҷҷуҳ дошта бошем.

Кӯдаки наврас, бе шак, аз ҷониби мо ба паёме ниёз дорад, ки сифатҳо ва неруҳои мусбати маънавие, ки ӯро ба сӯйи боварӣ ва рағбат ба иҷрои вазифа дар зиндагӣ, эътимод ба худ ва шавқ ба қомеъӣ дар анҷоми уҳдадорихояш суқ медиҳад, дар равони ӯ ҷо шавад.

Муҳим аст, ки кӯдакро дар марҳилаҳои бозсозии равониаз паёмҳои даҳшатафканиву тарсзои харобовари неруҳои равонӣ, ки барои сифатҳои шуҷоату боварӣ, эътимоду таша-

ббускорӣ заруранд, дур дорем ва дар тарбия ва посухи пурсишҳои ӯ дар робита ба он чӣ ба дарку дидгоҳ ва алоқааш бо Худованди поку баландмартабаву ҳаққу одилу дӯстдор ва меҳрубону бахшанда тааллуқ дорад, равиши дӯстдорӣ ва ҳавасмандиро ба қор барем. Ба гунае ки кӯдак бо ҳубиву сабр ва шақмандиву дӯстдорӣ ба Худованди поку баландмартаба, ба зиндагиву нақши худ дар он, ба рӯзи қиёмату мулоқоти Худованд бо тавоноӣю сабр ва шақмандиву дӯстдорӣ рӯ орад. Яъне, ба хурдсол талқин кардани асосҳои арзишҳо ва ҳадафҳои ақидаҳои дин дар марҳилаҳои шаклгирии нахустин бояд мусбат бошад, то эҳсосоти дӯстдориву шавқ, чашмандозиву амалисозиро инкишоф диҳад. Зеро ҳар ки дӯст дораду мутолиа созад ва эътиод намояд, ҳатман, пеш мераваду анҷом медиҳад ва кӯшиш менамояду қурбонӣ мекунад ва сабр месозад. Аммо нафаре, ки метарсад ва даҳшат мекашад, ҳатман, метарсонаду мутанаффир мегардонад ва фақат дар пасттарин ҳад зери ҷолишҳои фишорҳои пайвастаи равоӣ ғайриҷолият мекунад ва дар тӯли зиндагӣ эҳсосоти тарсандагӣ аз як тараф аз пешравӣ монеаш мешаваду аз тарафи дигар ӯро ба шикастагиву фармонбарӣ во медорад, пас, дар танбаливу бенизомӣ, костагиву тафовут ва танокузу иҷроиши нокомили дур аз ҷиддияту устуворкорӣ қарор мегирад. Маҳз ҳаминро дар ҳислатҳои бештари мусулмонони асрҳои ахир мушоҳида менамоем.

Вақте дар бораи дини яктопарастии худ андеша менамоем, ҷойгоҳи вижаи мусулмонро дар назди Парвардигори оламиён дармеебем. Чунончи бозгашти ӯ дар ҳама сурат ба бихишт аст: «Ҳар ки “ло илоҳа иллаллоҳ” гӯяд, ба бихишт медарояд, агарчи зино карда бошад ва ё дуздӣ». Кӯдаки мусулмон танҳо вақте масъулиятнок ва бозпурсӣ мешавад, ки ба синни балоғат расад. Аз ин рӯ, набояд рушди кӯдакро тезонем ва бори масъулиятро пеш аз он ки барои он омода ва муваззаф гардад, бар ӯ таҳмил намоем. Ба ин хотир, паёми ӯ бояд паёми дӯстдориву муждадихӣ бошад, то сифатҳои нерумандиву боварӣ, эътимоду ташаббускориро дар ӯ рушд бахшад. Дар ин маврид бояд ба он чӣ дар рӯзгори Паёмбар (с)

дар ғамхорӣ ба кӯдакон, дӯстдорӣ, муқаррабсозӣ ва дур кардани ангезаҳои тарс аз вучуди онҳо сурат мегирифт, рӯ оварда шавад. Аз ҷумла, хитоб намудани Паёмбар (с) ба Ибни Аббос; бардошта бурдани писари духтараш ба минбар, дар ҳоле ки хутба мехонд; шикебой дар баробари писари духтараш, ки болояш мебаромад, дар ҳоле ки Паёмбар (с) дар сачда буду дар масҷид имоматӣ мекард; рафтораш бо Анас ибни Молик ва хитобаш ба аъробӣ дар робита ба дағалрафтории ӯ бо кӯдакони хурдсолар аз намунаҳои ғамхорӣ Паёмбар (с) ба кӯдакон мебошад.

Воқеан, паёми масъулиятнокиву уҳдадорнамоӣ ба хурдсолони мусулмон марҳилаи муносиби худро дорад, ки дар он маврид ин гуна паём таъсири мусбати худро дар пухташавӣ ва раҳнамоӣ хоҳад расонид. Чунончи таъсири ин гуна паём ба саҳобагони Паёмбари Худо (с) мушоҳида мегардад. Онҳо ба Ислоҳ гаравиданд, дар ҳоле ки дар ҷоҳилият ба камол расида буданд, аз қабилӣ Абубакр, Умар, Ҳолид ибни Валид, Саъд ибни Абӯ Ваққос, Абӯ Убайда Омир ибни Ҷарроҳ ва бисёре аз саҳобагони дигар.

Ба ин тартиб, тарбияи ислоҳӣ бар асоси барномаи илмӣ ва шартҳои он бояд барои дарки раван ва ҳислатҳо, омӯзишу мувоқиқати онҳо ва омӯзишу мувоқиқати марҳилаҳои рушде, ки нафсҳо аз сар мегузаронанд ва ба он ҷӣ аз асарпазирӣ алоқаҳо рӯбарӯ мешаванд, истифода шавад. Корбурди услуби илмӣ муназзам дар арсаи барномаи тарбияи ислоҳӣ ва услубу воситаҳои дурусти он аҳволи нӯҷури ин тарбияро тағйир дода, воқеан, ба мактаби илмӣ табдил медиҳад, ки дорони ғояҳову ҳадафҳо ва мақсадҳои ошкору баргузидаи ислоҳӣ ва соҳиби воситаҳову барномаҳои таъсиргузори ҷонноки худ бошад, ки дар зиндагии воқеии иҷтимоӣ ҳадафҳову намунаҳо ва наслҳоеро, ки барои эҷоду омоданамоеи онҳо барои зиндагӣ ва идораи ҳастиву ғамхорӣ ва ва ободкорӣ он талош меварзад, амалӣ гардонад.

Вуруди дуруст ба тарбияи ислоҳӣ бо услуби тарсонидану даҳшатафканӣ ва фарогирӣ бо тарс нест, балки бо услуби

дӯсторику хоҳишмандӣ мебошад. Ин услуб бо муҳаббати Худованди офарандаи ҳаққи меҳрубон ва рағбат доштан ба он аз накувику ҳақ ва адл дӯст медорад; бо муҳаббати зиндагӣ ва масъулияти мусулмон дар он, ба гунае ки Худованд онро ҳамчун хилофати неку ҳақ, адлу ислоҳ ва рағбат ба коре хостааст, ки масъулиятро адо мекунад; муҳаббат ба муборизаи ҳолисона барои иҷроиши рисолат ва эътимод ба он; бо муҳаббати лиқои Худованди ҳақку дӯстдоштани ва дидори мубораки ӯ дар ҳонаи охират, ки ҳонаи пурфайзу манзили муъминони амалкунанда аст, оғоз мешавад.

Вақте хурдсол ба синни рушду булуғ ва ҷавонӣ ва уҳдадориву масъулият расад, мураббӣ ӯро насихат намуда, ӯро бо пайомадҳову масъулиятҳо ва самараи корҳо ошно созад, то ҳисси масъулиятро рафтори наку, устуворнафсӣ, ҳубадоӣ, эҳтироми ҳуқуқҳо, бузургдошти арзишҳо ва талош дар замин бо адлу ислоҳнамоӣ дар сиришти ӯ ҷо гирад. Ба ин тартиб, дар сохтори сиришти мусулмон маонии муждадиҳиву барҳазарсозӣ рушд ёфта, нуруи баргузида ва ғайолу мурағаб эҷод шавад ва дар якҷоягӣ инкишоф ёбад.

Дар риштаи тарбия аҳамияти тақомули ғояҳои исломӣ ва самтгириҳои ваҳйӣ ҳадафҳои онро бо аҳамияти талошҳои назари илмӣ ва пайгирии ақлӣ дар майдони омӯзишҳои иҷтимоӣ ва ҷаҳӣ дар ин ҷода барои дарки сириштҳо ва ҳислатҳое, ки Худованд дар нафсҳо гузоштааст, баробар мешуморем. Зеро омӯзиши илмии сиришту ҳислат ва ҳамбастагиҳои инсонӣ воситаи муассире дар амалисозии ҳадафҳо ва ғояҳои Ислом мебошад.

Таҷрибаи андешаи исломӣ дар асрҳои ахир дар робита ба ҳақиқати тарбияи исломӣ моро ба он далолат мекунад, ки танҳо мақсад гузоштани накуӣ басанда нест, балки шинохтани роҳҳое, ки тавассути он ба сӯйи амалисозии он накуӣ меравем, бароямон ҳатмӣ мебошад.

Шояд ёд намудани ин нуқта муҳим бошад, ки ҳатто пас аз гузаштани даврони хилофати рошидин, кӯдакони Қурайшро мебинем, ки ба бодия фиристода мешуданд, то дар он ҷо бо

сифатҳои бодиягии он давраинаи араб ораста шаванд. Таъсири тарбияи бодиягиву бодиянишинӣ ва тарбияи хурдсолон дар бодия танҳо ба бадан вобаста набуд, балки ба осори равонӣ низ бастагӣ дошт. Дар натиҷа хурдсол озоду неруманд ва ба гунае ки дар он марҳилаи ибтидоии сохту бофти равонӣ ҳеч банду занчире ва тарсу фишоре рушди неруву тавоноӣ ва шуҷоатмандиашро монёъ шавад, бузург мегашт. Ҳамин гуна равони ӯ неруманду шуҷоъ ва нотарс ба воя мерасид. Ҳамаи подшоҳону амирон дар асрҳои сохтори давлат ва тамаддуни исломӣ барои омода намудани фарзандонашон ва созгор намуданашон барои ҳукмронӣ тамоми ниёзҳои неруву ташаббускорӣ ва шуҷоатро ба қор мебурданд, вақте асоси сохтори равонии фарзандонашон комил шуда, бо сифатҳои волову дилхоҳ ораста мешуданд, онҳоро ба шаҳрҳо ва мактабҳо меоварданд ва назди муаллимону мураббӣён ва муаддибон мегузоштанд, то аз навъҳои гуногуни маърифат бархӯрдор шаванд ва омӯзаҳои насиҳату роҳнамоӣ ва адабдиҳиву расидагиро аз худ намоянд. Ба ин гуна тарбияшон комил шуда, дар дараҷаи олий бо тавоноиву шахомат ва иззатмандиву дониш ораста гарданд.

Муҳим аст, ки дар оғози илми тарбияи исломӣ пажӯҳандагон равиши Паёмбар (с)-ро омӯзанд, вале на ба таври умум дар суханону роҳнамоиҳояш барои уммат, балки аз ҳар сухани ӯ (с) фаҳми дуруст намуда, далолати дурусти он суханро донанд ва суханро рӯякиву дур аз маънову далолати дурусташ нагиранд. Пажӯҳандагонро мебояд, ки равиши илмӣ ӯ (с)-ро, ки дар рафторҳояш бо хурдсолони фарзандонаш ва фарзандони мусулмонон анҷом меод ва он чӣ аз Паёмбар (с) дар мавриди қорбарии муҳаббатӣ меҳрубонӣ ва сабру хештандорӣ дар тарбияву рафтор бо хурдсолон ривоят шудааст, мавриди омӯзиш қарор диҳанд. Аз Паёмбар (с) ҳаргиз ривоят нашудааст, ки дар тамоми умр хурдсолеро зада бошад, балки ӯ (с) дар ҳама сурат аз задан ба рӯ манъ менамуд, чунки дар он таъсире бар сохтор ва неруи равонӣ вучуд дорад.

Воқеан, бо аз нав гирифтани гузоришҳои услуби барномаи тарбиявӣ ва пойдорӣ дар он тавассути ҷустуҷӯ ва пажӯҳишу фаҳми илмӣ бояд он (услуб)-ро дар ҳама арсаҳои тарбиявӣ таълимӣ ба инобат гирем, чунки бо ин метавон мувофиқ ба тавоноии ҳар кӯдаку дар кадом марҳила қарор доштани ӯ хонишу мутолиаро интихоб кард ва барои ӯ аз оёти қуръониву суннати ноби набавӣ чизе пешниҳод намуд. Бояд мо таъсири равонии хонишҳоро мутолиаҳо ва раҳнамо-ихоро ба инобат гирем ва танҳо ба арзиши забони адабӣ ё маонии воле, ки дар бар дорад, тавачҷуҳ нанамоем. Зеро асоси тарбия дар ин марҳила таъсири равоние мебошад, ки аз услуби паём: ташвиқ ё тарсовар, давобахш ё ситеза будани он ҳосил мешавад. Ҳатто метавон ҳадафи тарбия ва роҳнамоиро дар сатҳи равониву зеҳнӣ ва ақлӣ бо назардошти марҳилаҳои рушди хурдсол амалӣ гардонем.

Байни мафҳуми мусбат, муҳаббату қаноат дар сохтори ҳастии равонии хурдсол ва мафҳуми тартибдорию сулук ва сохтори равонӣ таноқузе вучуд надорад. Зеро тартибдорӣ ва низом услуб ва рафторест, ки хурдсол бо омӯзишу одатнамоӣ ва мисолу тавоноӣ аз худ месозад ва ин (услуб) ангезаҳои сиришти мусбатро дар талаби қору комёбӣ ва рағбат ба рисоияти нафареро ёфтан, ки дӯст медораду эҳтиром менамояд, мусоидат мекунад. Ин ҳама мафҳумҳо ва воситаҳои мебошанд, ки бо мафҳуми муҳаббату ҳавасмандсозӣ ва ташвиқ, ҳамчун асоси тарбияи кӯдак ва эҷоди мавқеъу дидгоҳи ӯ ба зиндагиву ҳастӣ ҳеҷ гуна таноқузе надоранд.

Набояд муҳаббатро ҳамчун талаф қардану нозпарварӣ ва таҳдиду тарсониданро барои тартибу низом кумакрасон шуморид. Зеро чунин фаҳме хато ва услуби нотавон аст. Он чӣ мо ба он тавачҷуҳ менамоем, ин муҳаббату низом дар якҷоягӣ ва бо услуби дурусту саҳеҳ мебошад. Ин услуб рағбату тавоноӣ ва басандагӣ дар якҷоягӣ мебошад. То мо имконият ёбем, ки фарзандони умматро аз рӯҳияи амалқарди гурӯҳи муваффақ ва он чӣ аз эҳтирому қадрдонӣ ва неруву басанда-

гӣ, ҳамбастагиву кӯшой ва низому ҳамкорӣ ва озодиву озода-
гӣ дар он таҷаллӣ мекунад, бархӯрдор гардонем.

Муҳим аст, ки имрӯз пешвоёну донишмандон, мурабби-
ёну ғамхорони ин уммат дарк созанд, ки вазифаи ислоҳӣ ва
тарбиявие, ки ба он бархӯрд менамоянд, дар баъзе маври-
дҳо аз вазифаи ислоҳӣ-тарбиявие, ки Паёмбар (с) дар давраи
зуҳури Ислому ба қор бурда буд, фарқ дорад. Ба ин маъно, ки
Паёмбар (с) ба қавме хитоб намуд, ки бисёр бахшандаву не-
руманд буданд, аммо иллаташон дар саҳтдилӣ, дуруштӣ, та-
ассубгарой ва ҷаҳлгарой буд. Аммо уммати имрӯз уммати ба
бемориҳои нотавонӣ гирифташуда, ҳолати пасти равонӣ до-
шта, интишори сифатҳои хориву ситам, нобоварӣ, надошта-
ни рӯҳияи ташаббускорӣ ва дилсардӣ аз зиндагиву ҳилофат
мебошад, ба гунаи Бани Исроил, ки аз бардагӣ ва зулми дасти
фиръавнҳо дар мусибат буданд, то он ки рисолати Мӯсо ба
ислоҳу озоднамоии равонҳои онҳо бо эҷоди насли озода дар
биёбони Сино пардохт, ки бо шӯҷоату тавоноӣ ороста гар-
данд ва ба Сарзамини муқаддас омада, ҷомаеро дар Ислому
тавҳид ва рисолат бар по доранд.

Инчунин, ба инбат гирифтани ин нуқта муҳим аст, ки ум-
мат бинобар заиф шудани фикру нотавон гаштани аз пайги-
рии рӯйдоду дарку фарогирии муқовиматҳои он ва тақдими
ҷойгузинҳо барои таомули дуруст бо он ба бемории расми-
ятгарой ва дарк накардани гавҳару зохирпарастӣ гирифта
гаштааст. Чунин беморӣҳои гирифта шуда буданд. Масалан, агар
нодоре дудӣ мекард, бар ӯ ҳукм (ҳад)-ро ҷорӣ мекарданд,
аммо агар дорое мебуд, ба ӯ қор надоштанд. Аз ин рӯ,
Исо ба сӯи Бани Исроил фиристода шуд, то онҳоро боз ба
тарафи гавҳар ва фазои мусбати муҳаббату тавачҷуҳ ва ғам-
хории ҳолисона дар бинои равонҳо барад, то инсон аз рӯи
ҳақиқат дар ҳилофату тавачҷуҳ ба қоинот ва ободии замин
саҳми ҳудро гузорад.

Вазифаи ислоҳӣ-тарбиявӣ имрӯз ин тарбияи мардуми
тавоно ва ба қамол расониши онҳо нест, балки ислоҳи умма-

ти бемору нотавонест, ки сифатҳои тавоноиву ташаббускорӣ, эҷоду пешравӣ, бахшишу ато ва муҳаббату ғамхорию аз даст додааст ва сифатҳои тарсу нотавонӣ, эҳсоси бардагиву зоҳирпарастӣ ва расмияти бо гузашти асрҳои ҷудоиву бедодӣ ва заъфи фикриву ақибмондагӣ бамайдонамада дар он рушд кардааст.

Донишмандони мусулмони тарбия бояд вазифаи худро хуб дарк намоянд ва барои сохтани назарияи илмӣ тарбияи исломӣ, ки нишонахову ҳадафҳо ва услубҳои ошкор бошад, даст ба кор шаванд. Хусусан, онҳо дар он чӣ ба хурдсол пешкаш менамоянд, бояд фарқияти хусусиятҳои ақлиро аз хусусиятҳои равоӣ дарк созанд; хусусиятҳои равонии уммат ва чӣ гуна ислохнамоии онро тавассути маъмурияти барномавӣ ва тарбиявӣ дарк намоянд, бо доштани ин яқин, ки ҳар чизе барои наврасону ҷавонон мувофиқи синни рушдашон пешкаш шуда, самарои хубе медиҳад. Ин нукта на фақат дар арсаи идроки ақлӣ, балки пеш аз он дар арсаи таъсиргузори равоӣ ба ҳар чизе, ки ба онҳо пешниҳод мегардад, аз қабилӣ дарсҳои ақидаву адабу таълим ва омӯзиш ба кор бурда мешавад.

Зарур аст, ки дар партави он чи ваҳӣ аз хусусиятҳои рӯҳиву маънавӣ ва модии инсон кашф мекунад, равошиносон ва ҷомеашиносони мусулмон талошҳои худро дар ҷодаи исломинамоии равошиносӣ ва ҷомеашиносии исломӣ вусъат дода, харитаи умумиро аз тасаввури исломи равои инсонӣ ва ҷомеаи инсонӣ тарсим намоянд ва мураббии мусулмонро барои истифодаи ин талошҳо водор созанд, то кӯшишҳои ӯ мувофиқ ба дарки комили ҳислати сиришти равои инсонӣ, марҳилаҳои рушди он ва ҷигунагии тарбияву кор намудан бо он бошад.

5.2. ИСЛОМ ВА ИЛМҲОИ СИЁСАТШИНОСӢ

Сиёсатшиносӣ дар мавриди омӯзиши падидаи сиёсӣ, авлавиятҳои уммат, куллияту дастгоҳҳои умумӣ ва услубҳои, ки тавассути он интиҳоби роҳбариятҳои сиёсӣ, амалӣ кардани барномаҳо ва хоҳишҳои умумии фарогири сиёсӣ барои умма-

ат, таъсиси низомҳову қонунҳо ва қонунгузориҳои уммат ва идоранамоии абзорҳо, равонасозии неруҳо ва имкониятҳои он баҳс менамояд.

Интиҳоби роҳбариятҳо, амалӣ кардани авлавият, ризоият ва қонунгузориҳо, раҳнамунии неруҳо ва азнавсозии сохтори ташкилотҳои умумӣ ва мушаххас намудани вазифаҳои онҳо масъалаи ҳаётии уммат ба шумор меравад, ки аз як тараф ба арзишҳову асосҳо ва ризоиятмандиҳову раҳнамоиҳои асосии уммат така мекунад, ки ба он метавон ҳамчун ҷониби идеологӣ ва қонунӣ ишора намуд, аз тарафи дигар ба имкониятҳои уммат ва неруҳои моддиву маънавӣ ва тамаддунии он, захираҳо ва шароити тарбияи фарзандони халқ, инчунин, ба бархӯрдҳо ва шароити хориҷие, ки онро ихота кардааст ва неруҳои миллатҳо ва халқиятҳое, ки бо онҳо бархӯрд менамояд, бастагӣ дорад.

Омӯзиш ва фаъолияти сиёсат атрофи дарки унсурҳову робитаҳо, пай бурдани осору пешниҳоди роҳҳалҳову тасаввуроти муносиб оид ба фаҳми он ва ҳамгом будан ба дигаргунӣҳову рӯйдодҳои навпайдое чарх мезанад, ки барои уммат иттиҳоду рушд ва қудрати истиқрор таъмин менамоянд.

Ба ин тартиб, низомҳо, қонунҳо, тасмимоту қонунгузориҳои вижа ба ҳаёти сиёсӣ ва ҳаёти муваффақи умумӣ аз қонунҳои пешрафтае намояндагӣ мекунанд, ки барои рушди уммат, қори муштараки самаранок барои ҳама афроди он, ширкат дар таъйини масири созандаву ободкорӣ он (дар ҳудуди имкониятҳо) имконият фароҳам оварад, ҳамзамон, бо созгорӣ бо ормонҳову улғуҳои он дӯш ба дӯши талошҳо барои пазириии ниёзҳо, пешгирии рахнаҳо, дифоъ аз арзишҳо ва ба пеш тела додани чарҳаи ислоҳу эҷоду ободкорӣ амал кунад.

Намунаҳои таърихи Ислом ҳарчанд ба ҳудии худ ғояе маҳсуб нашавад ҳам, вале маҷмӯаи муҳимми дарсҳоеро фаро мегирад, ки омӯзишҳои сиёсии исломӣ ба он таваҷҷуҳ менамояд. Ин намунаву қонун ва низомҳо дорои ҷойгоҳ, сифати таърихӣ, шароити ҳос ва дастовардҳои тамаддунӣ мебошанд. Ба мисли ин қорҷӯб метавон барои омӯзиши сиёсати исломӣ

аз ибратҳои баргирифта аз дарсҳои таърихӣ истифода на-
муда, ба рушду инкишоф ва амалигардонии мақсадҳову ор-
монҳо ва ҳадафҳоро беҳтар аз он чӣ дар вазъияти дохилӣ ва
шароити хориҷӣ имкони шудан дорад, идома дод.

Инчунин, муҳим аст, ки дар омӯзиши илмӣ сиёсати ис-
ломӣ оид ба низомҳои таърихӣ исломӣ нақши ташкилотҳои
расмӣ ғайрирасмӣ ва он чӣ ҳар яке аз онҳо дар амалисозии
осори таърихӣ намунаҳо анҷом додаанд, ба инобат гириф-
та шавад, то донишҷӯ сабабҳои, ки ба сарнавишти он ни-
зомҳо оварда расонидааст ва ҳулосагирӣ аз дарсҳои ибратҳои
мусбату манфӣ дар ҳама сурат имконпазир гардад; то имкони
мушаххас намудани роҳи уммат ва бозпасгардонии он ба эҳсо-
си дастаҷамъиву тавоноии афроду мардумон дар кори мушта-
рак пайдо шавад; то сохтору бофти азнавсозии дастгоҳҳои
қонунҳо ва сиёсатҳои умумӣ, ки барои уммат ҳамкориву ҳам-
дилӣ ва амалро таъмин месозанд, имконпазир гардад.

Аммалисозии маъноӣ уммат ва бунёи ҳастии он танҳо
вақте сурат мегирад, ки уммат дар ростоӣ бунёд ниҳодани
ташкилотҳои сиёсӣ, ки бо вазъияту арзишҳои он созгор аст,
имконият дошта бошад ва фарзандони онро имконият диҳад,
ки дар бунёи амалисозии ҳадафҳои он саҳмгузор бошанд.

Муҳим аст, дар сохтори андешаи сиёсии худ дарёбем, ки
нуҳбагони уммат ва чигунагии ташкилотҳои, ки ба амалисо-
зии онҳо қиём мекунанд ва чигунагии иҷроӣ, ки аз онҳо
бармеояд, пеш аз ҳама, ҳақиқати андешаи уммат ва асоси
равонии онро инъикос менамояд. Ҳеҷ идораву ташкилотҳои
сиёсии умумӣ наметавонад барпо шаваду боқӣ монаду идома
диҳад, магар ин ки ба чигунагии асосу андешаи уммат, ки со-
хтори воқеии равониву фикрӣ онро ташкил медиҳад, созгор
бошад. Аз ин рӯ, вақте роҳи сиёсӣ, чигунагии идораву таш-
килотҳо ва услуби амалқарди умматро ислоҳ кардан хоҳем,
(бояд донем, ки ин), дар чигунагии андешаву тарбияи равонӣ,
кайфияти ақидаиву иҷтимоӣ ва сиёсӣ нухуфтааст, ки барои
фарзандонамон талқин месозему онҳоро ба он гуна омӯзиш
медихем. Воқеан, режиму ва роҳбариятҳо танҳо воқеияти

андеша ва ҳолати равонии умматро инъикос мекунад. Режимҳо наметавонанд сифат ва амалкарди худро дигаргун созанд, модоме асосҳо, фикр, ҳолати равонӣ ва арзишҳои, ки уммат тасаввур кардааст, дар асоси он низому ташкилоти он ба майдон меояд ва онро дар сиёсатҳои фаъолиятҳои инъикос месозад, тағйир напазираанд. Аз ин рӯ, ҷойи гурезе аз ин нест, ки агар ислоҳи режимҳои ташкилот ва амалкарди нухбагонӣ ҳукуматҳоро меҳохем, пас, бояд пояҳои, ки ин низомҳо дар зехну фикр ва ҳолати равонии уммат бар онҳо истодааст, тағйир диҳем.

Ташкилотҳои ва роҳбариятҳои сиёсии мусбати тавоноии раҳнамунӣ пайдор ҳамонҳое ба шумор мераванд, ки уммат дар мавриди онҳо тасаввури мусбат, ҳадафҳои мақсадҳои бузургии ҷона ва навъе аз бинии равонии дошта бошад, ки барои маонии мусбат ва эҷодкории тамаддунии пешоҳанг имконият медиҳад ва зиндагии умумиро барои узвияти иҷтимоии ҳар яке аз фарзандони уммат дар ҷорҷӯии ҳудудҳои пешниҳодшудаи мусбати озодиҳои ҳуқуқҳои инсон бар по созад.

Воқеан, зиндагии сиёсии исломӣ бояд ба уммате така наояд, ки дар маҷмӯъ фикри салим, ҳолати равонии тавоноӣ устувор, дидгоҳи дурусти тамаддунӣ дошта бошад ва саранҷом роҳбарияту ташкилотҳои сиёсӣ бо фаҳми дурусти аҳволи уммат ва машварати пухта оид ба сиёсати он ба боварии уммат ва ҳамкории афроди он дар идораи корҳои эътимод наояд.

Бояд масъалаи фикри сиёсии исломӣ ва тарбияву бофарҳангнамии равону андешаву сиёсати фарзандони уммат ва ҷавонони онро бознигарӣ намуд, ба гунае ки ин фикру тарбия дидгоҳи ақидавӣ равоӣ ва равиши дуруст, дарки табиати ҳаёти сиёсӣ ва ҳадафҳои асосие, ки бар он мувофиқат мекунад, фаҳми мавзӯии ташкилотҳои сиёсии таърихӣ, ҳадафҳои пешгирифта, қомеъҳои ва сабабҳои қосагиву қосагии ба он расидаро инъикос наояд.

Бояд омӯзиши илмӣ сиёсат дар бозгардонидани офияти уммат, эҳсоси дастаҷамъӣ, тавоноии қор ва амалкарду равоносозии дастаҷамъӣ ба мо мусоидат наояд. Инчунин, дар бо-

згардони хаёти будани ташкилотҳои сиёсӣ ва самтгирӣҳои исломии онҳо ва мавқеъгирӣҳои роҳбариятҳои сиёсӣ ва пойдо-
рии исломии онҳо кумак намояд ва ин роҳбариятҳо мавриди бо-
оварии уммат, дастгирӣҳои он ва баёнҳои иродаҳои он гардад.
Ин омӯзишҳо ба фарзандони уммат дар дидани роҳашон ба-
роӣ иҷроӣ нақшҳо, амалисозии маъноӣ вучуд ва дар расидан
ба ниёзҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ бояд мусоидат намояд.

Воқеан, дарки маъноӣ ҳаёти сиёсӣ ва равишҳои дурусти
он ва дарки маъноӣ тарбияи равонӣ ва фикриро ақидаҳои ра-
вишҳои дурусти он ҳамчун ду калиди асосӣ барои бозгар-
дондани беҳбудии уммат, бозгардони ҳувият, тавоноӣ ва по-
ягузории тамаддуни созандаи он ба шумор мераванд.

Барои фикри сиёсӣ исломӣ муосир муҳим аст, ки, пеш
аз ҳама, ба дарки падидаҳои сиёсӣ, бофарҳангсозӣ, рушд, чира
шудан ба равишҳои расмӣ қонунӣ, ки бар он пирӯз шудааст,
роҳ ёфтани дар пасманзари расмиёти қонунӣ ба гавҳари эҷоди
рушду тобеият ва фармонбардории фарзандони уммат, ниҳо-
дани марз барои заъфи эҳсоси дастаҷамъӣ ва заъфи тобеияту
фармонбардории сиёсӣ дар сафҳояшон таваҷҷуҳ намояд.

Бояд амалкарду сохтори дурусти фикри сиёсӣ ва ташки-
лотҳои сиёсӣ исломӣ фарзандону мардумони ин умматро
аз он нотаъвоҷиб забунӣ, ки дар он дарафтаанд ва раво-
ни онҳоро ҳамгуни равонӣ бардае гардонда, ки иродаҳои озод
ва қори муқтаилонаи худро аз додааст, наҷот диҳад. Бояд
пешвоёну тарбиятгарон ва падарону донишмандон барои
фарҳанги тарсонидани равонӣ-фикрӣ марзе гузоранд. Зеро
фарҳанги тарсонидани равонӣ-фикрӣ мафҳумҳои бандагии
Худо, фармонбар сохтани равонҳои исломиро дар баробари
ҳақиқати ниҳодашудаи маонӣ накушад, бузургӣ пай-
равии дурусту амалисозии шахсияти волоро ба мафҳумҳои
худбузургбине табдил дода, ки дар бардагӣ, ҳориву забунӣ,
ҳақирӣ, беиродатӣ нобоварӣ, тақлиди заъфу очизӣ ва ҳорӣ
таҷассум мегардад. Дар натиҷа, маонӣ бузургӣ имон ба ҳақ
ба тарси таҳқиромез, нотаъвоҷибӣ наҷовар ва ҳафзу ситами
забуновар табдил гашт.

Бояд яқин дошта бошем, ки фикри дурусти исломие, ки Паёмбари Худо (с) ва саҳобагон корбурд менамуданд, фикри бузургию виқоре буд, ки сифатҳои ҳаққу хайр, гиромӣ доштану фидокорӣ ва маонии хилофату ислохро таҷассум менамояд. Аммо забуниву хорӣ танҳо сифату уқубат ва подоше дар мавриди қуфру такаббур, саркашию носипосӣ ва талош ба сӯи фасоду худхоӣ ва гумроҳӣ буд.

Пастравии амалкарду қафомонии сафҳо, хориву забунӣ дар муқобили душманону бим доштан аз онҳо, гирифторӣ ба тамаъу фиреби онҳоро хӯрдан, шиканҷаи бархе бо дасти бархе дигар ҳолатест, ки уммат ба он расидааст ва ин танҳо эҳсоси тарсу бим ва бардагиву хории равониро инъикос менамояд. Инчунин, фикри бемору сохтори ноустувори равонӣ, ки аз ҳолати равонии бемор бархостааст, ба он илова мегардад, ҳамоно фикри ишқолтароше, ки дар зери маонии забуниву хорӣ, дар равони бандагону дар ҳислатҳои бардагӣ нухуфтааст.

Дар ростии омӯзишҳои илмӣ-сиёсии Ислом бояд байни дастури ваҳӣ ва байни иҷтиҳодоти омӯзишҳои академӣ ва байни қарорҳои қонунгузории пуёи иҷтимоӣ-сиёсӣ фарқ гузошта шавад.

Зеро ваҳӣ ҳамоноест, ки Худованд нозил кардаву Паёмбари гиромиаш (с) он дастуру роҳнамоиро бе каму кост расонидааст. Аммо қонунгузории пуёи сиёсӣ-иҷтимоӣ ин нигоҳ ба дин аз ҷониби пешвоёни уммат, мавқеи он дар мавриди маъсулияти амалу идомадиҳӣ ва ҷанг задан ба нақшае мебошад, ки ба устуворӣ дар дин ва ҳадафҳои ғояҳои дин таъя менамояд ва ин ҳама бо як диди амалӣ ва фикри илмӣ ба воқеияту тавоноӣ ва ризоияти он татбиқ мешавад. Вале қонунгузориҳои пуё қонунест баргирифта аз ашхоси уммат дар амалкарду рафторҳои умумӣ ва ғайриҷамъияти рӯзмарраи ҷамъиятиашон. Ва ин вучуди ризоияти инфиродиеро, ки дар ин ё он бахш бо ризоияту дидгоҳи сиёсӣ ва ҳамагонӣ пешравандаи уммат мувофиқ нест, монест намешад, аммо уҳдадорӣ ҳатмиро дар робитаи қонунҳои қонунҳои ҳамагонӣ ва корбурди талаботи

он дар додугирифтҳову рафторҳои ҷамъиятӣ тағйир наме-
диҳад, магар ин ки ҳуди ҳамагон ризоиятҳову қонунҳо тағйир
пазирад.

Аммо омӯзишҳои академии андешамандону донишман-
дон ва пажӯҳишгарон ҳарчанд дастури ваҳӣ ё қонунҳои сиё-
сиву ғайриқонунӣ уммат набошад ҳам, сарчашмаи сарвати фикри
уммат, бузургдошти дидгоҳу тавсеабахшии онро ҳамагон ни-
гоҳу санҷиш ва омӯзиши риштаҳои гуногун, ки дар он қо-
нунгузориҳои пуёи сиёсии қонунӣ аст, ташкил мекунад.

Ихтилофи дидгоҳҳои пажӯҳишгарону донишмандон
дар мавриди раъйи арзёбии қонунгузориҳои ҳамагонии сиё-
сӣ-иҷтимоӣ ва пуё аз қадри андешаи ҳеҷ кадоме аз ин масъа-
лаҳо чизеро қарор намасозад, ба шарте ба он нигоҳи дурусте
андошта шавад. Набояд ҳеҷ раъйи дидгоҳе бештар аз далола-
таш гирифтаву ҳамчун дидгоҳ ва фикре, ки умматро барои
дарку покнамоӣ мусоидат карда, ба нигоҳи ҳаётӣ ва инкишо-
фи бардавоми қарорҳои қонуниву сиёсиаш кумак менамояд,
интиҳоб гардад. Муносибат ба фикри донишмандону анде-
шамандон дар ҷамъи покнамоӣ ба ҳамагон андозае мешавад,
ки уммат ба ҳамагон андоза дар гирифтани қарорҳои қонунгу-
зориву сиёсии худ ба гунаи тасмимгирии расидаи мувофиқ
ба ризоиятҳои воқеӣ ва дидгоҳи фароғи он имконият до-
дашта бошад. То қарори қонунгузориҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ ва пуё
баёнғари ризоияти ҳамагониву салоҳи воқеӣ ислоҳи уммат
бошад, ҳарчанд ҳамвора ба ниёзе, ки як нафар ё гурӯҳе дар
назар дорад, мувофиқат накунад, сарфи назар аз он ки онҳо
дар назди уммат чӣ ҷойгоҳи муҳтараму чӣ қадр доранд.

Ба ин тартиб омӯзишҳои академӣ сарчашмаи андешаву
манбаи ҳикматро ташкил медиҳад. Аммо қонунгузориҳои
сиёсӣ-иҷтимоӣ пуё дар бархӯрд бо ниёзҳои воқеӣ ва дигар-
гуниҳои муҳитиву мулоҳизаҳои илмӣ, ки уммату пешвоёни
онро ихота кардаву маҳз дар ростои он қарорҳову тасмимоти
зарурӣ гирифта шавад, ҳамчун далели ғайриқонунӣ пешраван-
дагӣ ва ризоияти уммат боқӣ мемонад. Ба ин гуна дарк карда
метавонем, ки расидагҳои қаророти сиёсӣ-қонунгузорӣ аз

расидагиҳои омӯзишҳои холиси академӣ фарқ дорад ва таъсироте, ки пешвоёни сиёсӣ мавриди фишори он қарор мегиранд, аз шароити амали фикрӣ-академӣ тафовут мекунад. Ҳар соҳае аз соҳаҳои ин ду расидагиҳои худро доранд, ки бе бими бархӯрду таоруз ё тамоюлҳои фурсатталабиву гуногуннавий бо вучуди якдигарӣ комил мешаванд.

Хулоса, дар партави сурати бузурги масири уммат бояд дарк намоем, ки ҳама унсурҳои таҷассумёфта дар фармудаи ваҳй, натиҷаҳои омӯзишҳои илмӣ-академӣ ва қарорҳои қонунгузориҳои сиёсӣ-иҷтимоии пуё дар таъсири ҳамдигариву комилнамоии якдигарӣ қарор доранд, то ақлу замири ва масири таърихӣ умматро ба сӯйи ҳадафу рисолати Исломи равона созад. Ҳама гуна таҳриқ барои бархӯрди ин унсурҳои ташкилкунандаи андешаи уммат аз бардошти нодуруст дар мавриди қонуни ҳар яке аз он ва нақши он дар эҷоди воқеияту масири уммат дар гузари ҳаёту таъри сарчашма мегирад. Дар ҳоле ки чунин илтибосу бардошти нодуруст андешаи умматро заиф, бунёди онро баҳамрехта ва тавоноиву фаъолиятро нобуд месозад.

Воқеан, муҳимтарин вазифаҳои донишмандони омӯзишҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ ва исломӣ ин аст, ки пояҳои ниҳоду фикри уммат, услуби таомул ба он дар соҳаи сохтори қонунгузорӣ-танзимӣ, бархӯрд бо муқовиматҳову дигаргуниҳоро ба гунае мушаххас намояд, ки сохтори идоравиву қонунии уммат осеб напазирад, балки истеъдоди сиёсӣю қонунгузорӣ ва танзимӣ ба сурати илмӣ фаъол ба амал бароварда шавад.

Маълум аст, ки созмонҳову ташкилотҳои ғарбиву шарқӣ барои ибрази сулҳомези ниёзҳои сиёсии уммати исломӣ дархӯр нестанд. Зеро уммати исломӣ баръакси ин умматҳо ҳаққу адлро воҷиби муқаддас мешуморад ва ҳаққу ҳақиқатро, ки дар ваҳйи сиришт ва ақл эҳсос менамоянд, воқеияти беназир доништа, барои расидан ва орошта шудан ба он талош меварзад; машваратро барномаи бунёдӣ дар расидан ба он ҳаққу ҳақиқат талаққӣ мекунад ва дар воҷиб намудани ҳаққу орошта шудан ба он роҳи дурустero барои амалисозии манфи-

ати ҳамагонӣ, ба вижа ба маънои исломии он мебинад. Ба ин гуна бархӯрду қолабгарои ҳизбии ғарбӣ мафҳуми ҳақиқати бунёдӣ ва динамикии шӯроӣ исломиро таҷассум карда наметавонад. Чунончи ҳукмрониву зиммдорӣ ва худкомагӣ ба шакли режимҳои марксистии шарқӣ, ки на ба гунаи шӯроӣ уммати исломӣ, балки аз ҷониби нухбагон пеш меравад, аз дини Ислому низомӣ он ба қуллӣ дур мебошад.

Вазифаи андешамандон ва пажӯҳишгарони сиёсӣ-иҷтимоӣ мусулмон аст, ки пажӯҳиши худро дар мавриди решаҳову роҳҳалҳо ва асосҳое, ки тамаддунҳоро умматҳо бар пояи онҳо қарор гирифтаанд, амиқтар намоянд, то фарқиятҳоро бозтобҳои онҳоро бар режимҳоро амалкардҳо ва дастовардҳо дарк карда шавад.

Зеро умматҳоро тамаддуни ғарбӣ дар воқеияти кунунӣ, аслан, бар пояи ақлгарои моддӣ қомат афрохтаанд. Аммо ҷониби арзиши маънавӣ-динӣ ҳамон боқимондаҳои меросу анъанаҳоест, ки ба сабаби дар асрҳои миёна дар баробари тамаддуни исломӣ неруи нисбӣ будан ва ба хоҳири пайванд хӯрданаи ба ниҳоди ин умматҳо, ки бинобар ворид намудани ислоҳот ба дину қалисо, қамранг гардида буд, аз ин ақлгароиҳо раҳой ёфта натавонист.

Дар партави ин моддигарои ақлӣ режим (низом)-ҳои фардгарои демократие ба майдон омадаанд, ки идеяи бештари парлумонро ҳамчун беҳтарин шакли амалисозии андешаву мақсад ва хоҳиши ҳампаймонони худ мешуморанд. Ба ин тартиб, қарори демократӣ қарори ақсарият барои манфиати ҳампаймонони худ буда, намегузорад, ки ҳокимият бар ақаллият то марзи бесуботиву инқилоб ва норозигӣ бурда расонад.

Марксизм ҳамчун ҳаракати ислоҳотҳои ғарбӣ ба майдон омад ва вақте ақли инсониро ҳамчун худо шуморида, динро инкор ва беҳудоиро ба таври аланӣ ошкор намуд, инсонро ба моддигарӣ ва талабу талоши ҷиддӣ намудан дар ин росто во дошта, иқтисоду ниёзҳои моддӣ инсонро мақсуду масири зиндагиву таърихи инсон қарор дод ва роҳҳалҳои тамаддуни

ғарбиро ба болотарин ҳадаш расонид. Ба ин васила таърихи инсону ниҳоди он гирифтори ҷабр гашта, дар ӯ маънои иродаи инсонӣ аз байн рафт ва ин мучиби қиём намудани режимҳои худкома ва идораи ҷамъияти инсонӣ ҳамчун ғалаву рама гардид. Ишора намудан ба ин нукта шояд муфид бошад, ки сабаби ҳақиқии бухрони иҷтимоӣ-ахлоқӣ ва иқтисодии Ғарб, пеш аз ҳама, ба маҳрум будани Ғарб аз ҳидояту меъёрҳои рӯҳиву ахлоқии ваҳй ва афтодан дар моддигароиву костагии ақл бармегардад.

Ин ҷо ба инобат гирифтани ин нукта зарур аст, ки Ислом дар мабодӣ ва роҳҳалҳои худ аз андешаи ғарбӣ тафовут дорад, чунончи барои инсон абъоди гуногуни ниҳодашро эътироф намуда, ғояи ҳастии ӯро дар зиндагӣ амалқарди озодаш дар мавриди ихтиёр байни ҳаққу ботил, савобу хато ва некиву бадӣ қарор додааст. Ин сароғоз ва фалсафаест, ки ҳадаф ва ҳақро хориҷ аз ниҳоди инсону иродаи ӯ ҳақиқати раднашаванда ғардонидаст ва инсонро мебояд онро ҷустуҷӯ ва ба сӯи он шитоб намояд. Аз ин рӯ, мафҳуми ҳукм дар Ислом ҳамгуни ҳукми аксарият (яъне, демократӣ), балки ба маънои шӯроост. Шӯро, яъне машваратнамоӣ ва зеру рӯ намудани дидгоҳ ба хоҳири шинохт ва расидан ба ҳақиқату савоб ва накуӣ буда, барои инсон така ба дастурҳои ваҳйи суннатҳои фитрат ва тақозову ниёзҳои ҷомеа пешниҳодҳо менамояд ва аз ҳавову рағбатҳои инфиродӣ, ки ҳақиқату хайрро ифода наменамоӣ, сарфи назар қарда мешавад.

Ҳамин гуна бо мафҳуми шӯро мақсаду роҳҳале дар назар дошта шудааст, ки аз роҳҳалу мақсади демократӣ тафовут дорад, ҳарчанд дар бархе мавридҳо ҳамгуни он ба назар мерасад. Масалан, вақте ҳақиқат зери парда монда, ба қарори иҷмоъ пайдо ниёз мешавад, дар Ислом низ монанди демократия ба идеяи аксарият така қарда мешавад. Зеро аксарият, гумон меравад, ки бар савобанд ва қарори онҳо асоси қамтарини сиёсиро ташкил медиҳад, ки барои иҷрои ҳар қарори ҷамъиятӣ зарур аст. Ташкилот ва низомҳои шӯро бояд инъикосгари табиати шӯро дар мавриди ҳақталабиву хайрхоҳӣ

зимни категорияи ваҳй ва талаботи фитрату суннатҳо бошад ва аз режими ташкилот ва тасмимоти демократӣ, ки ба худ-тасмимгирии бархоста аз хоҳишу андешаҳои аъзоёни эътилофи ҳукмрон ва манфиатҷӯии онҳо талош меварзад.

Шояд судманд бошад, бидонем, ки вақте дар яке аз бахшҳои системаи иҷтимоии ғарбӣ, масалан, системаи додгустарӣ ва ҳатто агар системаи судӣ бошад, дониши қаблӣ бо қоидаҳову асосҳои муайян ҳатмӣ мегардад, интиҳоби ҳукм аз ҷониби онҳо ба таври ҷудогона сурат мегирад. Чунончи тасмимот, абзори тартиботи ин системаро мебинем, ки табиат ва табиати ниези худро ба илми қаблӣ бозтоб менамояд. Аз ин рӯ, дар баробари ҳукмронони савгандхӯрда боз зарурати таъйини додгустарони арзанда пеш меояд, то онҳоро раҳнамоӣ карда, паҳлуҳои дастури ба онҳо пешниҳодшударо тавзеҳ медиҳанд, то онро ҳангоми тасмимгирӣ риоя намоянд.

Вақте режими сиёсии Ислон дар сароғозу маншааш аз режими сиёсӣ, демократӣ ва ҳамагонии Ғарб тафовут дорад, пас, ташкилоту тасмимоти режими ислонӣ ин табиатро инъикос намояд.

Бояд режими сиёсии ислонӣ озодии ирода, озодии ақида, озодии андеша, озодии фаъолияти созмонёфтаи ҷамъиятиро инъикос намуда, ҳамзамон, бояд ризоиятҳои уммат ва уҳдадории идеологии барои ҳамагон хайрхоҳро, ки дар зимни асосҳову арзишҳои ваҳй ва қонунҳои фитрату уҳдадорихоии он омадааст, тавассути шӯрои дархӯр бозтоб намояд. Вале ин нукта танҳо тавассути пешвоёне амалӣ мешавад, ки аз ҷомеа намояндагӣ менамоянду худ ба таври интиҳобӣ ба майдон омадаанд. бозтобӣ намояд. Ҳамзамон, бояд роҳбариятҳои огоҳи уҳдадорие дошта бошанд, ки бо истифодаи имкониятҳову ташкилотҳои фаъолияти илм ва самтгирии роҳбариро дар заминаи қонунгузориву ҳукм ва берун аз чорҷӯи ҳукму қонунгузорӣ ҳаммонанди судҳову салоҳияти конститутсионӣ роҳнамоӣ созад.

Шояд ин муқаддима аҳамияти дидгоҳи фарогирро дар фаҳми режимҳо ва муқоисаи онҳо ошкор карда, дар тарси

нишонаҳои бунёдӣ ба мо мусоидат намояд. Масалан, барои андешаронӣ кардан дар мавриди режими бунёдии исломӣ аз таҷрибаҳои дигарон истифода бурда мешавад, аммо на ба таври тақлиди кӯр-кӯрони масири эшон, ки на аз сароғози мо қадам мебардоранду на ба сӯйи ҳадафҳои мо роҳ мечӯянд.

Пас, режимо, ки дар арсаи фаъолияти сиёсӣ баёнгари рӯҳи исломӣ бошад, кадом аст ва чӣ гуна метавон онро пиёда намуд?

Чойи тардид аст, ки режими исломӣ бо шартҳои салоҳиятҳои идеологӣ-қонунии вижаи худ фарқ менамояд, ки таъминоту таҷрибаи амалкардҳояш бо роҳи тарбияву бофархангсозӣ ва огоҳии сиёсӣ тавассути фаъолияти режими сиёсии исломӣ ва ташкилотҳои сиёсӣ-қонунгузорӣ тавсеа бахшида шавад. Гузашта аз ин, ташкилоти сиёсии гурӯҳҳои сиёсӣ бояд кофию инъитофпазир бошанд, ба гунае ки машварату таҷрибаи заруриро барои тарсики дидгоҳи исломӣ ва вафодорӣ ба шартҳои иҷроиши он таъмин намояд. Бо назардошти ниёзи амалӣ дар соҳаҳои бунёдии зиндагӣ, бахшҳо ва уҳдадорихои муҳимми иҷтимоӣ масъулияти зиммдорону шӯроҳо ва қарор афзоиш меёбад.

Дар навбати худ воситаҳои таъбир ва ташкилоти сиёсӣ бояд инъитофпазир (наrm) бошанд, то барои намоёндагону роҳбарони сиёсии уммат бо така бар ризоиятҳои наvbанав дар ҳама масъалаҳои муҳим сиёсати созандаро фароҳам оварад. Чунончи ҳизбҳои сиёсӣ дар режими сиёсии исломӣ ба анҷуманҳои парлумоние монанд аст, ки пойбанди шартҳои мавқеъҳои қаблии ҳизбӣ нагашта, амалкарду фаъолиятҳои ҳамроҳ бо рӯйдодҳо ва бо така бар ризоиятҳои бунёдӣ ва ҳикмату фаҳм ва равише, ки шӯро вобаста ба шароит ва қарор қабулнамоӣ таъмин менамояд, ба майдон меояд.

Шояд аз муҳимтарин иқдомоте, ки ҳизбҳои ҳоким дар бархе давлатҳои исломӣ анҷом додаанд ва мо умеди рушду комёбӣ ва интишори онро менамоем, ин дар баробари иҷозати ташкили ҳизбҳои сиёсиро намудан бо иқдом ба ҷалби пешвоёни фаъолу неруманди исломӣ ба сафҳояш намуд. Дар

воқеъ, ҳизбҳо аз як тараф бо устувории содиқона дар ислом ва додаҳои вазъияти сиёсӣ ва имкониятҳои он боз аз эҳтимоми мардуму боварии онҳо бархӯрдор мегардад. Ба ин гуна ин ҳизбҳо гурӯҳҳои нухбагони тавонову таъсиргузorro ба сафи худ ҷалб кардаанд, ки дар натиҷаи чунин тасмим қарори сиёсӣ дар баробари ҳама роҳхалҳову ҷойгузинҳои имкондошта интиёитофпазир ва воқунишпазир гаштааст.

Аз пешравиҳои ҳаёти муосири сиёсӣ, ки бо кишварҳои пешрафта маъруф гаштаанд, дармеёбем, ки ҷӣ гуна метавон саҳми умматро дар низомории ҳаёти сиёсӣ ва ҳимояи он аз ғасод, сохтани минбарҳои сиёсӣ ва рушди амалқарди сиёсӣ боло намуд, дар ҳоле ки ин истиқлолияти доираҳои сиёсӣ ва бунёди будани қарорҳои онҳоро таъмин намуда, ҳамчун намоёндагони мардум ва манфиатҳои ҷамъияти муаррифи менамояд. Бояд ин ҳама андешаманд ва қонунгузори мусулмонро барои дар назар гирифтани имкониятҳои бештар дар мавриди системаҳои алтернативие, ки муносиби ниязи уммати исломӣ, табиати сохтори ақидавии равонӣ бошад, водор намоёд, то дигар ҳоҷат ба тақлиду сохтакорӣ боқӣ намоёд.

Агар ба афзудани ҳаҷми уммати исломӣ, рушду нумӯ ва интишори онҳо назар намоем, ки ҷӣ гуна ҷомеаҳои дорони муҳитҳои табииву таърихӣ ва тамаддунии гуногунро дар бар гирифтааст, дармеёбем, ки тақсими масъулиятҳои ҳукмронӣ бо тариқи ҳамбастагии инъитофпазир дар кишварҳои исломӣ бо назардошти қишрҳои гуногуни шаҳру русто ва устону вилоят ба аҳволи имрӯзаи кишварҳои исломӣ созгор буда, раванди сиёсиро аз ҷониби нухбагон осон менамояд ва ширкати ашхоси уммату гурӯҳҳои онро дар бардошти масъулиятҳову пешниҳоди авлавиятҳои муносиб барои раванди сиёсиву иҷтимоӣ ҷорҷӯби беҳтареро таъмин созанд.

Муқаддимоти исломии сиёсатшиносӣ ва раванди сиёсии Ислom бояд дарки хилофатро аз маъноии режими таърихӣ, ки анъанаву қолабҳо ва шаклҳои таърихии онро ба гунае ки дар гузашта уммат анҷом меод, бояд тақлид намуд, ба дарки режими пӯёе, ки амалинамоии ғояҳову мақсадҳоро ҳадаф қарор

додаву бо назардошти манофеи динӣ ва дунявии уммат барои поягузории арзишҳову пояҳои ҳаёти инсонӣ иқдом менамояд, таъмин созад. Бо така бар ин ҳеҷ монеае вучуд надорад, ки режиму тасмимот ва ташкилотҳо бознигарии исломӣ шаванд, то ин дар таъсиси дубораи онҳо барои манфиати миллат мусоидат намояд.

Бештари пажӯҳишгарон ҳадс мезананд, ки хилофат режими сиёсии шахшуда буда, ба марказгардонии ҳокимияту зиммодорӣ така мекунад, дар ҳоле ки ин фаҳми сатҳие мебошад, ки бояд муқаддасшуморино аз он дур кард. Аз ин рӯ, кадом режиму низоми сиёсие, ки аз ҷониби уммат барпо шудаву барои амалинамоии ҳадафу мақсадҳои исломии динӣ-дунявӣ мавриди ризоияти он қарор гирад, пас, ҳамин фаҳм асоси хилофат мебошад, ки уммат бояд барои амалисозӣ ва сохтани пояҳои он талош варзанд. Пажӯҳишгарон набояд пойбанди шаклҳои таърихӣ бошанд, зеро пойбандӣ ба он аз гавҳару асос дур буда, аз бетачрибагиву бефаъолиятӣ сарчашма мегирад ва мафҳумҳоро ба ҳам омехта сохта, дидгоҳро тақаллубӣ мегардонад ва андешаро ба арсаҳои отифаву фантазия суқ медиҳад.

Аз муқаддимаҳои исломии илмҳои сиёсӣ, пеш аз ҳама, шинохти саҳми ҳадафҳову мақсадҳо ва самтгириҳои исломӣ дар зиндагиву низоми уммат ва дар воқеияти имконияту гуногунии мавқеъҳову манфиатҳо ва нуктаи назарҳо ба шумор меравад. Мафҳуми реализм ва фантазия дар мавриди ин масъала ҷорҷӯби андешаи сиёсии Ғарб мебошад. Мавқеи ин фикр нотавон кардани ахлоқу меъёрҳост, ба ин гуна ки онҳоро зидди воқияту талабот мешуморад.

Инсонии ғарбӣ бинобар офатпазирии ваҳӣ дар фарҳанги ғарбӣ аз нигоҳи таҳрифе, ки ҳаққу ботилро омехта намудаву эътимод ба далелро аз даст додааст ва дар мизони таомул бо сиришти инсонӣ ҳалал ворид кардааст, дар надоштани абзорӣ ҷаҳонбинии кулӣ маъзур бошад. Вале дар Ислом ҷо барои фантазия нест. Ҳадафу мақсад ва роҳнамоии Ислом барҳоста аз иштибоҳоту орзуҳои башар набуда, балки аз ҳулуқу

сиришт ва ҳаққест, ки осмонҳову замин бар пояи он афрохта шудаанд.

Дар ислом муқобилагузорӣ ба гунаи дигар аст: муқобилагузории ҳаққу ботил, хайру шар, ҳидояту гумроҳӣ ва росткориву қачроҳӣ. Ҳамин гуна дар ҷомеаи исломӣ фантазияву реализм нест, вале ҳақу ҳидоят ва росткорӣ дар муқобили ғасоду қачроҳиву гумроҳӣ аст. Аҳволу амалҳо бо назардошти насиби нафсҳову ҷомеаҳо аз эҳсоси масъулиятӣ ҷиддияти талош ва амалкарди наку байни ин ду сурат мегирад.

Бе ҳидояту эҳсоси сарнавишт дар анҷоми ҳаққу адл ва хайр барои инсон ба ғайри анғезаҳои шарру гуноҳ ва ситеза чизе боқӣ намондад. Росткорӣ дар ҷомеа бе таъсири ҳақ, ахлоқӣ будани ҳадафу хайр ба андозаи бархӯрдории ахлоки ростиву росткории ашхосу ҷомеаҳо сурат намегирад. Ашхосу ҷомеаҳо барои барпо доштани воқеият, ислоҳи қор ва кам кардани анғезаҳои ғасоду қачроҳӣ ва гумроҳӣ аз ҳаққу ҳулқ бениёз буда наметавонанд.

Инчунин, фикри муносири исломӣ аз ҳилофоту шароити замонику маконие, ки нусусу иттифоқотро аз ҷодаи ҳақиқии худ берун намуда, шароити замонику макониро ба хоҳири майл ва ё ҳадафи зиммдориву сиёсат нодида мегирифт, бояд поккорӣ шавад. Маҳз аз ҳамин ихтилофоту инҳирофот мубориза байни таассуби форсӣ ва қабилалароии арабӣ ва анғезаҳои пирӯзӣ ба оила, насаб, решаи меросбарон оғоз гашта, баҳонае барои кашмакаши зиммдорони араб шуд ва аз як тараф, даъвати Умавиён ва пас аз онҳо қабилалароии ҷанубро, ки дар сарзаминҳои Шом сукунат намудаву ба он тақия менамуданд, қабул намуда, аз тарафи дигар ба кумаки шикастхӯрдаҳои боғзаб аз фарзандони империя ва тамаддуни маъзулшуда аз Форсу фарзандони қабилалароии шимол, ки дар сарзаминҳои Ироқ сукунат менамуданд, бармехостанд. Инчунин, вақте қабилалароии араб дар Мадина алайҳи давлатдорӣ садри аввал баромаданд, ҳикмати сиёсӣ барои ба Қурайш хос намудани ҳилофат анғезаҳои насабу баргузидагӣ ва нусус ба хоҳири зиммдорону нухбагони сиёсӣ аз шароити ҳадафҳо-

яш тағйир хӯрданд. Ҳамчунин, нидоҳои хаворичу Ҳангома-
талабон алайҳи ҳақдорону ҷойгоҳдоштагон ва обрӯмандону
қадрдонон ба хотири баробарӣ баланд шуд, ин даъвоҳояшон
танҳо алайҳи ҷамоат баромадану парешон кардани ҷамъа-
шон ва дурустхонии ҳарачу марач ва ҳилофи соҳибамрону
доираҳои марказии сиёсӣ буду бас.

Ба ин тартиб уммати исломӣ ва андешамандони он аз
ғавҳари тавҳид дар ҳукмронӣ ва маъноӣ шӯро дар бино ва
осоннамоии аҳволи уммат дур гашта, ба ихтилофи баъзе ну-
сус ба якдигар ва ба иддаҳои мутаноқиз ва ба тағйири ну-
сусу ҳодисаҳое, ки дар қорвони он иддаҳо ё дигар ҳамгом
буданд, рӯ оварданд. Дар натиҷа уммати исломӣ аз бардошти
рисолати ислом ва биноӣ низому ҷомеаи он нотаъон гаштанд.

Исломӣ будани зиндагии сиёсӣ ба маъноӣ исломӣ будани
тасаввур, тарбия ва исломӣ будани қоидаву роҳбарӣ ва ба-
сомондиҳиву тасмимҳо мебошад. Исломӣ будан ба маъноӣ
пойбандӣ ба арзишҳои бунёдию ҳадафҳои исломӣ, барномаи
шӯроӣ дурусти амалӣ-воқеӣ ва тарбияи фарзандону бунёнгу-
зорӣ пайдевори уммат мувофиқи ин пойбандиву ин равиши
осоншуда мебошад.

Аммо исломӣ будани омӯзишҳои сиёсӣ ба маъноӣ пой-
бандӣ ба ҳадафҳои исломӣ ва сарчашмаҳои андешаи исломӣ,
пайдорӣ дар барномаи исломӣ, омӯзиши воқеият, низомҳо ва
робитаҳо бо равишҳои илмӣ дурусту муносиб дар партави
ин пойбандӣ ва тавассути ин барнома мебошад ва ҳадаф аз
ин тавзеҳи дидгоҳ, осоннамоии фаҳму идроки сиёсӣ ва пеш-
ниҳоди роҳҳаллову алтернативҳои сиёсии исломӣ маҳсуб
меёбад.

Барои дарки мавзӯи андешаи исломии сиёсӣ-иҷтимо-
ӣ салим муҳим аст, ки дар охир дарсе аз идроки фикрии
иҷтимоӣ, ки ҷигунагии қарори сиёсӣ-иҷтимоиро дар ҷомеаи
мусулмон инъикос менамояд, бигирем. Зеро қарори мазкур
натиҷаи ҳамкории нас (ваҳй) ва ҳадафи исломӣ бо фитрату
вазъият тавассути идроки роҳбарият ва қарорҳову фаъоли-
ятҳои онҳо мебошад. Аз ин рӯ, Қуръони қарим ҳамбастагӣ ва

пайванди қисматҳои онро ба якдигар бе ҷудоинамоӣ тавзеҳ додааст. Чунончи дар ояти қуръонист:

«Худованд, Паёмбар ва соҳибони амри худро фармонбардорӣ намоед». Сураи «Нисо», ояти 59.

Исломи будани фармонбардорӣ, пайравӣ ва ҷаъолият на тавассути ҷашмандозии паҷӯҳиши абстракт ба нусуси ваҳӣ, балки тавассути ҳамкориҳои илмӣ байни нас ва байни вазъият, ки дар роҳбарияти исломии уммат зоҳир шудаду воқеиятро инъикос аз ниёзҳои бархӯрдҳои, ки рӯбарӯ мешавад, ба сӯи ҳикмати насу ҳадафҳои он меравад, сурат мегардад. Дар ғайри ин сурат насу ваҳӣ (Китоб ва Суннат) мисли дигар матнҳои навишта сӯхани шахшуда ва воситае барои дарҳамбарҳамӣ ва абзоре барои парешониву роҳе барои бадандешиву сафсатаҳои фикр мегардад.

Уммат набояд аз тасмиҳои роҳбариятҳои исломии масъулиятшинос рӯ гардонад. Шартҳои роҳбарият пайравӣ ба уммат ва роҳе барои ифодаи ваҳӣ роҳкорҳои он буда, ҳаргиз байни ин ду фарқ намегузорад. Аз ин рӯ, агар равишҳои андешаамонро ислоҳ намоем, бе шак метавонем ба мафҳумҳои воситаҳои даст ёбем, ки пойдевори иҷтимоии исломии густарда ба он бунён ёфта, роҳбарияти исломии тавонону масъулиятшинос аз он бармеҳезад.

Андешаи исломӣ, ки заминаҳои худро дар абармардоне чун Имом Мовардӣ, файласуфи муфаккир Форобӣ ва сиёсатшиносу файласуфи Ибни Халдун ба намоиш гузоштааст, бояд бахшҳои илмӣ ва омӯзишҳои барномавии он рушд ёбаду комил шавад, то воситаҳои, ки умматро барои адои нақши роҳтани тамаддуниаш кумак менамояд, таъмин созад.

5.3. ИСЛОМӢ БУДАН ВА ДОНИШӢОИ ТЕХНИКӢ

Дар марҳилаҳои аввали зиндагии уммат ва дар зери фишори тамаддуни-илмие, ки аз ҷониби Ғарб вазида ва аз сабаби ти-

рашавии дидгоҳу нотавонии андеша равшанфикрони мусулмон ду мавзӯро ба ҳам омехта намудаанд: а) бунёдӣ будани ҳақиқату қонунҳо ва табиатҳо; б) худихтиёрии қорбурди инсонӣ-ичтимоӣ аз ҳақиқатҳову қонунҳо ва табиатҳову қоинот. Чунончи равшанфикрони мусулмон ба тамаддуни ғарбӣ ва донишҳои гуногуни он рӯ оварда, онҳоро пазируфтанд ва ба он пурра тақлид намуданд, чун онро тамаддуну маърифати бунёдӣ бо фарогирии бахшҳову донишҳои қонунҳову табиатҳо ва қорбурди онҳо дар хидмати инсону тамаддуни ғарбӣ мешумориданд. Ба ин тартиб сифати бунёдӣ ва бетарафиро ба ҳама гунаҳои тамаддуну шинохтҳои ғарбӣ нисбат доданд ва андешаву татбиқ ва қорбурди фикри ғарбиро ҳамчун андешаи бунёдиву бетарафона ва мавриди қорбурду татбиқи ҳақон унвон карданд.

Бо пешрафти огоҳии инсон ва пайванди миллатҳову тамаддунҳои гуногун донишмандону муфаккирон вижагии бештари қисматҳои фикри инсон ва хусусити шумораи зиёди мафҳумҳову ҳадафҳо ва тамаддунҳои инсониву татбиқоти онҳоро барои воқеиятҳову қоидаву қонунҳо ва мафҳумҳову арзишҳо бо қорбурди онҳо дар моддаҳову қоинот баён намудаанд.

Аз ин рӯ, тамаддуни инсони ғарбӣ мисли дигар тамаддунҳои башарӣ тамаддуни барҳоста аз ақидаву ҳолати равонӣ ва тасмимоту таърихи он мебошад, ки ифодагару амалисозии он мебошад. Бинобар ба таҳрифу дигаргунӣ дучор шудани тамаддуни мазкур сарчашмаҳои шинохти қуллии илоҳӣ ва бархӯрдорӣ аз роҳнамоии илоҳиро аз даст дода, мисли як тамаддуни ҷузъӣ (нопуррае) гардид, ки дар бештари маврид танҳо ба ҳавову ҳавас, хоҳишу ниёзҳои моддии инсонӣ таъмаменамояду бас. Ҳамин гуна тамаддуни ғарбӣ тамаддуни моддӣе гашта, ки шаҳвату хоҳишҳои шахсро ба ҳайси ҳудо гардонидааст ва ҳама гуна робитаву пайванди ӯро бо ҷониби рӯҳӣ ва ҳадафи зиндагияш кандааст. Аз ин рӯ, тамаддуни мазкур ба моддиёти фаровоне даст ёфтааст, дар ҳоле ки мардумаш ва башар аз паси он дар ҳаяҷону варшикастагии равонӣ, ҷудо-

иандозиву бархӯрди иҷтимоӣ қарор дошта, ҷангу харобкорӣ ба он таҳдид менамояд ва тундбоди тарсҳову бухронҳо туфони мекунад.

Бояд дарк намоем, ки на ҳама дониши ғарбӣ бунёдӣ мебошад. Масалан, ҳулосаи мавзӯоти илмҳои иҷтимоӣ ва соҳаҳои омӯзиши онҳо имрӯз бинобар осонӣ фаҳму дарк шаванд, пас, илмҳои техникӣ низ аз он фарқи кулӣ надорад. Зеро ин донишҳо дар мавриди баёни хусусиятҳои моддаҳову коиноти танҳо омӯзишҳои абстрактӣ сарсарӣ нестанд, балки омӯзишҳои ҳастанд, ки аз ҳадафҳову тасаввуроти худбаҳудии инсон бархостаанд ва барои амалисозии он тасаввуроти ҳадафҳо талош менамояд. Ба ин тартиб донишҳои инсонӣ дар ростои ҳақиқатҳои бунёдии қонунҳои табиатҳо, ҳамчун воситаҳои ҳадафҳову тасаввуроти инсонӣ дорои ҷанбаҳои худ мебошад, зеро воситаҳои барои ҳадафҳо ва тасаввуроти инсонӣ маҳсуб мегарданд. Бояд маорифу донишҳои тамаддунҳои бегона бо ҳама ҳадафҳову мақсадҳо, арзишҳову тасмимот, фарзияҳо, авлавияту андешаашон, ки баёнгарии онанд, дар ҷорҷӯбаи дурӯсте ниҳода шаванд. Зеро муносибати кӯр-кӯронаву тақлидӣ, ҳатман, ақидаву андеша ва тасаввуроти умматро дар ҳолати омехтагиву дарҳам барҳамӣ қарор дода, ҳама тавоноҳои рушди озод ва ҳама қудратро бар асолату ташаббускорӣ аз байн мебарад.

Воқеан, суҳан дар бораи бунёдӣ ва воқеӣ будани донишҳову илмҳои ғарбӣ бепоӣ аст, зеро онҳо ояту далел ва ҳидоятро аз даст додаанд ва ба ҷуз бархе ишораҳои боқимонда аз мероси паёмбарӣҳо ва эҳсосоти фитрати солим чизи дигаре надоранд. Дар ҳоле ки ин камбудии хатарнокро тамоми сармояи тамаддуни Ғарб, ки баҳше аз кашфиётҳои илмӣ дар мавриди ҷанбаҳои аз қонуну қоидаҳои моддӣ ва фитрии коиноту моддаҳо ба шумор мераванд, ҷуброн карда наметавонад.

Дастоварди Ғарб дар майдонҳои шарқиву ғарбӣ ва дар ҳама соҳаҳои илмӣ-иҷтимоӣ ва техникӣ, аслан, марбут ба ҷузъиёти вучуд ва зоҳири сифатҳои моддӣ он мебошад, аммо аз назари кулӣ тамаддуни мазкур ҳамчун тамадду-

ни гумроҳкунандае боқӣ мемонад, ки инсонро ба бадтарин навъҳои ҳайрату шак, изтиробу тарс, парешониву ситеза ва харобкорӣ бурда истодааст. Ақлонияти исломиро мебояд, ки ҷиҳати баён намудани камбудҳову ҳалал ва ғасоди тасмиму татбиқи ин тамаддун ба таҳлилу таҳҳис ва поксозӣ падозад. Бе шак, уммати исломӣ, равшанфикрону донишмандон ва нуҳбағони он дар мавриди табиату хусусият, реша ва ҷанбаҳои мусбату манфии тамаддуни ғарбӣ дар ҳама соҳаҳои иҷтимоӣ-техникӣ огоҳии комил доранд. Барои он ки ин ҳадаф анҷом ёбад, бояд мусулмонон равишу услуб ва меъёрҳои дастнахӯрдаи исломиро субот бахшанд, ки тавассути онҳо таҳлилу ислоҳсозӣ ва истифода аз дастовардҳову ҷанбаҳои мусбати он сурат гирифта, ҷанбаҳои норасоиву манфӣ дошта ҷуброн карда шаванд.

Сухани ростин гуфтан аз бунёди будани илмҳо, хусусан, илмҳои табииву техникӣ танҳо аз мантиқи исломӣ метавонад сурат гирад. Зеро андешаи исломӣ дар пажӯҳиши ҷузъии худ дар мавриди фитрату қонунҳои моддаҳову қоинот на тавассути норасоии дидгоҳи ақливу ҷузъияти маҳдуд, балки бо қамолҳои илми илоҳиву фароғирии он роҳ пеш мегирад. Дар натиҷа маърифату илмҳо бо ҳадафу мақсади дастнахӯрдае рӯйи қор омада, ниёзҳои моддиву маънавии инсонро бароварда месозанд ва барояш нозу неъматҳои моддӣ ва оромиши равониро муҳайё менамояд ва муъминони ростинро ба сулҳу амни фарогир мерасонад.

Қомилшавии яқҷояи ваҳйи қуллӣ ва ақли ҷузъӣ дар бунёд ниҳодани маърифати инсонӣ ва шинохти қонунҳову фитрат ва табиати қоиноту ҳастӣ бузургтарин хидмати Ислом барои тамаддуни инсонӣ роҳнамоии он дар ҷаҳони имрӯз ба шумор меравад. Роҳнамоии дурусти пажӯҳиши илмӣ ва татбиқоту истифодаи маърифат ва фалсафаи тамаддуние, ки зимони он ҳамаро дар даст дорад, аз кашфиётҳои илм дар мавриди олами моддаву қонунҳои офаринишу қоинот қамаҳамияттар набуда, балки дархӯр будани маърифат ва гунаҳои ҳайру салоҳро дар он маҳз ҳамин қуллӣҳои маърифат муқаррар менамояд.

Исломӣ будан дар ҳама илмҳо, хусусан, дар илмҳои табиӣ-техникӣ ба маънои муҳтавои ҷузъии моддӣ ва фаннӣ нест, ки аз он ҷӣ ақлу тафаккури инсонӣ дар робита ба табиати фитратҳову қонунҳои офариниш ва ҳаракати он расидааст, фарқ дошта бошад, балки ба ин маъност, ки маърифати исломӣ барои талошу идроки ақл дар мавриди табиатҳову қонунҳо гароишу марҷаи беҳтареро роҳандозӣ намояд. Ва ин ҳама дар дурустии фарзияҳову гароишҳои қуллӣ маърифати исломӣ ва қомил будани сарчашмаҳои он инъикос меёбад. Ба ин гуна ки маърифати исломӣ инсонро ба қори беҳтаре роҳнамой месозад, ки ақли маҳдуд ба танҳои аз он ғофил мондааст ва ӯро ба ҷизе қомеъ мегардонад, ки ақл аз он ғафлат қардааст ва дар қоре ӯро ба ҷустуҷӯ қомедорад, ки ақл ҳанӯз мавҷудияти онро дарқ нақардааст.

Ба ин тартиб, исломӣ будан, аслан, ба маънои қосим (дастнахӯрда, дуруст) будани гароишу ҳадаф ва фалсафае мебошад, ки пажӯҳишҳову алоқамандиҳо ва татбиқоту навақардорҳои улум дунболақирӣ онанд. Дар натиҷаи ин илми исломӣ илми ислоҳнамой созандаи яқтопарастӣ ахлоқимеҳвар ва раҳнамо мегардад.

Агар ба гузори тамаддуну илм дар таърихи инсоният назар намоем, ба ҳубӣ дармеёбем, ки маҳз пояҳои илми муосир, барномаву ташқилот ва ҳадамоти иҷтимоиву тандурустӣ ва саноатии он дар партави тамаддуни исломӣ рушд намудааст. Таърихи исломӣ аз дастовардҳои тамаддуни исломӣ дар робита ба созандагиву ислоҳнамой саршор аст. Ҳамзамон, ин нуқтаро низ мулоҳиза менамоем, ки дастовардҳои тамаддуни исломӣ барои қурушу ҳаробқорӣ ва абзори ҳалоқат набуд. Аммо тамаддуни ғарбӣ омада, ҳаҳонро бо қилоҳу моддаҳои тарқанда ва воқитаҳои нобуқунандау ҳаробиовар қуру намуд. Тамаддуни Ғарб аз вақте тақоно ва соҳиби флотҳову лашқарҳо ғаштааст, пайи истисмори ҳалқиятҳову қоймол намудани муқаддасот қом мебардорад ва маҳз ҳаробқориву зулму бедодӣ, фасодқориву таҷовуз, зимомдориву истилоқарӣ армуғони ин тамаддун ба мардуми замин аст. Дар партави

тамаддуни ғарбӣ аҳволи ҷаҳон ба ҷойе расид, ки сарфи назар аз дастовардҳои ҳангуфти илмӣ-маърифатӣ ва техникӣ миллатҳову халқиятҳои ғайриаврупой гуруснагӣ мекашанду дар ҷаҳлу нодонӣ гирифторанд ва ҳуҷайраҳои мардумонашон туъмаи бемориҳо гаштааст, то дар баробари абзори куштору хунрезӣ, харобовариву вайроннамоӣ боз барои харида даво, саноат ва ҷамъовариҳои он мусобиқа намоянд. Ҷойи тардид нест, ки бештари натиҷаҳои илм дар ҷаҳони имрӯз дар пояи пажӯҳишҳо ва молҳое ба миён омадааст, ки барои соҳиб шудан ба абзори харобовару рушд башидани воситаҳои ҷангу корзо ҳарч мегарданд.

Донишҳои исломӣ бояд барои инсоният дидгоҳу талошҳо ва муқовиматҳои навро пешкаш намуда, илму маърифатро дар хидмати инсону рисолати ӯ ва амалисозии ҳадафи ислоҳу созандагӣ ва темордории коиноту ҳастӣ гузорад.

Исломинамоии илмҳои физикӣ-техникӣ масъалаи фалсафа ва алоқаи илм ба зиндагиву ҷомеа, инчунин, рӯ овардани инсон ба ислоҳи ҳаёту ҳастӣ аз диди имониву яктопарастӣ ва фарогир ба шумор рафта, фосидкардаҳои кӯрии маънавӣ, шефтагии моддӣ ва камбудии барномае, ки тамаддунҳои гуногуни моддигаро дар Шарқу Ғарб аз он ранҷ мебаранд, ислоҳ намояд.

Бисёр аҷиб аст, ки башарият дар партави тамаддуни муосири Ғарб ба ғайр аз пештозӣ дар мусаллаҳшавию мусобиқа дар истеҳсоли силоҳҳои марғбору харобкор дар дигар умур нотавон гардаду дар ғайри таодули биму тарс эҳсоси амнро аз даст диҳад. Аҷиб аст, вақте танҳо ҳамон нухбагону шумораи каме аз миллатҳо ҳукуки боигариву нозу неъматро доранд, соҳиби силоҳу неру ҳастанд.

Фитрати солими инсонӣ вазъияте, ки инсоният дар он қарор дораду хатарҳои бузурге, ки ӯро ихота намудааст, қабул надорад. Ақлу вичдони аз эҳсосоти фитрати солим таъкид менамояд, ки бояд дар ин дунё барои инсон ва вучуду ҳадафи зиндагии ӯ дидгоҳи беҳтару хубтаре бошад.

Инсоният, тамаддун, хавфу хатар ва кашмакашҳои ӯ ба ҳаде расидааст, ки ба ҳидояти куллии илоҳӣ ниёз дошта, дидгоҳи бунёдӣ фарогири исломиро тақозо мекунад, ҳамзамон, барпо намудани тамаддуни наҷоту ислоҳнамоӣ ва созандагиро ҳатмӣ гардонидааст. Вале бе мисоли дидашаванда ва намунаи зинда барои инсоният осон нест, ки дидгоҳи исломиро тасаввур намояду роҳҳои исломиро дарк созад. Маҳз худро наҷот додани мусулмонон ва ҳидоят ёфтани он дар зиндагӣ барои дарк намудани дидгоҳи бунёдӣ исломӣ ва пазируфта шудану мавриди истифода қарор гирифтани он аз ҷониби мардуми дунё мусоидат менамояд.

Исломинамоии илмҳо боз ба маъноӣ бархӯрд ба бухрони фикриву тарбиявӣ дар ниҳоди исломӣ ва дар муассисаҳои илмиву таълимии он мебошад. Бухрони мазкур аз камбудии амалқарди исломӣ дар ин соҳаҳо ба майдон омада, боиси тарҷумаҳои таҳтуллафзӣ намудани сарчашмаҳои маърифатии Ғарб гаштааст. Ҳанӯз ҳам бештари мактабҳои ҷаҳони Ислом, хусусан, мактабҳои олии он илмҳои мазкурро дар чорҷӯби фикрие меомӯзонанд, ки маҳз аз дидгоҳи моддигарову ҷузъӣ ва ноқисии ин миллатҳову тамаддунҳо сарчашма мегирад. Ба ин тартиб, масъалаи исломинамоии илмҳои техникӣ ба маъноӣ ислоҳнамоии чорҷӯби фикрӣ-ақидавӣ мебошад, ки моддаи мазкури илмиро заминагузорӣ менамояд. Исломинамоии илмҳои техникӣ ба маъноӣ дар доираи чорҷӯби исломӣ, дар роҳалҳову куллият ва арзишҳову ҳадафҳои он гузоштани улуми мазкур мебошад, то неруи инсонии мусулмонро ба таври мусбат таҳрик бахшад ӯро барои иҷрои масъулиятҳояш: кашфу тасхир, бунёд ниҳодану созандагӣ ва ғайра водор созад.

Маъмурияти бузурги тарбия бояд дар сарзаминҳои исломӣ мавриди таваҷҷуҳи пешгомони ин ҷода (тарбия) қарор гирад. Маъмурияти мазкур бисёрҷониба буда, пеш аз ҳама, омода намудани барномаву китобҳои омӯзиши илмҳоро дар сатҳҳои гуногун, аз поёнтарин сатҳ шурӯъ намуда, тақозо мекунад, то ин ҳама дидгоҳ, мафҳум ва ҳадафҳои исломиро

инъикос карда тавонад. Зеро маъмурият, ки бо марҳилаи кӯдакӣ оғоз шудаду оҳиста-оҳиста бо бузург шудани кӯдак дар марҳилаҳои баъдии тарбияву таълим боло рафтан мегирад, бояд мавриди таваҷҷуҳи ҷиддии нухбагону тарбиятдиҳандагон бошад, ба гунае ки дар ин раванд ба камтарин безътиноиву сахлангорӣ роҳ надиханд. То наслҳои ҷавон аз камбудҳое, ки насли падаронашон ранҷ мекашиданд, ранҷ накашанд.

Дар фарчоми ин пажӯҳиш таъкид намудан ба маврид аст, ки ислоҳи исломӣ хидмате барои уммату инсоният аст. Аз ин рӯ, талошҳои дастандаркорону нухбағони исломӣ бояд ба се нуктаи асосӣ равона карда шавад:

а) Фаъолият барои ояндаи уммат, яъне, кор дар сафҳои насли ҷавони ин уммат;

б) Нақши муассисаи илмӣ дар мавриди исломӣ намудан ва бунёд ниҳодани дидгоҳи исломӣ дар арсаи илму амалкарди ҷонноки тамаддунӣ ва тарбия кардани наслҳое, ки барои бардоштани ин масъулият омодаанд;

в) Фаъолият барои ояндаи вучуди инсон ва сохтори тамаддун. Маҳз вазифаи уммат ва фикрии ростини исломии он аст, ки масири тамаддуни инсониро дуруст намуна, андешаи муосири инсониро роҳнамоӣ кунад.

6.1. ОЯНДАГАРОИИ СОХТОРИ УММАТ

Маълум аст, ки андешаи уммат ба ислоҳи ғайрӣ дорад. Бинои нафсии уммат бошад, бинои ҳалалпазир аст. Агар ашхос ва наслҳои маълумоти андешаи тозаеро, ки барояшон пешниҳод мешавад, дарк наоянд, пас, ин даркнамоӣ як раванди зеҳнии ақлӣ мебошад, ки дар асл аз раванди сохтори сурати нафсӣ, ки хусусияту вижагиҳои асосии ҳудуди дар марҳилаҳои қуддакиву наврасӣ мегирад, фарқ дорад. Аммо он чӣ баъд аз ин дар сохтори нафсии инсон барои болиғон руҳи мидҳад

ва он чӣ барояшон пешниҳод мешавад, танҳо азнавсозӣ ва ислоҳи тасмимоту ҳадафҳоест, ки онро инсон ҳанӯз дар замони кӯдакӣ касб кардааст: «Беҳтарини шумо дар ҷоҳилият беҳтарини шумо дар Ислом аст, агар дарк намоянд».¹ Ҳамин буд, ки бодиянишинони неруманду озоду далери араб вақте ҳадафҳо ва низоми онро пазируфтанд, тавонистанд, ки дар муддати кӯтоҳе аз нигоҳи миқдору сифат (чандиву чунӣ) ба дастовардҳои бузурге ноил шаванд.

Аз ин рӯ, аз ҷумлаи вазифаи асосии насли кунунии муслмонон дарки хусусияти соҳа, мавқеъҳои корӣ ва имконоту пешниҳоди фикри хуб, инчунин, бунёд кардани кӯдакистонҳову таъмин сохтани онҳо бо воситаҳои хуб ба шумор меравад, то дар онҳо сифатҳои накуву боварии комил доштан ба ҳадафҳову мақсадҳо ва қонунгузориҳои исломӣ тарбия карда шавад.

Воқеан, имконияти дигаргун кардани ниҳоди маҳз дар амали ояндадор, бо мабодии салим тарбияи равониву фикрӣ кардани наврасон ва омода намудани онҳо барои адо намудани масъулияти тамаддунии худ дар бузургсолӣ нухуфтааст. Агар насли имрӯз вазифаи худро дар омодамаоии насли фардо ба ҷо оварда тавонад, пас, воқеан, дар иҷрои уҳдадорӣ худ муваффақ гаштааст. Аммо агар насли имрӯз гумон барад, ки тавоноии ба ҷо овардани вазифаҳои худро ба таври дуруст дорад, пас, бо чунин гумоне ҳадафро аз даст медиҳаду неруи андакero, ки дар ниҳоди ин уммат мондааст, боз заифтар мекунад. Ба назар мерасад, ки дар ин марҳила тағйири аҳволи уммат имкон надорад, агар амалӣ шавад ҳам, дар ҳудуди муайяну кучаке мешавад, ки тавони берун баровардани умматро аз ин бӯҳрон надорад.

Аҳамияти вазифаи ин насл, пеш аз ҳама, дар амалу омодамаоии ояндасоз ва таҳияи роҳҳалҳои дурусту воситаҳои муносиб барои оmodасозии наслҳои оянда мебошад. Агар ин дарси асосиро дарк намуда бошем, пас, зарур аст, ки талошҳо барои амалӣ намудани се чиз мутамарказ гардонида шаванд:

1 Ривояти Бухорӣ.

- 1) Таъмини тавоноӣ барои созандагӣ ва нигоҳдории он аз заъфпазирӣ;
- 2) Эҷоди андешаву мафҳумҳо ва дидгоҳҳои дурусти исломӣ;
- 3) Равона сохтани тавоноӣ барои корбурди фикру мафҳими исломӣ дар тарбияи насли наврас дар рӯҳияи созандагиву нерумандӣ ва таъсиргузорӣ.

Ба ин маъно, ки андешамандону нухбагони исломӣ ва ҳамаи мусулмонон бояд дарк созанд, ки азнавсозии неруву тавон ва нақши пешоҳангии уммат дар масири инсонӣ тавассути рӯҳияи заифу андешаи пасти тамаддунӣ амалӣ шуда наметавонад ва насли ақибмондаву қафомонда ғайри ин дигар дороие надорад. Аз ин рӯ, вазифаи уммат ва нухбагони он дар ин марҳила, пеш аз ҳама, бояд машғул шудан ба азнавсозии андешаву дидгоҳи солими исломӣ бошад ва ҳар бархӯрдӯ корзореро, ки дар амалисозии ин ҳадафҳо саҳме намегузорад, бояд бархӯрдҳову ҷангҳои заифсоз унвон кунад, чун дар ин марҳила ғоидае аз онҳо нест. Дар ин маврид бояд ба қадри ниёзи уммат ва пешгирӣ аз ташаббускорихои душманон талошу неру ҳарч намояду бас ва набояд ин бархӯрдҳоро аз байнбарандаи талошу кӯшишҳо барои дастбӣ ба ҳадафҳои асосӣ гардонад.

Корҳои ояндасоз дар ин марҳила, асосан, ба арсаи фикриву тарбиявӣ алоқаманд аст. Зеро арсаҳои зикршуда соҳаҳои бунёдие дар эҷоди неруи зарурӣ ва ҳал кардани корзорҳои уммату рӯёрӯӣ бо хатарҳост. Уммат дар корзорҳои сиёсӣ ва ҳарбии таҳмили кунунӣ бояд ҳамон қадар сабӣу талошашро ҳарч намояд, ки дар ҳимоя намудани талоши созандагиву ислоҳ басанда бошад.

Андешамандону нухбагони уммат бояд барои мардум ва барои мураббӣи маъноӣ сохтмони равонӣ, аҳамият ва вазифаи он дар ниҳоди уммат ва унсурҳои зарурӣ барои эҷоди онро фаҳмонанд, то наслҳои оянда аз наслҳои кунунии гузаштаи ақибмондаву заиф фарқ намоянд ва фарзанд, талаба,

чавон аз нигоҳӣ равоии тамаддуни ба гунае рушд кунанд, ки аз рушди насли падарону мураббӣ фарқ дошта бошад. Дар ин маврид вазифаи падарону мураббӣ танҳо далелу роҳнамоӣ ба сӯи ҳадаф ва абзори он мебошад, на вазифаи пешгом шудану намунаи дилхоҳ гардидан. Достони падарону мураббӣ бештар ба достони табибе монанд аст, ки беморро барои ҷуброн намудани доруҳои зиёбӯру одатҳои бад роҳнамоӣ ва маслиҳат медиҳад, дар ҳоле ки шояд ҳуди ҳамон табиб бинобар кӯтоҳандешӣ мӯчиби истифодаи он доруҳову он одатҳо шуда бошад. Шояд мураббӣ, ки наметавонад ба таври комил таъсиргузор бошад, бо эътирофи камбудҳои худ омӯзандагонро ба дарки камбуду ангеҷаҳои он мусоидат менамояд. Дар ин маврид достони ӯ ба достони устои бузургсоли варзиш монанд аст, ки маърифату таҷриба медиҳад, аммо наметавонад онҳоро батаври пурра ба иҷро расонад.

Ояндаи уммат дар гарави дигаргуниву рушди наслҳои пешин ва сохтмони равоии фикрии онҳо мебошад ва ин арсаи кушода барои уммат ва ин насл мебошад. Ҳар қадар дар нафсиҳои наврасон тавассути дидгоҳу талоши дуруст тавоноиву неру ҷо қарда шавад, ҳамон қадар самар медиҳаду пояш мустаҳкам мешавад.

Андешамандону донишмандон ва рафшанфикрони ин уммат бояд бо тақия бар пояҳои дуруст талоши зеҳнии ҳудро дар ислоҳи андешаи исломӣ ва бунёд ниҳодани дидгоҳи исломӣ ба қор баранд ва натиҷаи бадастомадаро ба абармардону ниҳодҳои уммат пешкаш намоянд, то уммат онро ҳамчун асоси андешаву роҳнамои амалқард ва ояндасозияш истифода намояд.

Дар роҳи амалишавии ин мақсад бояд андешамандону донишмандон ва равшанфикрони ин уммат ба омӯзиши раванди таърихӣ, шинохти асаре, ки ин раванд дар андешаи уммат гузоштаву ба ҷӣ инҳирофоте дучор гаштааст, ҳиммат гуморанд, то ба ин тартиб масири нави барои уммат пайрезӣ намоянд, ки барои қори ояндадори созандаву нави пардоз андешаву дидгоҳи солимеро эҷод намояд.

Андешамандону донишмандон ва равшанфикрони ин умматро мебояд, ки бар асосу мафҳуми фикри исломӣ ва унсурҳои он, барномаи исломиву унсурҳои он, алоқамандии ин унсурҳо ва вазифаи онҳо дар эҷоди андешаи исломӣ ва дидгоҳу шинохти исломӣ дар ҳама ҷанбаҳои ҳаёту ҷомеа назаре намоянд.

Андешамандону донишмандон ва равшанфикрони ин умматро мебояд, ба андешаву дидгоҳи исломӣ ҳамон асолату фарогирӣ, фитрӣ будану воқеӣ буданро баргардонанд ва шароити таҷрибаҳо ва лағжишҳои таърихиеро хати бутлон зананд, ки ба гумроҳшавии андешаву дидгоҳи исломӣ, дур кардани муҳтавои табдил додани онҳо ба маросиму анъана ва шиорҳои хушку холие, ки дар гузашти солҳову асрҳо умматро ба ҷойе нарасонидааст, сабаб гаштаанд.

Андешамандону донишмандон ва равшанфикрони ин умматро мебояд, ки ба усули андешаву барномаи исломӣ ва ошкор намудани мушкilotи он аҳамият диҳанд, то дидгоҳу андеша ва илмҳои исломиро нафақат дар хидмати соҳаҳои ваҳйӣ нусус ва забон, балки дар арсаҳои дигари ҳаётиву ҷамъиятии инсон низ ба хидмат гузоранд. Ҷунончи барномавӣ будани андешаи исломӣ шинохту дидгоҳ ва хидмати пӯё ва мураттабу комил ва самарабахшERO пешкаш менамояд, ки тамоми арсаҳои зиндагиву нафс ва ҷомеа ва масоили тарбиявию сиёсӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ ва идоранамоиву матбуотӣ, фалсафаи фанҳову созандагӣ, илмҳои табиӣ ва дигар илмҳо ва соҳаҳоERO дар бар мегирад, ки ақли инсон аз он раванк меёбаду ниёзҳои тағйирёбандаи рӯзмарра онро такозо мекунад.

Бояд андешамандону донишмандон ва равшанфикрони ин уммат донанд, ки вазифаи дар ҷодаи тавоноиву пешравӣ хидоят намудани уммат, пеш аз ҳама, бар дӯши онҳо аст. Зеро дигарон дар ин масъала пайрави дидгоҳу маслиҳати онҳоянд. Онҳо ҳар қадар дар пешниҳоду поягузории илмии қонёкунандаи дидгоҳу маслиҳати дуруст матину шикебо ва муваффақ бошанд, ҳамон қадар дар таҳрики уммат барои адо

намудани ухдадориву бунёд ниҳодани зиндагиаш комёб мешаванд. Ҳар қадар уммат ба сӯйи қудрати созандаи исломӣ ҷиҳати созандагии зиндагӣ ҳаракат намояд, ин меъёри муваффақияти андешамандону донишмандон ва равшанфикронии исломӣ дар иҷрои вазифаву адо намудани ухдадорияшон мебошад. Ҳар қадар мушкиливу ошуфтагӣ ва бадбахтии уммат бештар шавад, ин ишора ба коствагиву норасоии онҳо дар иҷрои масъулиятҳояшон менамояд.

Масъулияти пешниҳод намудани дидгоҳи муосири тамаддунӣ, ислоҳ қардани барномаи андешаи исломӣ ва амалӣ сохтани асолати фарогири илмӣ дар ин андеша, инчунин, дар соҳаи танзиму тарбияи иҷтимоӣ пешниҳод намудани тасаввурот ва алтернативҳои исломӣ маҳз бар дӯши андешамандони исломӣ мебошад, то бо тақия бар ин ҳама уммат ба роҳнамое дар қору созандагии худ даст ёбад.

Бояд онҳо дар ин марҳилаи таърихии уммат барои нухбагон ва ҳама мусулмонон огоҳии исломиро поярезӣ намоянд. Онҳо бояд равиши фарогири андешаронии исломиро бунёд ниҳода, барномаҳо ва услубҳои бинои нафси ростинро дар марҳилаҳои нахустини таълим дастрас намоянд ва дар ин росто бояд аз тарбияи хона, кӯдакистонҳо оғоз намуда, сипас дар марҳилаҳои таълими ҳамагонӣ онро пайгирӣ созанд. Зеро фардо ҳамин наврасон ва неру ҳамин ҷавононанд. Ва бояд уммат барои омода намудани абармардони фардо даст ба қор шавад.

Муҳим аст, ки андешамандону мураббӣни вазифаи падариву падаронро дар оморасозии насли фардо дарқ созанд. Зеро даст ёфтан ба ризоияти падарону модарон дар мавриди равиш ва услуби тарбияи фарзандон аз бузургтарин иқдмоти тарбиявӣ мебошад. Зеро сохтмони нафсиву арзишмандӣ бештар ба муносибатҳои падарону писарон тақия менамояд. Ҳеч талош дар мактаб ё ҷомеа наметавонад ба ризоияти падарону модарон баробар шавад.

Аз ин рӯ, муваффақияти андешамандону мураббӣн дар тағйир додан, пеш аз ҳама, ба даст ёфтан ба ризоияти падарон

ва ба таври наку интиқоли масъалаи тарбия ба онҳо мебошад, то хона ва падар масъулияти худро дар амалисозии ҳадафҳо ва комёб намудани талошҳои дилхоҳ иҷро намоянд. Зеро неруи падаронро дар мавриди фидо шудан барои фарзандон ва амалисозии комёбиву пуштибонӣ аз манфиатҳои онҳоро ҳамтову алтернативе нест. Аз ин рӯ, мурочиат ба падарон ва ба таври наку анҷом додани ин мурочиат ва тавзеҳу соданамоӣ, инчунин, шарҳи абзори амалишавии он кори асосӣ ба шумор рафта, андешамандону мураббӣён ва ислоҳгарон набояд дар ин марҳила аз он ғафлат варзанд. Маҳз ҳамин роҳи асосие барои пирӯз шудан бар ҳама гуна монеаҳои мебошад, ки режимҳову ташкилотҳо дар роҳи ислоҳу рушд мегуздоранд.

6.2. ИСЛОМИНАМОИИ ДОНИШ ВА МУАССИСАҲОИ ИЛМӢ

Сухан дар мавриди оянда пеш аз баррасӣ кашидани нақши муассисаи илмӣ исломӣ дар амалисозии исломинамоӣ ва бунёд ниҳодани дидгоҳи исломӣ ба анҷом намерасад. Маълум аст, ки бухрони уммати исломӣ, пеш аз ҳама, дар чигунагии устувор шудани арзишҳову тасаввуроти асосии он дар вазъияти тавонову побарҷои иҷтимоӣ-тамаддунӣ аст. Маълум аст, ки талошҳо ва курбониҳои сиёсӣ низомии уммат онро аз ҷойгоҳи қафомондаи кунуниаш ба ҷойе намебарад, балки даҳшати мусибат рӯз аз рӯз бештар гашта, шикоятҳои байни ҷойгоҳи уммати исломӣ халқҳои он ва байни ҷойгоҳи умматҳои пешрафтаву халкиятҳои онҳо васеътар мегардад ва ин шикояти тамаддунӣ ба маънои тааддӣ таҷовуз бар уммати исломӣ ва поймол намудани ҳуқуқи рехтани хуни халқҳо ва ба торҷ бурдани боигариҳои он аст.

Намунаи исломиро ба сатҳи воқеияти зиндагӣ фаровардан, то ҳадафҳову мақсадҳои бузурги тамаддун, нақшаи ғайбу боровари амал ва низомҳои пешрафтаву устувори иҷтимоиро амалӣ созад, танҳо бо мусоидат ва сарҳадҳои маърифату илм ва равиши андешаронии илмӣ

дастнахӯрдае, ки дар зехну замир ва унсурҳои тарбияи уммат устувор гаштааст, метавонад амалӣ шавад.

Муассисаҳои илмӣ-таълимӣ дар сарзаминҳои исломӣ якҷоя ва даст ба даст бо оила майдони бузург ва сангари нахустине ба шумор меравад, дар он неруи тавонҳо ва роҳхалҳо рушд мекунад. Гуфтан ба маврид аст, ки омода намудани майдон ва тарбияи фарзандони уммату омоданамоеи кадрҳои тавонҳо маҳз ба ҳамин муассисаҳо вогузор карда шудааст.

Агар мехоҳем, ки муассисаҳои илмӣ-таълимӣ дар адои масъулияти худ муваффақ шаванд, пас, набояд онҳо мисли қолбулдҳоро вайронаҳое ба қори худ идома диҳанд, ки бо танбаливу нотавонии ақлӣ саршору дар тақлиду пайравии кӯр-кӯронаи андешаи бегона ғарқ гаштаанд.

Муассисаҳои илмӣ-таълимӣ дар сартосари уммати исломӣ набояд беҳосилу нотавон боқӣ мондаву пайваста ва насл ба насл барои фиристодани ақлҳои исломӣ ба хориҷ ҷиҳати таҳсилу тақлид ниёз дошта бошад, дар ҳоле ки дар сарзамини худ неруи тавони илмӣ-фарҳангиро барои тарбияи гурӯҳ-гурӯҳ донишмандону пажӯҳишгарони огоҳу наваҷӯро омода намесозад, то барои уммат абзори кадрҳои хуби илмӣ пешниҳод созанд ва ба резакӯрии хони бегонагон ниёзе надошта бошанд.

Муассисаҳои илмиро дар ҷаҳони Ислом мебошад, ки аҳамияти ҷойгоҳу дигаргуннамоеи ақлонияти худ ва эътимод намудан ба талошу неру, дину имон ва роҳхалҳоро ҳадафҳои андешаи уммат ва муносибати худ ба дарсҳои масиру ибратҳои таърихӣ умматро мушаххас созад, то бо тақия бар ин ҳама барои уммат равишу услуби илмӣ фарогиреро пешкаш созад, ки тавонҳоро имкониятҳоро ба таври ғайри муназзам ба қор дарорад, то барои бархӯрд ба ҳатарҳои воқеае, ки рӯ-барӯ мешавад, инчунин, барои таъмини ниёзҳои бунёдӣ имконият фароҳам ояд.

Барои уммат мумкин нест, ки муассисаҳои илмӣ ба ғайр аз тарҷумаҳои таҳтуллафзии илму маориф ва барномаҳои Ғарбу Шарқ дигар ҷизе пешкаш наҷамоянд ва боло-

тарин саҳми илмӣи равшанфикрони мусулмон ин бошад, ки самараҳои ақлҳо ва натиҷаи андешаи дигаронро бо матнҳо ё номҳо ё рақамҳову оморҳои маҳаллӣ «зарандуд» созанд ва аз ҳақиқати тақлиду ачзу набуди асолат чизеро тағйир надиҳанд.

Муассисаҳои илмӣ-таълимӣ дар ҷаҳони Ислом бояд аз куллияту ризомандиҳо ва ҳадафҳое, ки дар замири ин уммат нуҳуфтааст, роҳҳал бичӯянд ва муассисаҳову марказҳо ва иттиҳодияҳову ҷамъиятҳои илмие таъсис диҳанд, ки барои бунёд ниҳодани барномаҳои илмӣи исломӣ ва рушд бахшидани онҳо дар ҳар соҳаи маърифат ҷаъолият намоянд. Бояд муассисаҳои мазкур бо гузоштани барномаи зарурии исломӣ дар соҳаҳои гуногуни илму маърифат ва вазъи муқаддимаҳову мадҳалҳои ҳамагониву бунёди дар исломӣ намудани маърифат даст ба кор шаванд, то барномаҳову асосҳо ва муқаддимаҳо роҳҳал ва чорчӯбе барои омӯзишу *ичтиҳоди* илмӣ-тамаддунии ислом гашта, барои талошҳову алоқамандиҳои наврасон роҳнамое бошад.

Барои муваффақ шудан дар ростои «исломинамой»-и арсаҳои илму маърифат бояд тавоноҳои пажӯҳишгарон, аз қабилӣ донишмандону устодон ва донишчӯён ба ҷаъолият дар чорчӯби нави илмӣ-исломӣ ва ҳадафҳои тамаддунӣ равона карда шуда, ин ақлоният ташаккул дода шавад ва дар партави роҳкорҳои он захираҳои илмиро, ки аз мероси мо ва мероси миллатҳои дигар мавҷуданд, раддабандӣ ва тасниф намоем. Маҳз ҳамин гуна талошҳо роҳи ягонаи амалӣ барои даст ёфтани ба рушду тавоноӣ ва қудрати асили илмӣ-барномавӣ мебошад.

Ба майдон омадани риштаҳои илмӣ-ичтимоии исломӣ дар бархе донишгоҳҳои ҷаҳони Ислом, монанди иқтисоди исломӣ, матбуоти исломӣ, тамаддуни исломӣ, ё худ таъсиси марказҳои пажӯҳишӣ-омӯзишии ичтимоии исломӣ, аз қабилӣ марказҳои пажӯҳиши андешаи исломӣ ва иқтисоди исломӣ, ё худ омӯзиши маводи ичтимоии исломӣ дар зимни маърифати иҷтимоӣ, аз қабилӣ омӯзиши муносибатҳои байналмила-

лии исломӣ, андешаи сиёсии исломӣ, асосҳои ҳукми исломӣ, рушди сиёсӣ дар ҷаҳони Ислом ва ғайра ҳамагӣ қадамҳои нақе дар ҷодаи дуруст мебошанд ва бояд ташвиқ шаванду дастгирӣ ёбанд, абзори воситаҳои зарурӣ барои рушди онҳо омода карда шуда, доираи амалкарду интишори он тавсеа дода шаванд ва бояд бо пажӯҳишгарони ихтисосманди соҳа ва сарчашмаҳои маърифати исломӣ таъмин гарданд.

Муҳимтарин чизе, ки омӯзишҳои иҷтимоӣ-исломӣ аз он танқисӣ мекашад, ин норасоии воситаҳои имкониятҳо мебошад. Масалан, дилхоҳ марказ, қисм ё иттиҳодияро аз ин гуна марказҳо мисол наорем, албатта, дар он камбуди имкониятҳо ва набудани пажӯҳишгарони ихтисосманди сарсупурдари мулоҳиза менамоем.

Дар ин марҳила танҳо кушодани марказу факултете ва ё муқаррар намудани ин ё он моддаи таълимии, ки ба ихтисосмандон ва ё ба асбобҳои ёрирасон, воситаҳои нашру тарвиҷ ва ташвиқоти таъмин намешаванд, кофӣ нест.

Гузаштани бори пажӯҳишу омӯзиши барномаи техникӣ ё иҷтимоӣ-исломӣ бар дӯши пажӯҳишгарон ё муаллимоне, ки зери бори вазифаҳои корҳо монда, фурсате барои пажӯҳиши илмӣ надоранд, дар ин марҳилаи масири илмӣ-тамаддунии уммат услуби беҳосил аст. Шояд ин равиш аз истехсол дида ба баҳонаҷӯӣ ва тасмиму ризоият дида ба шиор наздиктар аст.

Роҳи комёбӣ дар исломӣ намудани маърифату донишҳо ва барномаҳои илмӣ-таълимӣ танҳо тавассути фаъолияти пайваста, дунболагириҳои бардавоме, ки ниҳоду дидгоҳ ва маводи илмӣ бунёдии исломӣ аз он ошкор мегардад, инчунин, тавассути нақшагузориву амалкарди мурағбатӣ пайҳам сурат мегардад, ба ин гуна ки бархе фаъолият ба бархе дигар зам мегардад, дар натиҷа поя сахт шудаву шоҳаҳо гул мекунанд ва мева бор меоваранд. Воқеан, ин масъала ҳамчун эълон ё қароре нест, ки дар воситаҳои ахбори оммаву матбуоти эълон шавад ва ё шиоре нест, ки касе дунболагираш набошад.

Қадами нахустин дар исломинамоии маърифату уммат ин аст, ки муассисаҳои илмӣ исломӣ чанд масъулиятеро ба анҷом расонанд:

а) Таҳқиқу тасниф ва зиёд овардани нусуси ваҳй аз Қуръону Суннати саҳеҳ, осоннамоии фаҳму дарки мақсадҳои онҳо барои пажӯҳишгарону равшанфикрон ва шароит фароҳам овардан барои онҳо, то ба нусуси мазкур дастрасӣ доштаву аз он вобаста ба алоқамандиву риштаи ихтисос истифода кунанд;

б) Таҳқиқ, тасниф ва зиёд овардани сарчашмаҳои мероси мавзӯӣ ва соҳавии исломӣ ва осоннамоии фаҳму дарки он барои пажӯҳишгарону равшанфикрон. Раванди пайваст намудани донишҳову барнома ва замири омӯзандаи мусулмон ба усулу мероси исломӣ ва бо таҳқиқу бобгузорӣ ва шарҳ осоннамоии он бунёдитарин роҳе барои эҷоди асолату рушд ёфтани аст ва бидуни ин тамоми талоши ислоҳгарой дар мавриди андешаи муосири исломӣ чуз ҳаёлу фиреби назар ва зоеъ намудани кӯшишу вақт чизи дигаре нест.

в) Муассисаҳои илмӣ-таълимӣ ва донишгоҳҳои исломиро мебояд, ки донишмандону мутахассисони варзидаи риштаи иҷтимоиро, ки шинохту фаҳмиш дар мавриди роҳхалҳову мероси исломӣ доранд, барои фаъолият ва пажӯҳиши муназзаму пайвастаи соҳавии илмӣ ба кор гиранд, то бо така бар пажӯҳишҳову омӯзишҳои эшон дидгоҳу барномаи илмӣ муносиб маълум гардад. Дар ин маврид марказҳои тахассусии илмӣ ва риштаҳои омӯзишҳои олӣ бехтарин шаклҳое ба шумор мераванд, ки метавонанд барои ба даст овардани чизи дилхоҳ мусоидат намоянд. Зеро дар ин гуна муассисаҳо пажӯҳишгарону омӯзандагон ва донишчӯён ҳамеша дар ҳамкорӣ ва ҷидду талоши пайвастаанд. Аз ин рӯ, бо така бар талошҳои эшон дидгоҳи илимӣ Исломи ошкору маълум гардад, ки дар асоси он метавон донишҳову барномаҳо ва китобҳои комили дарсӣ тартиб дод, то оҳиста-оҳиста

ҷойи барномаву тасаввурот ва донишҳои бегонаро гирифта, аз донишҳои бегона танҳо ҳамон андозаеро боқӣ гузорад, ки омӯзишҳои муқоисавӣ тақозо мекунад ба он ниёз дорад. Вале пешниҳоди навиштаҳои сатҳии назарногире, ки барои таҳия ва комил шуданаш фурсату натиҷаҳои муносиб фароҳам нашудааст, танҳо ба маъноии гурехтан аз масъулият аст, чун ин гуна таълиф танҳо ноумедиву тиратар шудани дидгоҳ, озору ошуфтагӣ ва аз даст додани роҳнамову муршидро бештар менамояду бас.

г) Муассисаҳои илмии исломиро мебояд ба ошно намудани ҷомеа бо нухбагону равшанфикрон ва донишмандони уммат пардохта, масъалаҳои маърифати исломиро барои онҳо матраҳ намоянд ва авлавиятҳо ва ҷойгоҳи авлавиятҳоро дар шароити кунунии уммат тавзеҳ дода, мавриди таваҷҷуҳу талош қарор гирифтани онро таъкид созанд. Ҳамзамон, муассисаҳои мазкур бояд дарҳояшонро бо ташкил намудани ҷамъиҳои форумҳои илмӣ-фарҳангӣ ба рӯи нухбагон кушоянд ва ҷанбаҳои ин масъаларо барои онҳо равшан созанд ва барои дастандаркорон минбаре омода кунанд, ки дастоварду хидматҳои худро дар соҳаи ин ё он илме, ки барои уммат зарур будаву мавриди қадрдонии равшанфикрону нухбагон қарор мегирад, арзёбӣ намоянд. Муассисаҳо бояд ташкили ҷамъиятҳои илмӣ ва нашр кардани маҷаллаҳои таҳассусии илмиро осон намоянд, зеро маҳз ҳамин нуктаҳо барои ҷоннок кардани ҳамкории илмӣ, ташвиқ ба ин ҳамкорӣ, огоҳ намудан аз вучуди ин ё он қазия ва онро қазияи уммату мавриди назари ҷомеа гардондан ва баррасии ҳадафи нухбагон воситаи асосие ба шумор меравад. Ҳоло вақти он расидааст, ки марҳилаи шиори хушкулоие, ки дар ғӯшае аз манораҳои очӣ шумораи андаке аз дастандаркорон ба он машғул мегаштанд, ба охир расад.

ғ) Муассисаҳои илмии исломиро мебояд, ки фиристодагони илмӣ, омӯзишҳои олӣ ва пажӯҳишҳои илмии худро

ба мавзӯот ва масъалаҳое равона созад, ки асолати илмии исломӣ ва масъалаҳои зарурии умматро аз нигоҳи асили исломӣ хидмат намояд. Бояд ин муассисаҳо донишҷӯёну пажӯҳишгаронро дар синфхонаҳову пажӯҳишхояшон барои хидмати асолати маърифат тарбия намуда, ҳамзамон, барои бардоштани ин шуъла ва идома додани роҳ кадрҳои зарурии илмӣ омода созад. То пажӯҳанда раҳгум назанад ва ё аз сафари илмӣ баргардад, дар ҳоле ки ақлаш ғарбгаро гаштаву хувияташ коста шудааст ва абзоре барои торочи истеъморгароёнаи фарҳангие гаштааст, ки кайҳо боз инҷониб устухону поядеворҳои ақидавӣ ва фикрии академии умматро сӯроҳ менамояд.

Бояд мо яқин дошта бошем, ки бо талоши барномарезишудаи мураттаб ва амали бардавоми босамар метавонем ухдадорӣ худро анҷом дода, масъулиятмонро ба дӯш гирем. Шоиста аст, ки ризову тавфиқи Худовандро умед намоём, чун ӯ беҳтарин пуштибону бузургтарин кумакрасон аст.

6.3. ОЯНДАИ МАСИРИ ИНСОН

Агар ояндаи сохтори уммати исломӣ ба чӣ қадар комёб шудан дар ислоҳи барномаҳои андешаи уммату услубҳои тарбиявию банизомдарории он ва ба устувор намудани маърифату донишҳои иҷтимоии исломӣ вобаст бошад, пас, ояндаи пуризитиробу таҳдидшудаи инсонӣ ба комёбии уммати Ислом дар ислоҳи барномаҳову дидгоҳаш ва пешниҳод кардани намунаи пӯёи исломӣ бастагӣ дорад.

Зеро Ислом инсонро (ҳам фарду ҳам ҷамъиятро) аз ҳадафмандии ризоятмандонаи вучуд бархӯрдор сохта, барои ниҳоди инсонӣ асосҳои писандидаи ахлоқӣ пешкаш менамояд ва эҳсоси хоҳишот ва алоқаҳои куллии фитратро, хоҳ ғайбӣ бошад, хоҳ ғайриғайбӣ, дар нафсу ҷомеа ва кавну ҳастӣ барои дидаи инсон ошкор месозад.

Ислом барои инсоният пояҳои суботи иҷтимоӣ, пешрафти тамаддуни ва сулҳу амнияти ҷаҳониро пешкаш менамояд.

Ислом бунёди ниҳоди оиларо пос дошта, пояи адлу қалфлат, масъулияти фардиву ҷамъиятӣ ва озодии ақидаву андеша ва вичдонро муқаррар намудааст, ҳамзамон, бунёди шӯро ва ҳамбастагии инсонро аслу шоистагӣ ва ҳадаф қарор додааст. Ислом инсонро ба касби илм ташвиқ намуда, ба сӯйи маърифат фаро меҳонад ва бо назардошти ниёзҳои осоннамоии талаботҳо ба ислоҳнамоиву ободсозӣ ва созандагӣ фаро меҳонад. Ин дидгоҳи рости исломӣ, ки инсон ба он назар мекунад, ба бемориҳои замону хавфу ҳатари тамаддуни моддигароӣ гумроҳшудаи аз роҳнамоии ҳидояти илоҳӣ маҳрум бархӯрд менамояд.

Имрӯз варшикастагии (нобудии) тамаддуни муосири моддигаро, таназзули ҷомеаҳову пошхӯрии бунёди оила дар он ва ранҷи кашидани фарзандонаш аз навҳои гуногуни изтиробӣ равоиву варшикастагии маънавӣ барои касе пинҳон нест.

Дар партави қудрати тамаддуни моддигаро имрӯз ҷомеаҳои пешрафтаи инсонӣ шикасту пош хӯрда, ҷаҳони инсонӣ ба шимолу ҷануб, сафеду сиёҳ, дорову нодор, гуруснаву пурҳор, истисморгару истисморшуда ва хоҷаву барда тақсим мешавад. Ҳамагӣ ба сӯйи харобкориву воситаҳои харобиовару ҳалокатсоз пештозӣ мекунад ва барои инсон аз маонии сулҳ ҷиҳе боқӣ намондаву ҳамагӣ гирифтори тарсу бими ҳалокати ҳамагоние ҳастанд, ки вижаи ҷаҳони миллатгароиву синфгаро ва урдугӯҳҳои ба ҳам бо кинтӯзиву ситеза бархӯрдкунанда мебошад.

Воқеан, инсоният ва ҳалқиятҳои аз нигоҳи илмиву моддӣ пешрафта ба Ислом ниёзи бештар доранд, чун Ислом фарогири мафҳумҳоест, ки ба ҷанбаҳои заъфе, ки дар ниҳоди кунунии инсоният ҷо гирифтаву дар оянда боз бухронитар мешавад, посухгӯ мебошад.

Метавон ин мафҳумҳоро дар ду нукта хулоса намуд:

Нуктаи аввал. Бе шак, Ислом ҷомеаеро асос мегузорад, ки дар пояи ҳамбастагӣ бунёд ёфтаву бо мафҳуми бародарӣ устувор мегардад ва ба пазирии ниёзи бунёдии инсон ва та-

лаботи муштираки байни шахсу дигарон дар ҳама қишрҳо, аз оила сар намуда, то ҳамсояву миллату инсоният, таваҷҷуҳ менамояд.

Халқиятҳои мазкур, дар ҳоле ки тавонҳои моддии ҳалокаткунандаву даҳшатангезро ба таркиш медароранд, наметавонанд дар партави фалсафаҳои бархӯрду пайкор байни афрод ё миллатҳои синфҳо ё фалсафае, ки онро «қорзори дучониба» меномам, ором зиндагӣ намоянд. Ҷойи тардид нест, ки бо афзоиш ёфтани олооти марғбори ҷаҳонӣ, боло рафтани эҳсоси бадбиниву ситезаҷӯӣ – дар баробари он хунрезихову бадҳоҳиҳои миллатҳо, ки дидаему мебинем – рӯзе зимоми девонагии худкушонаи инсонӣ раҳо мешаваду ҷаҳони фардо шоҳиди пайомадҳои марғборе мешавад.

Дар ин ҷо бо боварӣ метавон гуфт, ки маҳз ҷаҳони ислом ё худ ҷаҳони «ҳалқаҳои ба ҳам пайваста» ва «амнияти дастаҷамъӣ» фалсафаи фардо мебошад, ки ба ҷуз он барои таъмини амниятӣ сулҳ дар ҷаҳони оянда дигар роҳе нест.

Худованди поку баландмартаба дар Қуръони карим мефармояд:

«Эй мардум, битарсед аз Парвардигоратон, он ки шуморо аз як тан биёфарид ва аз он як тан ҳамсари ӯро ва аз он ду мардону занони бисёр наид овард»; Сураи «Нисо», ояти 1.

«Эй мардум, ҳароина, Мо шуморо аз як марду як зан биёфаридем. Ва шуморо ҷамоатҳо ва қabilaҳо кардем, то якдигарро бишиносед. Албатта, гиромитарини шумо назди Худо парҳезгортарини шумост. Ҳароина, Худо оғох ва боҳабар аст»; Сураи «Ҳуҷурот», ояти 13.

«Ва аз нишонаҳои қудрати ӯст офариниши осмонҳоро замин ва гуногуни забонҳоро рангоятон»; Сураи «Рум», ояти 22.

«Мардум ҷуз як уммат набуданд, миёнашон ихтилоф афтод»; Сураи «Юнус», ояти 19.

«Ва ба падару модар ва хешовандону ятимон ва бенавоёну ҳамсояи хешованд ва ҳамсояи бегона ва ёри мусоҳибу мусофири раҳгузар ва бандагони худ некӣ кунед»; Сураи «Нисо», ояти 36.

«Аз ин рӯ, бар Бани Исроил муқаррар доистем, ки ҳар кас каси дигарро на ба қасоси қатли касе ё иртиқоби фасоде бар рӯйи замин бидушад, чунон аст, ки ҳамаи мардумро кушта бошад»; Сураи «Моида», ояти 32.

«Ва фазилатро миёни худ фаромӯш макунед»; Сураи «Бақара», ояти 237.

«Ва ба мардумон сухани нек гӯед»; Сураи «Бақара», ояти 83.

«Худо шуморо аз некӣ кардан ва адолат варзидан ба онон, ки бо шумо дар дин наҷангидаанд ва аз сарзаминатон берун нарондаанд, боз намедорад. Ҳароина, Худо касонеро, ки ба адолат рафтор мекунанд, дӯст медорад»; Сураи «Мумтаҳана», ояти 8.

«Агар уқубат мекунед, чунон уқубат кунед, ки шуморо уқубат кардаанд. Ва агар сабр кунед, собиронро сабр некутар аст»; Сураи «Наҳл», ояти 126.

«Бо касоне, ки бо шумо ҷанг мекунанд, дар роҳи Худо биҷангед ва аз ҳад нагузаред»; Сураи «Бақара», ояти 190.

«Вале агар аз дини хеш даст бардоштанд, таҷовуз ҷуз бар ситамкорон раво нест»; Сураи «Бақара», ояти 193.

«Душманӣ бо гурӯҳи дигар водоратон накунад, ки беадолатӣ кунед. Адолат варзед, ки ба тақво наздиктар аст ва аз Худо битарсед»; Сураи «Моида», ояти 8.

«Ва ҳар гоҳ суҳан гӯед, одилона гӯед, ҳарчанд ба зиёни хешовандон бошад»; Сураи «Анъом», ояти 152.

«Ва чун дар миёни мардум ба доварӣ нишинед, ба адл доварӣ кунед»; Сураи «Нисо», ояти 58.

«Ва дар некукорӣ ва парҳез ҳамкорӣ намоед, на дар гуноҳу таҷовуз»; Сураи «Моида», ояти 2.

«Ва агар ду гурӯҳ аз муъминон бо якдигар ба ҷанг бархостанд, миёнашон ошӣ афканед. Ва агар як гурӯҳ бар дигаре даст дарозӣ кард, бо он ки дастдарозӣ кардааст, биҷангед, то ба фармони Худо бозгардад. Пас, агар бозгаишт, миёнашон сулҳе одилона барқарор кунед ва адолат варзед, ки ҳароина, Худо одилонро дӯст дорад. Ҳароина, муъминон бародаронанд. Миёни бародаронатон ошӣ бияфканед ва аз Худо битарсед, то ки бар шумо раҳмат орад. Эй касоне, ки имон овардаед, мабод, ки гурӯҳе аз мардон гурӯҳи дигарро масҳара кунад, шояд он масҳарашудагон беҳтар аз онҳо бошанд. Ва мабод, ки гурӯҳе аз занон гурӯҳи дигарро масҳара кунад, шояд он масҳарашудагон беҳтар аз онҳо бошанд. Ва аз ҳам айбҷӯӣ макунед ва якдигарро ба лақабҳои зишт махонед». Сураи «Ҳучурот», оятҳои 9-11.

Нуктаи дувум ба маънои маърифат ва ба равишҳои пажӯҳиши илмӣ вобаста мебошад. Масалан, андешаи моддигаро, асосан, ба услуби ақлӣ-таҷрибавӣ ва истикрӯй такя намуда, аз ҷаҳони моддӣ ва таҷрибахову маълумотҳои мавҷуда ба ошноӣ ёфтан ба қонунҳои мепардозад, ки дар зиндагиву ҳаёти ҳукмронӣ мекунанд, дар ҳоле ки андешаи мазкур аз ягон маърифати пешину ваҳӣи нозилшуда барнахостааст. Зеро бо сабабҳои махсус наметавон ба маълумоте, ки дар китобҳои динҳои бузурги дигар, ба вижа дар масеҳият омодааст, бо боварӣ пайравӣ намуд. Зеро китобҳои ин динҳо ҳамаги дар гузори таърих таҳрифу тағйир хӯрдаву саршон аз нуктаҳои гаштанд, ки на ақл онро мепазираду на илм ва на фитрати салим.

Агар печидагии назарраси табиати иҷтимоии инсон, гуногунии омилҳое, ки дар як вақт ба рафтори инсонӣ таъсир мегузоранд, ҳамзамон, имконият надоштани устуворсозии бархе аз он ва фармонбардорсозии башарро ба таҷрибаи илмӣ дарк намоем, ҳатман, бесарусомонии бузурги илмҳои иҷтимоӣ ва пайвастагии назарияҳои камрангро дар арсаи илмҳои сулуқӣ ва иҷтимоӣ-тарбиявӣ дарк хоҳем намуд.

Дар ҳоле ки осори хатоҳо дар соҳаҳои мазкур дар як муддати кӯтоҳ ошкор намешавад, инчунин, ҷуброни пайомадҳои он баъд аз он ки ба ташкили ҷамъиятҳои инсониву таъсиргузори ба сохтори он ба ниҳояти худ расидаанд, кори осоне нест.

Агар ин нуктаро дарк намоем, пас, он сифати фарқкунандаи меросиро дар арсаи маърифати исломӣ, ки дар бунёди фитриву қонунҳои коинот бо маърифати ақлонияти моддигаро ҳамсозу ҳамнавоस्त, вале дар ҳадди он боз наистода, балки онро ба танзим медарораду зиёнҳо ва гунаҳои норасоиро аз он манъ менамояд, дарк хоҳад намуд.

Дар баробари чашмандозу назари мӯшикофона ва дарки офаринишу офаридаҳо ва муносибату истифода аз фитрату қонунҳое, ки Худованд дар онҳо гузоштааст, инсон мебояд боз ба чанде аз роҳҳалҳову заминаҳое пардозад, ки вижаи масъалаҳои бунёдии иҷтимоӣ-сулуқӣ будаву аз ҷониби Худованд ба ӯ ваҳй шудааст. Билфарз, агар фаҳму чашмандоз инсонро дар мавриди қонуниятҳои коиноту ҳастӣ ба ҳар тараф барад ҳам, боз ӯ боздорандае аз ваҳй дорад, ки баъд аз он ки дер шуда бошад ҳам, ўро аз пушаймонӣ боз медорад. Ба ин тартиб маърифати исломӣ дар як вақт сарчашмаҳои маърифати ақлӣ-таҷрибавӣ ва истикрои ро дар баробари сарчашмаҳои ҳидояти фарогири илоҳӣ масъулиятшинос менамояд. Аз ин рӯ, инсон бояд ҷунончи муносиб аст, ҳамкорӣ намояду ва ҷунончи Худованд дар робита ба доду гирифти бозаргониву истеҳсолот барояш хостааст, доду гирифти бозаргонӣ ва истеҳсол намояд. Аммо аз коре, ки сабаби озори мардум, рибо ё зулм мешавад ва дар он ҳеҷ гуна талошу табодули манфиате нест, бояд канора гирад.

Мусулмон кадом услуби зиндагӣ ва анъанаи ҳаёти бузургӣ оилавиеро, ки хоҳад, метавонад ба он зиндагӣ кунад ва бо назардошти шароити хосса онро тағйир диҳад, вале ба он шарт, ки мувофиқ ба ақди қонуние бошад, ки бузургвории зану кӯдак ва ҳуқуқи маънавиву моддии онҳоро месозад. Вагарна ӯ зулму бадкорӣ ва тачовуз кардааст, дар ҳоле ки Худованд тачовузокоронро дӯст намедорад.

Ҳамин гуна ваҳй ва таълимоти Ислом ҳамчун завлонаву қолабҳо не, балки ҳамчун чароғу аломатҳое бар пайраҳаҳои зиндагианд, то аз гумроҳиву лағжиш ва бадкорӣ ҷилавгирӣ намоянду ҳастӣ ва муносибатҳои беҳтарини иҷтимоиро таъмин созанд.

«Худо бар адлу эҳсон ва бахшиши ба ҳешовандон, фармон медиҳад. Ва аз фаҳшову зишткорӣ ва ситам, наҳй мекунад. Шуморо панд медиҳад, бошад, ки назирон панд шавед».
Сураи «Наҳл», ояти 90.

Ҳақиқати мазкурро ҷаҳли пайравони Ислом дар мавриди ҷойгоҳи ақлу нақл ва паст зада шудани ақл аз ҷониби эшон тағйир намедихад. Зеро чунин муносибати онҳо ба ақл аз тавони онҳо берун буд ва реша дар канорагирӣ ва ҷудоии чандинасраи нухбағони фикрӣ аз нухбағони иҷтимоӣ дорад.

Вақте ҷомеаи башарӣ аз пардохти баҳои хатоҳо очиз мондааст, ин ду нукта: а) «ҷомеаи ҳамкор (яғона)» дар муқобили «ҷомеаи пайкор» ва б) комилнамоии асосҳои алоқа дар сарчашмаҳои маърифати исломӣ аҳамияти ҳосае хоҳанд дошт, ба шарте мусулмонон дар ҷаҳони фардо (оянда) дарки накуву пешгомӣ дошта бошанд. Мавриди зикр аст, ки дар гузашта ҳангоми корзорҳои хунини таърихӣ даҳҳо ё садҳо абармардон ҳалок мешуданд, дар ҳоле ки миллатҳо аз он чӣ дар майдонҳои миллатҳои дигар мегузашт эмин буданд. Вале имрӯз замин дар маҷмӯъ ба мисли як майдон гаштааст: ҳар фарёде гӯши дар хона будагонро меҳарошад; ҳар ғочеае дидаи дар

хона будагонро дар ларза меорад; ҳар озоре, ки дар ин майдон рух медиҳад, ҳар касеро, ки дар он аст, фаро мегирад.

Вақте инсоният воситаҳои харобовару марғбор ва таҳди-ди ҳастии заминро дар фазои кайҳон, ки худӣ ӯ сабаб гаштааст, ба таври яқин дарк созад, пас, ниёзи худро ба қонунҳои мӯшикофонаву қотеона: маълумоти Қуръону Суннати саҳеҳ, ки барои ҳар инсофқору андешаманд эҳтирому боварӣ наму-дан ба он фарз гаштааст, дарк хоҳад кард ва боварӣ хоҳад пайдо намуд, ки маҳз ин маълумот инсониятро аз афтодан дар чоҳи бетағи фано ниғаҳ медорад.

Дар ин маврид роҳи баромад танҳо бо назар кардан ба бархӯрду чирагӣ не, балки бо ҳамбастагиву наздикшавӣ ва бо ҷустуҷӯи омилҳои вучуду манфиати муштарак ба даст меояд.

Мусулмонон бояд, воқеан, масъулияти худро дарк сохта, барои иҷрои дурусту пиёдасозии он дар ҳастӣ, ба гунае тақо-зои ҳикмати Офаридгор аст, талош варзанд.

Худованди бузург рост гуфтааст:

«Оре, чунин аст, ки шуморо беҳтарини умматҳо гардонидем, то бар мардумон гувоҳ бошед»; Сураи «Бақара», ояти 143.

«Пас, ҳар кас ба вазни заррае некӣ карда бошад, онро ме-бинад. Ва ҳар кас ба вазни заррае бадӣ карда бошад, онро мебинад». Сураи «Зилзила», оятҳои 7-8

Маҳз ҳамин нукта масъулияти уммати исломӣ, дониш-мандон, андешамандон ва равшанфикрони мусулмонро ду-чанд мегардонад. Зеро агар онҳо мафҳумҳои ин дини ро-стинро дар амал қарор диҳанду ҷомеаи намунавие созанд, ки пешоҳангу улгу бошад, пас, бо ин амалашон на фақат ху-дро наҷот додаву сохтмони тамаддуну ҷомеаи худро ислоҳу тармим намудаанд, балки бо ин аҳволи ҳама инсониятро ислоҳ намуда, тамаддуни инсониро дар замин ва масъули-яти ӯро дар мавриди ислоҳу созандагӣ аз вартаи нестшавӣ наҷот медиҳанд. Бо ин амалкарди худ барои худ ва барои

ҳамаи мардум ҷомеаи дурусте бо сулҳу амният амалӣ сохта, талошҳои кашфи илмиву пешрафти моддӣ ва созандагии тамаддуниро ба роҳи рост мебаранд ва ҷомеаи хилофатеро, ки Худованд дар мавриди он дар ин замин дастур додааст, барпо мекунанд.

ДАР ОХИР:

ИСЛОМ - МАСЪАЛАИ БУНЁДИИ УММАТ

Мақсад аз ин пажӯҳиш тавсифи аҳволи уммат дар шакли умум ва тақдими он ба мусулмонон мебошад, то роҳнамое дар пайгирии масири уммат дар таърих ва баррасии муҳимтарин масъалаҳое бошад, ки умматро ба ин рӯз расонидааст; то ба-рои ёфтани роҳҳое чихати некуаҳволиву дармони шахсу умма-ти мусулмон ва дар умум инсоният имконият фароҳам оварад.

Дар ростои пиёдасозии ин ҳадафҳои бузург танҳо чизе, ки ин пажӯҳиш интизор дорад, ин устувор намудани дидгоҳи фа-рогир дар андешаи мусулмон, такон додани ақли мусулмон ба-рои назари бунёдиву амиқ намудан дар масъалаҳои қафомон-дагиву ақибмондагӣ ва мушкилоти уммат ва баррасӣ намудани масъалаҳои мазкур барои дониستاني сабабу ёфтани илоч бо бурдбориву ҷиддият ва мӯшикофонаву воқеона мебошад.

Андеша, фарҳанг, таҷриба ва тааммули нигорандаи ин пажӯҳиш ба ин нукта мутааккид гаштааст, ки уммат аз чиха-ти доштани захираҳову имкониятҳо ва арзишҳо камбудие надорад, норасоии он танҳо набудани равиши андешаи со-лим аст. Илллати ин бошад, дар ҳалалпазирии андеша ҳулоса мешавад, ки аз ҳалал ёфтани дидгоҳи иҷтимоӣ-тамаддунӣ, фасоди тарбияи исломӣ ва пош хӯрдани ниҳодҳои ҷамъи-ятӣ маншаъ мегирад. Дар натиҷаи ин ҳама уммат пора-пора гаштаву мусулмонон бинобар тарсу нотавонӣ ба мисли барда шудаанд, ки душманонро бар худ чира месозанд.

Умед аст, ки ислом дар умум бо маърифату пайгириаш дар ислоҳи равишҳои фикру тарбия дар даҳсолаҳои оянда масъалаи бунёдии уммати исломӣ мегардад, то ин ки пояи

уммат рост гаштаву рушд мекунад ва тандурустиву неру ва бузургвориву масъулияти худро дар ислохнамоиву созандагӣ бозмегардонад ва имконият пайдо менамояд, ки масъулияти худро дар мавриди рохнамоии башар ба сӯйи роҳи ҳаққу дини ростини Худо ба дӯш гирад.

Азбаски ин пажӯҳиш роҳқори амалии асили фикрист, на тарвиҷи фаъолияти ҷунбиши сиёсӣ, пас, нигоранда умедвор аст, ки дастандаркорони исломӣ ва нухбағони ҷамъиятҳо ба ин пажӯҳиш ҳамчун хатибутлонзанандаи арзиши талошхояшон назар наменамоянд. Вале инро бояд донист, ки дар ин ҷода фаъолияти сиёсӣ ва ҷунбишӣ бе рахнамоии фикриву неруи равонӣ нотавагонӣ ва дур кардани дарки саҳеҳ аз воқеият аст.

Таъкид намудан зарур аст, ки масъалаи муҳим ин масъалаи уммат ва омода намудани он барои маснади идораи тамаддунӣ аст, на масъалаи ҳукмронӣ, ё сарзамину ҳизбе. Ва андеша омили бунёди ва асосие барои ин оmodасозист, то талошҳову барномаҳо имкони бороварӣ дошта бошанд.

Инчунин, таъкид намудан муҳим аст, ки дар майдонҳои гуногун талош намудан, такмилдиҳандаву комилкунандаи якдигаранд, ба ин хотир наметавон ба назардошти шароити ниёз ба коре авлавият доду кори дигареро нодида гирифт ё хати бутлон зад. Аз ин рӯ, дар баробари талошҳои сиёсӣ ва ҷунбишӣ бояд ба андеша низ тавачҷуҳ намуд, балки бахши сиёсӣ-ҷунбиширо, пеш аз ҳама, бояд кори дифоие дар мавриди таъмини шароит ва имконоти рушду ислоҳи сарчашмаҳои неруи ақлҳову ҷонҳо шуморид.

Тавзеҳи ин нукта низ муҳим аст, ки фаъолияти фикрӣ зинаҳову соҳаҳое дорад, ки бархе аз онҳо бунёдиву асосӣ буда, ба барномаву усул, сарчашмаҳову ҳадафҳо ва азнавсозии табиати дидгоҳи ақл вобаста мебошад, дар ҳоле ки бархе дигар аз онҳо татбиқӣ-стратегӣ ва ҷунбишӣ мебошад. Мехоҳам ба ин нукта таъкид созам, ки мушкили уммат дар мавриди масоиле, ки ба ақлонияту барнома тааллуқ дорад, бештар аст. Гузашта аз ин, муваффақияти андешаи татбиқӣ-стратегӣ-ҷунбишӣ, пеш аз ҳама, вобаста ба чигу-

нагии аклонияту барнома аст. Шояд ин нукта бароямон равшан созад, ки чаро андешаи ҷунбишӣ-стратегие, аз қабили андешаи Абдурахмони Кавкабӣ дар китобаш «Умм-ул-қуро», ки тахминан сад сол пеш навишта шудаву бо забони шево фарогири барномаву пешниҳодҳое барои ҷунбишҳои ислохотҳои муосири исломӣ мебошад, дар амалисозии ҳадафҳову ормонҳои худ муваффақ нашуд, ба истиснои бархе комёбиҳои ҷузъие, ки ҷойгоҳи умматро дар таърих ҳеҷ тағйир намедихад.

Умед аст, ки талошҳо дур аз ҳама фиребҳои ҷузъӣ ба ҳамдигар пайванд меҳӯранд ва ба ин тартиб фаъолияти ислоҳии Ислом имконият пайдо мекунад, ки дар сатҳи миллат ба зинаи муқовимат гузарад.

Нигоранда ҳеҷ тардиде надорад, ки агар ин андоза аз дидгоҳи дуруст барои андешамандону донишмандон ва равшанфикрони уммат маълум гардад ва дар расонидану роҳнамоӣ ва тақон додани талошҳои уммат ҳиммат гузоранд, пас, ин кор ҳамгуни аҳгаре бар алафҳои хушк ва бомдоде бар майдонҳо мегардад ва боз монанди чархаҳои корхонаҳое мебошад, ки молро ба шакли намунаи нахустин истехсол менамояд. Дарсҳову ибратҳои таърих дар ин маврид ошкору равшананд, ки маҳз уммате ҷодаи худро ёфтаву андешаву роҳкорҳояш ислоҳ гаштааст, ки неру ва мардумонаш мисли сели пурталотуме барангехта шуданд, ки роҳи худро барои амалкарду дастовард мекушоянд, ба он гунае ки қудрату ҳаракат ва амалкарди фарзандонаш пештар шохиди он нашудааст. Чархи рӯзгор ҳамин гуна аст, ки барои нотағвону роҳгумкарда дароз мешаваду тӯлонӣ менамояд, вале дар муқобили тағвоираву ҳиммат коставу нобуд мегардад.

Андешамандону донишмандон ва равшанфикрони умматро мебояд, ки ҳиммату диди худро, пеш аз ҳама, ба ислоҳи фикр ва ошкор сохтани дидгоҳ барои фарзандону абармардон ва нухбагони уммат равона созанд. Маҳз дар ин сурат, бо фазли эзодӣ, метавонанд дар як миҳазанӣ сафҳову гурӯҳҳои умматро гирди ҳам оранд ва ба неруи фаъол даст ёфта, дар

ҳаракат овардани бодбон, баланд бардоштани бинову рафтан ба сӯйи арсаҳои пешравию тараққиёт комёб гардад.

Суханро дар ин ҷо ба анҷом расонида, ба сӯйи Худованди баландмартабаи тавоно дуо менамоям, ки ба мо ҳикмату савоб бахшида, моро аз харобаҳои ин ғарам, ки уммату инсоният дар зераш хаставу нафасгир шудааст, наҷот диҳад ва моро аз зумраи коргарону солеҳоне гардонад, ки ба гуфтор гӯш додаву аз беҳтарини он пайравӣ менамоянд ва охири дуои мо ин аст, ки «Ситоиш барои Худо – Парвардигори оламиён аст».

Абдулҳамид Аҳмад Абу Сулаймон соли 1355 ҳ. / 1936 м. дар Маккаи мукаррама ба дунё омадааст.

Таҳсили ибтидоиву миёнаро дар Маккаи мукаррама фаро гирифтаву соли 1374 ҳ. / 1955 м. мақтаби тайёрии фиристодагонро хатм намудааст.

Соли 1378 ҳ. / 1959 м. дар бакалаврияти тичорати факултети донишҳои исломи Донишгоҳи Қоҳира таҳсил кардааст.

Дарачаи магистриро соли 1381 ҳ. / 1962 м. дар риштаи донишҳои сиёсии факултети тичоратии Донишгоҳи Қоҳира ба даст овардааст.

Соли 1393 ҳ. / 1973 м. ба гирифтани дараҷаи докторӣ дар риштаи муносибатҳои байналхалқии Донишгоҳи Пенсилвания мушарраф гаштааст.

Ба ҳайси нозирӣ анҷуманҳои маҷлиси олии банақшагирӣ, узви ҳайати таълимии факултети донишҳои идораӣ (собик факултети тичорат)-и Донишгоҳи Малик Саъуд дар Риёз (собик Донишгоҳи Риёз) ва декани факултети донишҳои сиёсии он фаъолият кардааст.

Номбурда аз муассисони Иттиҳодияи донишҷӯёни мусулмон дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Канада ва Иттиҳодияи исломии созмонҳои донишҷӯён, Чамъияти донишмандони мусулмони анҷуманҳо дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Канада, чамъияти ҷаҳонии ҷавонони исломӣ дар Шохигарии Араби-стони Саудӣ, Муассисаи байналмилалӣ андешаи исломӣ дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва рӯзнамаи амрикоии «Донишҳои иҷтимоӣ-исломӣ» ба шумор меравад.

Дабиру муассиси дабирхонаи Анҷумани ҷаҳонии ҷавонони исломӣ дар Риёз, нахустин мудирӣ Муассисаи байналмилалӣ андешаи исломӣ, собиқ директори генералии Муассисаи байналмилалӣ андешаи исломӣ, собиқ директори Ҷамъияти донишмандони мусулмони анҷуманҳо дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Канада мебошад.

Солҳои 1988-1999 ба ҳайси директор ва муассиси Донишгоҳи исломии ҷаҳонӣ дар Малайзия фаъолият кардааст.

Номбурда чандин китобу пажӯҳишҳои илмие дорад, ки ба ҷанбаҳои созандагиву ислоҳномаии исломии уммат равона шудаанд.

Раиси Муассисаи байналмилалӣ андешаи исломӣ ва раиси Ташкилоти рушди кӯдак мебошад.

Ҳамагон дар ин масъала иттифоқи назар доранд, ки уммати исломӣ марҳилаи вазнинтарини худ: парешониву азҳамгусеҳтагӣ, аздастдоданиҳувият, пош хӯрдани ниҳодҳо ва ҳолати бухрониеро, ки ба он дучор омадааст, аз сар мегузаронад.

Ҳамчунин, баъд аз он ки уммат гирифтори ду озмуни талх: бедодиву фармонбардорӣ аз таҷрибаи бегонагон ва ду аср боз ба таври иҷборӣ кӯшиши амалӣ намудани он таҷрибаҳои бегона гардид, инчунин аз вақте, ки уммат эҳсос намуда истодааст, ки маҳз иртиботи бевоситаи кишварҳои мусулмоннишин, хусусан, Туркияву Миср бо тамаддуни ғарбӣ сабаби мушкилоти мавҷуда мебошад, ҳамагон ба тағйиру дигаргун намудани вазъият иттифоқи назар доранд.

Уммат муддати тӯлоние мешавад, ки дар сиёсату ҳукмронӣ, фарҳангу идора, адабиёту иҷтимоъ ва илму ҳунар ба тамаддуни Ғарб пайравӣ менамояд, аммо ин (тақлиди кӯр-кӯрона) орзуву нияти ўро (барои бурунрафт аз бухрону мушкилӣ) ҷомаи амал напӯшонид. Дар натиҷа ба чунин ҳулоса омад, ки беҳтарин роҳ барои ҷилавгирӣ аз тавсеа ёфтани фосолаи байни худ бо дигар умматҳо танҳо тақия намудан ба худ ва ҷустани роҳҳалҳо дар ниҳоди худ мебошад.

